ОКСАНА ІВАНЕНКО

ВЕСІЛЛЯ В МОНАСТИРІ

ВІД АВТОРА

Коли мені виповнилося чотири роки, я зробила для себе велике відкриття. Я сиділа в кутку кімнати на килимі і думала: от добре пам’ятаю кожен день після "новорічної ялинки", а до минулого року пам’ятаю тільки уривки, хвилинки різних днів, окремі події. А раніше що було? До трьох років? Від того часу нічого-нічогісінько не пам’ятаю, знаю лише з розповідей бабусі і мами. Що ж це? Не життя, а просто так? Насправді живуть люди, коли пам’ятають! Мені здалося, я тепер все-все пам’ятатиму, кожен день, кожну людину, яку бачу, і от тільки вивчуся писати так швидко і красиво, як мама, і все запишу. Це нічого, що зараз вмію тільки трошки читати — заголовки в газеті, надруковані великими літерами, назви на вулицях, але ж тепер я все пам’ятатиму, кожен день!

Звичайно, потім я забула багато тих днів то чарівних, то прикрих, а втім... а втім... багато пам'ятаю. Вже у шість років я почала "видавати" свій власний журнал, але він "прогорів". Я часто чула "газета прогорає" — батько був редактором-видавцем газети. А тому не дуже переживала, бо хотіла бути вчителькою, як мама, грала "в школу", мріяла, що моя школа буде краща, ніж школа Дому трудолюбія, в якій працювала моя мама ще до революції. Дитинство, наші мрії, захоплення, наші дідусі і бабусі — це і стало першою частиною роману "Пам’ятаю — живу!", який я все відкладала і відкладала аж до сьогодні. Прийшли мої перші казки, "Тарасові шляхи". Потім "Рідні діти" — про дітей звільнених з концтаборів. Працювала над історичною читанкою

"Наша Батьківщина", яка так і не побачила світу, хоч окремо вийшли мої історичні казки "Друкар книжок небачених", "Богдан Хмельницький". Одне слово, я мусила взяти участь у вихованні нового покоління. І лише

уривками писала окремі розділи книги, яку жадала написати все життя, і в голові вона виростала, бо мій життєвий шлях припав на такий буряний час! Перша світова війна, Жовтнева революція, двадцяті і тридцяті роки, друга світова війна, повоєнний час... і не можна було вже обмежитися життям однієї родини з трудової української інтелігенції. Хотілося написати про молодь років революції, зростання світогляду, вибір шляху, досягнення і помилки в побудові нового життя. В роман вплітались долі інших людей, виникали нові новели. Така друга частина, яку друкує "Вітчизна" і яку мої друзі-вітчизняни назвали "роман у романі". В третій частині роману будуть відтворені бурхливі роки Жовтня.

Звичайно, багато взято з власного життя, проте це роман, а не автобіографія.

Я згадую слова Жорж Санд з її листа до Бальзака: "...письменник ніколи не робить портрета: він не може і не може копіювати живу модель. Про яке мистецтво можна було б говорити, — великий боже! — коли б автор не вигадував три чверті поганого чи доброго в своїх персонажах, в яких дурна і цікава публіка хоче пізнати знайомий їй оригінал".

Але у цьому моєму романі співвідношення правди з домислом інші. Навпаки — три чверті правди і чверть домислу, який виріс з правди життя.

ЗАПРОШЕННЯ ДИЯКОНА

Треба почати трохи здалеку, ще з позаминулого року, хоча той передпочаток не має нічого спільного з самою подією.

Літа Миколаївна зайшла з діловим і таємничим виглядом у відпочивальню, куди, як завжди взимку, перебиралася бабуся, бо в її прохідній кімнатці з початком навчання жили учні-квартиранти. Взагалі

всі кутки у кімнатах були зайняті, вітальня давно перестала бути вітальнею, там теж спали дівчатка, а в дідусевому флігелі — дорослі хлопці-учні і з ними племінник Толя, уже семикласник.

Галинка і Жечка сиділи за ліжком і робили великій ляльці модну зачіску. Вони відразу відчули, що буде якась серйозна розмова і, не припиняючи своєї справи, стали прислухатися.

— Мамо, мені пропонують дуже вигідний урок: двох лобурів — одному шістнадцять, а другому вісімнадцять років, молодшого треба упхнути в третій клас комерційного училища, а старшого — в шостий Дворянської гімназії.

Дівчата пирснули.

— Шістнадцяти років у третій клас!— зашепотіла Жечка.

Бабуся спитала здивовано:

— Як же такого переростка в третій клас?

— Його вигнали з п’яти повітових гімназій — з золотоніської, з лохвицької і лубенської, і ще, і ще. До полтавських, правда, ще не добрався, та ти розумієш, яка ж гімназія його прийме? Батько казав, що у нього вже було сімнадцять репетиторів, і він нічого не пошкодує, аби синочок таки мав середню освіту. В реальному, ти знаєш, так само суворо, як і в класичній гімназії, а директор комерційного училища сказав батькові: "Якщо Єлизавета Миколаївна візьметься, то, може, доведе його до пуття". Вона, сказав, з чурбанів людей робить. — Мама засміялася, але явно пишалася такою думкою директора комерційного.

— Ну, ти ж знаєш, це не казенне училище, а втім, директор пояснив, що все-таки подібний дозвіл міністра, може, якісь довідки про хвороби щоб дістали, через що багато пропустив уроків, а до міністра, сказав,

хай сама Єлизавета Миколаївна поїде з прошенієм і документами. От як я поїду, вони дорогу, звичайно, оплатять, зупинюсь я, як і торік, у нашої Варі, думаю, що все владнаю. А старшого, певне, легше буде в Дворянську гімназію влаштувати. Як дозвіл від міністра буде, нам треба їх як слід підготувати за літо.

— А хто ж батьки?— спитала бабуня.

— Батьки? Дуже багаті. Батько — диякон жіночого монастиря, багатого монастиря, заробляє чимало, як поміщик, живе. Якщо ти згодна взяти на себе французьку і німецьку мови, знаєш, в комерційному завжди на мови, особливо на німецьку, дуже наполягають, ну, а я решту предметів, тоді погоджуся на цих халамидників. Вони платитимуть більше, ніж інші. Ти ж знаєш, газета ледь-ледь животіє. Ми вже в такі борги залізли, не знаю, як і викрутитися. То яка твоя думка?

— Про що ти питаєш?— Бабуня навіть осудливо підсмикнула губи. — Роби, як тобі треба.

— Усім нам треба, — зітхнула Літа Миколаївна.

— Та вже ці уроки з бовдурами набридли! Їй-богу, я з трудолюбцями та біженцями наче відпочиваю після таких, як оце пропонують.

І от у домі з’явилося два лобуряки. Молодший Володька був здоровенний, як і його батько диякон, отець Гаврило, але у батька обличчя з буйною дияконівською гривою нагадувало Галинці обличчя розбійника Кудеяра, правда, після каяття, а Володька мав добродушно-хитрувату круглу мордяку, і пенсне навіть надавало йому виразу не те щоб інтелігентності, але ж не абсолютної глупоти. Та він і не був дурнем, а тільки несусвітнім ледарем і безшабашним, нестримним витівником. Про нього лишилися анекдоти і в училищі, і в сім’ї Ваненок, де він прожив кілька років. Проте в домі вчительки він не дозволяв собі

ніяких неподобств, хоч поза домом — без ліку. Він, приміром, пішов з товаришами на парі, що проспіває старенькій строгій начальниці казенної Марійської гімназії, де колись вчилася і сама Літа Миколаївна, і всі її сестри, а тепер і Галинка з Жечкою, і вся гімназія начальницю поважала і боялася, — і от цій строгій начальниці він на парі по телефону, викликавши її з педагогічної ради, проспівав модного тоді "Пупсика": "Мой милый пупсик, ты мой кумир"... Вона трохи не впала непритомна. У нього завівся приятель, син власника однієї з найбільших крамниць у місті, майже такого ж зросту, як і Володька. Той сідав на велосипеда, Володька ставав йому на плечі, і вони гасали по вулицях, і городові не могли їх спіймати.

До Галинки Володька ставився як до приятельки, і коли вдома не було старших, іноді награвав на піаніно і наспівував модні куплети, імітував акторів, клоунів і без передиху представляв церковні служби, тільки з іншими, не церковними словами. Жінками, на противагу Сергію, не цікавився і Літи Миколаївни боявся, а до бабусі ставився поблажливо, як до дитини, і наче робив їй милість, щоб тільки їй догодити і розважити, вчив французькі і німецькі слова.

Та якось він повернувся з училища і весело повідомив:

— Бабусю, я з німецької одержав двійку!

Бабуся розхвилювалась, розсердилась, такою її ніколи не бачили, "святу" бабусю. Але тут вона схопила Глезера і Петцольда — відомий усім підручник німецької мови — і, підстрибуючи, почала ним бити Володьку. Та вона була така маленька, що підручник ледве сягав його могутнього плеча. Володька був здивований, присутні дівчата і хлопці також злякалися. Щоб обернути все на жарт, він мовив:

— Добрий масаж, бабусю, слово честі, добрий масаж!

— А, тобі добрий масаж!— раптом почули всі громоподібний голос. — Так от тобі ще добрий масаж! — З їдальні вийшов його батько, диякон. Ніхто не знав, що він приїхав. Закотивши широкий рукав ряси, розмахнувшись здоровенною рукою, він .дав такого ляпаса, що Володька впав на ліжко, яке стояло в прохідній бабусиній кімнатці, а дівчатка й хлопчики, мимовільні свідки небувалої в домі розправи, вибігли з кімнати і принишкли в їдальні, як миші.

Лунав, як грім, голос диякона:

— Ти, антихристе, насмілився образити стару святу жінку! Я тобі не такого ще дам! На коліна! Навколішках проси прощення! Ти в мене не німецьку мову вчитимеш, а вдома свинарню чиститимеш! І хай тільки мати за тебе заступиться!

Потім і батько, і Володька просили у бабусі пробачення, і Володька присягався, що й на гадку йому не спадало образити бабусю, він бо за неї сам кого завгодно може задавити, і клявся найнеймовірнішими, вмить вигаданими страшнючими клятвами, що до кінця не тільки цього року, а й усього училища не буде в нього не те що двійки, а навіть і трійки, тільки б вона йому пробачила.

— Досить з тебе й трійки з мінусом, бандюго!—сказав батько і, вклонившись перед бабусею, почав просити: — Ви вже його помилуйте, Катерино Степанівно, не відмовляйтесь від цього антихриста — ач, вибехкав аж під стелю — і Єлизаветі Миколаївні не кажіть! Вона ж попередила: одна двійка — і забирайте геть! Вік за вас молитимусь, у монастирі нашому молебінь з батюшкою відслужу за вашого синочка, за всіх ваших.

Володька все ж таки був якийсь свій, а от Серьожку, старшого, дівчатка не терпіли, хоча він був чемний, запобігливий і навіть вродливий, мазунчик матері-дияконихи, та якийсь потайний. Він не хуліганив, як Володька, а завів серед "дворянчиків" (він таки витримав з

гріхом пополам іспит у Дворянську гімназію) компанію картярів, на всіх дівчат і жінок дивився масними очима і, на думку Галинки і Жечки, був єхидний і противний.

Та хай там що, а Літа Миколаївна, як сама визнавала, "перетягла їх за вуха" з класу в клас, і, коли закінчувався "благополучно" навчальний рік, вона хрестилася обома руками. Володька мріяв і уві сні, мабуть, бачив, що батько нарешті дозволить йому йти у "вольнопери" — "вольноопределяющиеся", і боявся, що поки він закінчить училище, війна скінчиться без нього. Диякон поки що дозволу не давав.

Батьки були справді дуже заможні і, коли приїздили відвідати своїх лобурів, навозили багато різних смачних речей та "монастирських" подарунків. Монастир славився жіночим рукоділлям, і у всіх у домі з’являлися бісерні гаманці, вишиті бісером пояски, закладки для книжок, різні покривальця, які навіть не знали, куди й приткнути. Мати лобурів — типова провінційна дияконіха, пухкенька, просто тобі здобна, невеличка, виглядала особливо маленькою поруч з велетнем чоловіком і Володькою. Галинці здавалось, що дияконіха при них боїться й слово мовити, а без них любила погомоніти, і більше з куховаркою Марфушею, ніж з мамою та бабунею. При бабусі вона робила пісний вигляд і більше розповідала про "наш монастир". Платили вони за своїх синків акуратно, завжди додаючи бабусі якийсь коштовний дарунок — теплу хустку монастирського плетення або теплі панчохи чи пантофлі, і дарували так, немов їм робили ласку, приймаючи дарунок. У важкі роки війни це справді був вигідний урок, хоча мороки з хлопцями було далеко більше, ніж з усіма іншими, особливо для бабусі, яка намагалась будь-що втовкмачити у безшабашну Володьчину голову французькі й німецькі граматичні правила, на які він, звичайно, без бабусі, вигадував не потрібні приклади, а легковажні куплетики і, підморгуючи Галинці та Жені, потихеньку наспівував, ще й підбирав мотиви на піаніно.

І от наприкінці весни, коли вже у всіх іспити минули, як завжди, у маминих приватних учнів цілком пристойно, а в трудолюбців просто блискуче, одне слово, коли вже починалися канікули, диякон з

дияконихою запросили Єлизавету Миколаївну приїхати до них хоч на кілька днів погостювати, відпочити.

Єлизавета Миколаївна влітку ніколи нікуди не їздила відпочивати, бо завжди до них приїздили родичі, друзі. Вони казали: "На Різницькій горі просто дача! Такий сад! І Ворскла за кілька хвилин ходу, і не треба ні про що клопотатися".

Дехто надсилав своїх дітей, які схопили "передержки", і їх треба було "підігнати".

— Літусю, бабуню, ви ж позанімаетесь? На репетитора, їй-бо, нема коштів...

Іноді, коли в домі було дуже скрутно, Літа Миколаївна сама брала уроки на літо...

Як там не було, а завжди складалося так, що влітку вона була завжди зайнята, хоч скільки вже зим мріяла поїхати відпочити з Галинкою і Олесиком в Анапу. Побачити море. Ніколи вона не бачила моря... Чому саме в Анапу. Її подруга, колишня вчителька соборної школи, вийшла заміж і переїхала до Анапи. Вона весь час запрошувала маму з дітьми і, коли приїздила до батьків у Полтаву, просто умовляла й запевняла, що дешевшого курорту не знайти. Вона навіть підраховувала, скільки там коштує масло, молоко, яйця, і помешкання знайде дешеве, коло моря. Галинка сама собі дивувалася — при чому тут яйця, масло, молоко? Хіба над морем це потрібно? Хіба там харчуються звичайно, як у Полтаві, як усюди? Там же їдять самий виноград, фрукти...

Тато не брав участі в цих планах. Він уже давно, до одруження, побував у Криму, і на Кавказі, і за кордоном. Тепер для нього на Різницькій горі в їхньому садку, в каштановій алеї, де бігали найкращі

діти в світі — його син і дочка, — ото був рай! Він про це нікому ніколи не казав, але для нього це було так.

Коли почалася війна, про Анапу вже не мріяли, і раптом навіть подорож до монастиря здалася тепер привабливою. Літа Миколаївна запропонувала близькій подрузі Ользі Федорівні:

— Олю, давай поїдемо вдвох. Їхати туди всього кілька годин, сядемо ввечері, а опівночі приїдемо, на станцію коней вишлють, там верстов з десять від станції до монастиря. Село поряд багате, ми там зможемо придбати якихось продуктів — масла, яєць... Що, це тобі зайве тепер? Мені аж ніяк, просто я не знаю, як усіх нагодувати, на базарі все подорожчало.

— А мені як?— навіть наче обурилася Ольга Федорівна. — Ти ж сама знаєш, як я з Петрусем кручуся, ледь-ледь від получки до получки дотягую.

Петрусь, її син, був "узаконений" Галинчин "рицар", але вона ставилася до нього хіба що тільки милостиво.

— Я знаю, знаю, — перебила її Літа Миколаївна, — от і поїдемо. Залізничні квитки дрібницю коштують, тут же близько, я беру на себе, а більше ніяких витрат, тільки те, що купимо для дому. А там відпочинемо хоч трохи, хоч не думатимемо про базари. І цікаво — жіночий монастир, в гарному місці, і диякон казав, що там чи храм, чи щось урочисте, я не розпитувала, буде, а головне, — Літа Миколаївна примружила очі, — там з неділі має бути весілля.

— Як? Весілля в монастирі?

— Ні, звичайно, не в монастирі вінчатимуться, а в ближчій сільській церкві. Одружується небіж ігумені, він у неї як рідний син, офіцер гвардійський, а наречена — княжна з Петрограда. Цікаво ж подивитися!

Ну, диякон казав, що весілля бучного, звичайно, не буде, офіцер з фронту приїде чи вже приїхав на кілька днів. Не знаю, чого вже так вирішили. Там, мабуть, дияконіха всі подробиці розповість, а до церкви підемо подивитися. Мені й ігуменю цікаво побачити, вона з якогось аристократичного роду. Кажуть, у неї, коли ще молода була, жених загинув — вона постриглася в черниці. Диякон казав: розумна така жінка, монашки її люблять, і взагалі монастир незвичайний. Давай, Олю, поїдемо, ну хоч якась розвага. Я без тебе не хочу!.. І купимо щось на селі для дітей.

— Звичайно, купимо... — зітхнула Ольга Федорівна. — Ну, я в земстві своєму відпрошуся, а Петруся вам підкину на цей час!

— Ну, аякже!— зраділа Літа Миколаївна. — Поїдемо вдвох, коней на станцію вишлють, чекають, як таких уже там гостей! Я сказала, що, може, з подругою приїду. Я така рада, що ти згодна! Диякон переказував: ігуменя йому наказала, щоб неодмінно до неї завітала. Це ж цікаво познайомитися! Значить, і на вінчання запросять.

— А в чому ж їхати?— занепокоїлася Ольга Федорівна. — Ти ж, Літочко, знаєш мій гардероб!

— Нічого, обміркуємо. Я дам тобі мою шовкову перламутрову блузу, вона тобі личить, ти її приміряла.

— А ти обов’язково візьми біле плаття з чорним стеклярусом. Коли пошила, а ще ні разу не вдягала.

— А може, досить батистового? Знаєш, з бузковими квітами? Я його люблю, і капелюшок до нього такий же. Біле надто модне і шикарне — я ж фасон у Петрограді у Варки нашої перемалювала.

— Ні, ні, саме там і одягнеш! А батистове теж бери, ми ж не на один день їдемо! Що у нас є — те все й візьмемо.

Галинка з Жечкою, нашорошивши вушка, слухали, забувши про все. Галинка любила Ольгу Федорівну, молоду вдову. І хоча дядя Ілько називав її "веселою вдовою" за назвою оперетки, Галинка не вважала її веселою, бо життя у тої було зовсім не веселим. Чоловік її помер, коли Петрусь був малий, і вона багато працювала, служила в земстві, брала завжди ще роботу на дім, — то якесь переписування, то якісь перевірки рахунків — нецікаву роботу, але ні від чого не відмовлялась, завжди була бадьора, працьовита, підтягнута, навіть елегантно вдягнена, — сама казала: "Я з нічого можу сама все зробити".

Якось цілуючи, як було заведено, рідних на добраніч, Галинка обняла й Ольгу Федорівну. Мама, сміючись, зауважила :

— Галинка в мене така лизушка, любить, щоб її цілували, і сама всіх цілує, не те що Олесик.

Ольга Федорівна, поцілувавши дівчинку, глянула якось сумно і мовила їй:

— Що ж, я й сама люблю, коли мене цілують.

І Галинка враз не по-дитячому відчула, що не про її дитячі поцілунки та подумала. І стало якось шкода "веселу вдову". Часто в розмовах з мамою згадувався якийсь Данька. Галинка його ніколи не бачила. Чоловік не чоловік, жених не жених. Жечка таємниче мружила очі, коли згадувала про Даньку, і казала звисока:

— Ти ще нічого в цьому не розумієш.

Тепер Данька був мобілізований. Ольга Федорівна посилала йому на фронт дбайливо зібрані посилки, казала подрузі: "Відкладаю гроші, щоб шовкову білизну надіслати, кажуть люди, у шовковій нічого не заводиться, — розумієш, Літусю?" — додавала значущо.

Вона наказувала Петрусеві вкладати в посилки листи, що він неохоче робив, навіть на своїй фотокартці, де був сфотографований у касці з іграшковою рушницею, підписав під диктовку матері: "Дядю Даню! Ходімо бити кайзера Вільку". Галинці було чомусь неприємно на це дивитись (посилку запаковували у них), і взагалі шкода було Петруся.

Літа Миколаївна іноді казала:

— Плюнь на Даньку, він тебе не вартий. Давай я висватаю тебе за порядну людину.

— Хіба я проти?— зітхала Ольга Федорівна. — Але ж де вони, ці порядні? Хай війна скінчиться, я й на поріг його не пущу.

Зі сватанням у Ольги Федорівни нічого не виходило. Починалося все ніби як слід, і досить швидко все розладнувалося. Та Галинка з Жечкою завжди з цікавістю слухали про її нові знайомства, зустрічі, короткочасні романи, які відбувалися більше в її уяві та планах, ніж насправді.

* * *

Подруги Єлизавета Миколаївна і Ольга Федорівна збиралися так, наче їхали не в глухий повіт Полтавської губернії, а кудись до столиці або на фешенебельний курорт, бо хвилювались за свої туалети, приміряли плаття, блузки, капелюшки. Лізочка прийшла на цілий день, щось перешивала, дошивала, прасувала, взагалі збирання було веселе, і дівчатка були в захопленні.

-— Тьотя Літа буде найкрасивіша, — безапеляційно казала Жечка.

Олексій Іванович, тато, як завжди, не втручався у справи дружини, і Галинка не могла зрозуміти, чи незадоволений він, чи просто байдужий до цього, бо, як завжди, після редакції зачинявся в своєму кабінеті — або відпочивав, або працював. Все і всі завмирали. Крім сина і дочки, усі

його звали "дядя Альоша", і хоча він ніколи не підвищував голосу, ніколи ніхто від нього не чув сердитого, не те що лайливого слова, — усі його боялися. Тато — "дядя Альоша" — був "найрозумніший" і, здавалося, все знав і все розумів, хоча ніколи нічим не вихвалявся і вважав це "поганим тоном", про що казав ніби мимохідь дітям і учням. Взагалі він був не з говірких. От і зараз тільки сказав:

— А коли повернетесь?

— Ну, за тиждень. Я б хотіла з тиждень побути, — сказала Літа Миколаївна, прикинувши, коли буде храм, коли весілля, — а то про що й розповісти вдома!

Виявилось, що з квитками нелегко. Раніше про це ніколи не треба було замислюватись, можна було спокійно взяти квиток майже перед самим відходом поїзда. Навіть торік, з початком війни, коли треба було, діставали знайомі залізничники. Зараз, ніяковіючи, Літі Миколаївні принесли два квитки в безплацкартний вагон третього класу.

— Таке робиться на вокзалі, — перепрошуючи, мовив батько одного з учнів, — всі поїзди переповнені пораненими і військовими.

— Не турбуйтесь, будь ласка, і за це дяка, нам кілька годин усього їхати. Правда, Олю, яка різниця! Ми вже повідомили, на станцію коней вишлють, незручно відкладати. Подумаєш, важниця — якось примостимося!

Подруги були в найкращому настрої, особливо Літа Миколаївна. Трудолюбці Стьопа і Митько та племінник Толя провели на вокзал. Дівчатка — Галинка і Жечка — поривалися також піти, та поїзд відходив пізно ввечері. Тато не міг іти, бо саме в цей час приносили верстку газети і останні телеграми, які, може, треба було втиснути в останню годину. Візника теж не наймали, бо хлопці самі підхопили неважкі

чемодани, а вокзал був же зовсім недалеко від Різницької гори. "Дядя Альоша" наказав хлопцям:

— Ви там все ж таки не баріться, як влаштуєте їх у вагоні і поїзд рушить, одразу додому, щоб ми знали і спокійні були.

Коли хлопці повернулися, збуджено повідомили:

— На вокзалі таке робиться! Свєтопредставлєніє справжнє! Навіть у вагон важко було влізти. Ну, ми, звичайно, посадили.

Тато насупив брови. Мабуть, подумав, що треба було самому піти.

— Дядю Альошо, ви не турбуйтесь, — заспокоїв Толя. — Тьотя Літа аж ніяк не шкодувала, що поїхала. А що на пероні робилося! Состав на фронт проводжали, оркестр військовий був. Марш "Прощання слов’янки" грали. Та все якось не так, як торік, тоді бадьоріше було...

— Ще б пак!— сказав тато і пішов у кабінет переглянути останні телеграми.

Галинка і Жечка шкодували, що їх там не було, але досить швидко віддалися іншим настроям — вони уявляли, як буде цікаво там, у гостях, і рахували дні, коли повернуться і все розкажуть, особливо про весілля.

Несподівано Літа Миколаївна і Ольга Федорівна повернулися вранці на четвертий день, навіть не повідомивши заздалегідь, і їх ніхто не зустрів. Та вони приїхали з вокзалу на візнику. Ольга Федорівна одразу забрала Петруся і пішла додому, а мама розповіла удень про все бабусі, і Галинка, і Жечка не підслуховували, бо вона наче не звернула уваги, а може, і не надала значення, що тут дівчатка, наче все, що було, можна розповісти у їхній присутності.

А вони, особливо вразлива Галинка, все собі уявляли і немов бачили на власні очі і довго потім удвох з Жечкою говорили, обмірковували, вирішували.

* * *

От як було все в дійсності.

На вокзалі, на пероні, у вагонах все відбувалося так, як розповів Толя.

Скрізь переважав колір хакі — колір військового одягу. Довгий поїзд рушив на захід під розпачливі звуки маршу "Прощання слов’янки". Втирали сльози жінки, рідні і зовсім чужі. Та "чужих" тепер наче не було — за рік війни усі поріднилися в горі.

Коло інших составів, що прямували на схід, людей було менше. Біля сходів вагонів з кольором хакі переміщувався білий колір халатів, бинтів, перев’язок поранених, білих хустинок сестер милосердя. То везли з фронту в тил поранених. Там тільки де-не-де коло сходів у вагони стояли не військові, а ті, що сподівались зустріти своїх. Торік, у перші дні війни, виходили зустрічати такі поїзди взагалі багато людей з міста — з квітами, ласощами, подарунками. Зустрічали "героїв-солдатиків". Та минали місяці, вже починався другий рік війни, і щораз більше ставало составів, що прямували туди й сюди — на захід і схід. Ще з’являлося багато зовсім інших поїздів — не військових, та які не менше жахали і роз’ятрювали душі, бо з них лунав дитячий плач, інша говірка, виходили розгублені люди з жалюгідними, випадково схопленими речами. То були біженці, і цього року їх було дуже багато, і вже вони не викликали цікавості старожилів міста, бо місто і так було переповнене і росло вшир за рахунок околиць, де оселялись в будь-яких приміщеннях і до цього всього потроху звикали... бо життя йшло...

Незважаючи на весь гамір, юрбу, облоги кожного не військового і не біженського поїзда, хлопці таки втягли у вагон Літу Миколаївну і Ольгу Федорівну і навіть десь одвоювали для них краєчок нижньої полиці. Обидві вони вже не турбувались і не хвилювались.

— Біжіть швидше, хлопці, додому, а то поїзд рушить, і ви ще з нами поїдете!— Літа Миколаївна потріпала кожному з них чуба і навіть трудолюбців цьомнула так само, як і племінника Толю. — От молодці! Правда, Олю? Що б ми без них робили?

Оля буркотіла:

— Теж мені подорож для відпочинку, дихати нічим. Ти, Літко, просто мене дивуєш!

— Ну яка там важниця! Кілька годин посидіти... Не бурчи, Олю, хіба ми з тобою вже старі баби?..

Справді, вони ще були зовсім молоді, і раптом Літа Миколаївна відчула, що весь її клопіт, обов’язки, учнівські зошити, хвилювання перед іспитами, вічний поспіх — все це вже позаду, все залишено вдома, і можна хоч кілька днів ні про що і ні про кого не турбуватися. А такі дрібниці, як тіснява, задуха у вагоні вже ніяк її не обходили. Вона привітно усміхнулася в купе, ще не розібравши, хто тут сидить, бо таки тіснява була неймовірна, та одразу підстаркуватий дядько посунувся, запхав ногою клунок подалі під полицю, сказав молодиці поруч:

— Ану, Христино, посунься трохи, а то, бачиш, баришня, як сорока на тину.

— Нічого, нічого, — засміялася на "баришню" Літа Миколаївна, — нам недалеко. Олю, ти постав свій чемоданчик під спину, і він нікому не заважатиме!

* * *

Поїзд рушив, і всі потроху вмостилися більш-менш як слід. Оля, правда, трохи ще побуркотіла, що їй, коли сідали, добре нам’яли боки і що треба стежити за речами, бо тут весь час входять і виходять, а вони коло самого проходу, а поїзд повзе як черепаха і Літка вигадала хтозна-що з цією поїздкою. Літа Миколаївна вже насправді відчувала себе знову "Літкою". Просто Літою, а не тьотею Літою або Літою Миколаївною, Єлизаветою Миколаївною, яка була і в Трудолюбії, і взагалі для всіх. Он дядько назвав її зараз "баришнею", і наче знову вони з Олею дівчата-подруги, — навіщо бурчати через якісь дрібниці! Вона спочатку заспокоювала Ольгу, а потім перестала звертати увагу, і та, сидячи, задрімала. І Літа була рада, бо їй уже ставало незручно перед людьми, що сиділи і стояли в купе і проході. Вона подумала: "У кожного свій клопіт, а ми от їдемо відпочивати, так треба ще й викомарювати? Та ще й після того, що бачили на пероні, на вокзалі".

У вагоні було напівтемно, пасажири проходили весь час мимо них, хтось хропів на горішній полиці, у сусідньому купе плакала дитина, десь кашляв старий дід, жартували в коридорі хлопці з дівчатами...

Христина, яка сиділа поруч з дядьком, сусідом Літи, чомусь схлипувала, а батько казав тихо:

— Та ти радій, що живий, що видужає, ти бачила, які там у лазареті: той без ніг, той без рук, а твій полежить і відійде, — і, повернувшись до Літи, промовив: — Тільки подумати, до чого люди дійшли — газами отруїли. Чоловік на фронті був, зять мій, це дочка моя, Христина, їздили оце до лазарету. Лежить, — додав тихше, щоб дочка не чула, — раніше такого й не чувано на війні було. Я також у солдатах воював, та щоб газами? Чи вичуняє? Ви не знаєте, лікують і таких?

— Лікують, лікують, звичайно, лікують, — мовила Літа Миколаївна, хоча сама тільки чула, що німці вживають на війні гази, і уявляла собі,

що це страшніше, ніж кулі. Та хотілося заспокоїти і старого, і молоду жінку. Потроху усі розговорилися, тільки Ольга дрімала, а може, вдавала, що дрімає, а сама думала про свого злощасного Даньку, як він там, чи не отруїли і його газами...

На станції вже попрощалися з усіма, як давно знайомі, побажали навзаєм, щоб війна швидше скінчилася, щоб усі живі-здорові повернулися. Літа навіть обняла Христину:

— Вилікують, обов’язково вилікують, це ж не те що ногу чи руку, — а сама подумала: "Може, й гірше!"

Тільки вони ще сходили з вагона, підійшов дядько. Значить, на них уже чекали:

— Це, мабуть, я вас приїхав до отця диякона відвезти?

І наче обірвався якийсь шматок життя, і везли їх коні до зовсім іншого, а дорога — як же було добре їхати місячної ночі незнайомим шляхом, то лісом, то степом, то над річкою, що й не плюскотіла вночі, а за нею височіли горби, здавалися таємничими стінами, спорудами. Аж шкода, що так швидко зупинилися, завернувши попід кам’яними стінами монастиря до невеличких будиночків, за якими й не розібрати в темряві — чи то були густі сади, чи справжні ліси.

— Оце тут живе піп, — показав задоволено кучер, — а тут отець диякон. Он світиться! Мабуть, і не лягали, вас чекали.

Справді, чекали, як найдорожчих гостей! Отець Гаврило бубонів, розпоряджався, щоб швидше самовар готували, стіл накривали, наказував дружині, якимось дівчатам, жінкам. Не знали, де й посадити, що на стіл поставити. Дияконіха хвилювалася, наче гості не ввечері виїхали з дому і за чотири години прибули, а принаймні кілька днів були в дорозі, потомилися і зголодніли. Літі й Ользі стало весело від шуму-

гамору, особливо від того, як дияконiха квоктала, метушилася, подаючи на стіл, де одразу з’явилися миски, полумиски, тарелі з різними стравами, глечики, горщечки, і все вона бідкалася, що ці пройдисвіти — Володька і Серьожка — зранку поїхали до дядини по рибу: "Там таке озеро, таке озеро! Отець Гаврило наказав, щоб обов’язково свіженьких карасів у сметані Літі Миколаївні приготували, і от досі цих шибеників нема", — додала, щоб отець Гаврило не чув, пошепки: —Мабуть, у містечко подалися та й загуляли".

А Літа Миколаївна була рада-радісінька, що ані Володьки, ані Сергія нема. Чи не набридли вони їй за зиму? А стіл, правду кажучи, її злякав. Вона любила також усіх пригощати, а сама якось байдуже ставилася до страв, навіть чогось улюбленого у неї не було.

— Ой, що ви! Ми ж вечеряли, зараз зовсім їсти не хочеться.

Та на обличчі хазяїв з’явився такий переляк і образа, що довелося сісти за стіл... А вранці... ну, що казати — справді, хазяї, видно, так готувалися і раділи, що саме Літа Миколаївна, адже тільки вона зуміла приборкати їхніх шалапутних синів, і взагалі її всі на світі слухають, — сама вона приїхала до них відпочити, то як же не потурбуватися про неї? "Та у нас же все свіженьке, не базарне, якщо купимо, то в своїх. До диякона чи до панотця будь-що не понесуть! А в місті у такий час, — хіба не знаємо, подумати тільки, — по три хунти сахарю на місяць дають... і що воно буде, що буде..."

На щастя, вранці диякона покликали на якусь требу, а матушка дияконiха вирішила теж туди під’їхати, бо там саме цього дня мав бути якийсь надзвичайний привоз на базарі, і їй вже заздалегідь обіцяли принести... — вона торохтіла, що саме, та Літа не дослухалася. У розмові з дияконом з’ясувалося, що по дорозі хутірець, де живуть родичі покійного чоловіка Ольги, і Ольга сказала, що це гріх, якщо вона до них не завітає. Коли ще така нагода трапиться?

Літа ледве приховала радість, що всі роз’їдуться, і щиро-щирісінько запевнила, що вона залюбки сама побуде, полежить, погуляє. Навіть диякон це зрозумів і сказав:

— Справді, хай людина відпочине. — І потім наодинці наказав матушці: — Не набридай їй своїми дурними розмовами, мало їй клопоту з нашими чортами у себе вдома? Хай хоч тут відпочине та виспиться. Ти краще розпорядись, щоб Гапка у гамак під вишнями подушки та ковдру поклала, хай відлежиться як слід на свіжому повітрі, а як я повернуся ввечері, до матері Серафими з візитом підемо.

— І я мушу йти?— перелякано спитала матушка.

— Чи вона тебе не бачила?— презирливо відмахнувся отець Гаврило. — З Літою Миколаївною підемо.

"А може, піти зараз самій до ігумені, може, й краще без отця Гаврила? Ну, про що при нім розмовляти? З пустого у порожнє переливати? А мені ж вона цікава. Отак візьму й зайду сама на кілька хвилин з "візитом чемності", а там видно буде!— усміхнулася сама собі Літа, проходячи монастирським подвір’ям. — А коли вона зайнята, я не ображусь, спитаю у послушниці".

* * *

Рання відправа у церкві, певно, вже скінчилася, це був буденний день. Вона тільки обійшла церкву, не заходячи всередину. Де-не-де на подвір’ї і в саду маячіли постаті черниць, старих і молодих. При зустрічі вони поштиво вклонялися, а вона привітно усміхалася і намагалася старшим вклонитися перша. Спитала, де покої матері ігумені, і їй показали будиночок, наче в рямцях, у квітучому палісаднику.

* * *

Гарненька молоденька послушниця з бистрими, як у лісного звірятка, очицями вже стрічалася їй по дорозі, можливо, навмисне пробігала з заклопотаним виглядом, наче в якійсь терміновій справі, а меткі очиці так ураз схоплювали обличчя, всю постать незнайомої молодої пані в такому гарному, легенькому, світлому платті з бузковими квітами, чепурному капелюшку з такої ж легкої матерії, — усе послушниця помітила, і їй хотілося пробігти ще і ще.

Вона аж сплеснула руками, коли побачила цю саму пані на ганку келії матері ігумені, у якої, власне, була просто на побігеньках, але, враз схаменувшись, прибрала пісного вигляду, як навчилася у рясофорних черниць.

— Добридень, — усміхнулася їй гостя. — Хоча ми з вами вже бачились у саду! Будь ласка, спитайте матір Серафиму, чи може вона мене прийняти? Я на кілька хвилин.

— Проходьте, проходьте, — залепетала монашка.

Як це так, щоб мати Серафима не прийняла таку чудову пані?

Але пані сказала:

— Ні, ні, ви спитайте спочатку. Може, мати ігуменя зайнята або спочиває.

Дівчина хотіла відверто сказати, що нічого та не робить, сидить з нерозкритою книгою в руках у кріслі, сама нудьгує, та збагнула, що треба робити, як каже пані, і побігла в кімнати. За хвилинку вона вийшла стримана, склавши поштиво руки, поштиво вклонилася і поштиво, зовсім іншим голосом не вимовила, а співуче прорекла:

— Мати ігуменя просить вас завітати милостиво до келії.

Літа Миколаївна знала всі ці витребеньки, адже не раз возила бабусю і в Білгород, і в Козельщину, і ніщо її в монастирях не дивувало і не вражало, хоча в кожному, як справедливо кажуть, "свій устав", а значить, і свої звичаї, традиції, а тому і своєрідний тон життя, починаючи від начальства — ігумені —— до послушниці.

Цей своєрідний тон вона відчула відразу в покоях матері Серафими — зовсім не строгій чернечій келії, а в досить просторій і навіть затишній вітальні, та і в самій матері Серафимі.

Ігуменя була ще не зовсім стара, і не тільки, як кажуть, "з слідами колишньої краси", а просто красива. Трапляються іноді і в старості такі величні, вродливі люди. Було ще в її спокійному обличчі з правильними тонкими рисами щось звичайне жіноче, не черниче, не удаване, як у більшості монахинь, що досягли значних постів у своїй обмеженій державі.

Вона встала назустріч і мовила приязно:

— Я дуже рада, що ви заглянули до мене. Я просила про це отця Гаврила. Він і його дружина стільки розповідали про вас, і якщо ви зуміли його блудних синів (вона всміхнулася при цьому) в руках тримати, то я й сама дивуюсь.

— О, я не певна, що вже так міцно їх тримаю і доведу врешті до пуття, — всміхнулася і Літа Миколаївна, нахиляючись, щоб, як належить, поцілувати руку ігумені, про яку казали, що вона надзвичайно строгого святого життя. Але ігуменя владно обняла гостю, не допустивши такого вияву шаноби, підвела до диванчика і сіла сама у своє крісло.

Оці перші слова, невимушене вітання одразу зламали загорожу холодного етикету, яка завжди існує при знайомствах різних людей — різного становища, різного віку, різних в усьому. Ну, що спільного у цієї монахині вищого рангу, походженням з аристократії, з безпосередньою,

життєлюбною "тьотею Літою"? А от наче обом було приємно, що зустрілися. Думка, що ігуменя просто нудьгувала і що її цікавить кожний проблиск життя, який просякав за ці монастирські стіни звідти, від справжнього, не спала в голову Літі і не порушила майже дитячого задоволення від такого прийому. Вона з розповідей уявляла ігуменю суворою фанатичкою, а це була просто добре вихована дама в чернечому одязі, в чернечому, але шовковому покривалі на чорному з сивизною волоссі, на чотках, що вибилися з-під рукава ряси, на лівій руці виблискували недешеві камінці.

— Який у вас чудовий сад! — сказала Літа, не знаючи, з чого почати розмову. — Такий величезний і такий догледжений.

Справді, після колотнечі на вокзалі, переповнених вагонів іншим світом здавався і парк, і особливо чарувала тиша, яку не уривав, а підкреслював у певні години меланхолійний монастирський дзвін.

— Мені приємно, що вам подобається у нас, адже тут краще, ніж у метушливому світі, чи не так?

У Літи трохи не вихопилося, що зовсім ні, не краще, так, тільки на короткий час для відпочинку. А назавжди? За кам’яними стінами?

Вона була дуже щира, та від природи наділена почуттям такту, і тому м’яко, ніби перепрошуючи за свою незгоду, заперечила:

— Але ж хіба можна відсторонюватися від людей, від життя?

Мати Серафима не образилася, навпаки, їй сподобалось, що гостя не підтакує, має свою думку, а тут і побесідувати нема з ким, усі намагаються тільки догодити.

— Ми не відсторонюємося від людей, та у нас тут вище духовне життя, далеке від спокусливої круговерті. До нас приходять люди

полегшити свою душу, у нашому невеличкому гурті чимало знайшли назавжди порятунок від великого горя, а хто від жебрацького становища, бо тут праця, куток і віра, що об’єднує нас, — спокійно сказала вона.

Проте Літа не до кінця вірила їй, що ігуменя так уже високо ставить свій відокремлений світ. Сама мати Серафима подобалась, але ж вона встигла зазнати любові, юність була щаслива, сповнена надій, та розпач штовхнув її під чорний клобук, а тепер, може, й не так уже ревно віддається тільки вірі, і добре, що не удає з себе святенниці.

Літа знала і по інших монастирях, що багато жінок дійсно рятувалися од безвиході, але їй завжди було шкода молоденьких черничок, і взагалі серед них не всі прагнули до вищого духовного життя — більше було таких, кому нікуди було подітися.

— Не так усе легко і просто і тут, і там, — раптом роздумливо сказала мати Серафима. — Особливо зараз. Ми, чим можемо, теж бажаємо допомогти. Сестрички шиють білизну для поранених, ми майже зовсім припинили свою працю в рукодільні, наш монастир славився своїм шиттям бісером, у нас завжди на це був великий попит, а тепер, звичайно, потрібно інше, та вони навіть радіють, що ми влаштовуємо невеличкий лазарет, що і вони діяльно допомагають у народній біді.

— У нас у місті, — зауважила Єлизавета Миколаївна, — давно вже не вистачає ліжок для поранених. У газетах весь час друкують звернення — хто може взяти до себе легкопоранених, хто може пожертвувати ковдри, подушки.

Їй якось навіть дивно стало, що багатий монастир тільки зараз зайнявся організацією лазарету, адже другий уже рік іде війна, і після вдалих наступів спочатку цей, другий рік позначився відступом майже по всьому фронту.

— Оце коли їхала сюди, на станціях хтозна-що робиться, поїзди вщерть переповнені, одні звідти везуть поранених, другі відправляють на фронт. Біженців сила-силенна. У нашому місті життя зовсім змінилося.

— Ви знаєте, — зовсім як до доброї знайомої, мовила мати Серафима, — певне, вам отець Гаврило казав, до мене племінник приїхав з фронту, він був поранений, лежав у госпіталі, тепер йому дали відпустку на кілька днів. У нього є наречена, вони вирішили тепер обвінчатися. Я й радію за нього, і сумно, що так, власне, без весілля справжнього, але, правду мовити, потай задоволена, що тут, коло мене, повінчаються, що я його через це побачила. Наречена з Петрограда приїде. — Вона мить помовчала і провадила далі... просто стурбована жінка... — Він малим лишився без батька і матері. Я йому єдина близька родичка... і він у мене один... Виховувався в корпусі, потім у військовому училищі, веселий був, такий гарненький, простодушний, досить шалапутний хлопчисько, та особливих турбот нікому не завдавав. Не так ми вже й часто бачилися... А от тепер приїхав дорослий чоловік... Він нічого не розповідає про війну, фронт, він каже: "Тіточко, не розпитуйте мене про це, а то мені буде соромно, що я зараз не там, а тут..." Я його не розпитую. Хай відпочине та мріє про побачення із своєю Адою. Я не знаю, чи добре, що зараз вінчаються. Так уже там у Пітері вирішили її рідні.

— Добре, звичайно, добре, — вирвалося у Літи Миколаївни, — і йому буде легше переживати все на фронті, і їй легше чекати.

— Як ви славно це сказали, добра ви душа! Я рада, що ви тут будете, мені буде спокійно, — і раптом добродушно засміялася. — Не можу ж я про весілля з черницями радитися. Правда, Гарик, Ігор, — поправилася вона, — каже, що нічого не треба вигадувати, повінчаються, і годі.

— Певне, він її дуже любить, — зауважила Єлизавета Миколаївна.

— У нього й часу мало, відпустка на кілька днів. Яке там весілля! У сусідній сільській церкві повінчають, у мене повечеряють і одразу поїдуть — він на фронт, а вона додому. Справді весілля воєнного часу. А ще казав, — додала вона, — якщо треба, щоб хтось благословляв перед вінчанням, то це мушу тільки я, а не якась чужа людина в Петрограді. — Їй явно було це приємно.

— Навіть цікаво! Як у романі, — захоплено сказала Літа. — Звичайно, я з радістю в усьому допоможу. Закоханий жених просто з фронту під вінець і одразу знову туди! І це так зворушливо, що він саме коло вас хотів вінчатися, а не там, у Петрограді, і йому байдуже, як тут буде, аби коло вас.

Отак вона все повернула, і на душі у монахині потеплішало.

— А наречену ви знаєте?

— Тільки заочне знайомство. Вона з достойної родини, мені написала, і мати її написала. Вона з матір’ю приїде.

Літа бачила, що матері Сарафимі хотілося розповісти ще, але в двері постукали і зайшла послушниця.

— Що тобі, Устинко? — урвала розмову ігуменя.

— Мати Серафимо, сестра Секлета прийшла, я сказала, що ви не самі, та вона питає, чи може зайти, каже, дуже треба.

— Ну, чого ж, хай заходить, — сказала мати Серафима спокійно, але зовсім іншим тоном, ніж тільки-но розмовляла з гостею, і Літа побачила з одного ледь помітного руху обличчя, що ігуменя не дуже задоволена приходом. — Це наша сестра казначея, — пояснила вона, і в кімнату зайшла приземкувата, досить огрядна, вже літня монахиня.

Так само, як мати Серафима нагадувала світську даму в чернечому одязі, сестра Секлета нагадувала крутеньку хазяйновиту економку у великому господарстві, де її всі слухають і бояться, а перед хазяями вона сама підлабузнюється.

Літа встала.

— Мені вже час іти, — враз вигадала вона, вклонившись злегка прибулій і дивлячись на матір Серафиму.

— Мені шкода вас відпускати, — з щирим жалем мовила мати Серафима, — але ж я не прощаюся з вами!— І встала провести до дверей.

Сестра Секлета хоч і відповіла на уклін, але дивилася якось скоса і підозріливо. Мати Серафима не вважала за потрібне їх познайомити, а Літа була цим задоволена. Секлета їй не сподобалась. За дверима вона ще чула її улесливий голос, що так не пасував до її сердитого обличчя.

— Він поїхав до містечка у своїх справах, — коротко відповіла мати Серафима. — Які там у вас нагальні справи?

* * *

Ольга переказала через попівен, що затримається у родичів ще на день — завтра увечері приїде. Літа була задоволена. Лобуряки теж не повернулися, і в домі отця Гаврила було тихо і спокійно. Шкода тільки, що книжок тут не було, а якось не здогадалася захопити з собою. По обіді трохи полежала в гамаку, але їй було зовсім незвично спочивати удень, ніколи вона цього не робила, і тільки пролунав дзвін з дзвіниці, вона попрямувала до церкви.

Мимо неї пройшли парами черниці, і Устинка між ними, зосереджена, як вони всі, а втім, встигла зиркнути на нову знайому. Літа стала в

притворі ліворуч, де зовсім нікого не було, та й взагалі в церкві, крім монахинь, кількох бабів та діда-сторожа, нікого не було, — служилася коротка буденна вечірня.

Нічого не значило, що Літа вдома після подорожей у монастирі з бабусею могла посміятися з монахів, розповісти про них різні історії, що викликали сміх, а в бабусі тихе обурення, до всіляких обрядів ставилася Літа як до примусових службових обов’язків, а проте вона була віруюча і релігійна й інколи так щиро молилася в якихось конкретних справах, що було дивно: як це бог не виконує її прохання?

Та сьогодні вона не молилася, уважно розглядала ікону, перед якою стала, — матір божу та жінок-мироносиць, згадуючи притчі про них і намагаючись вгадати, де саме Марія Магдалина, якій співчувала найдужче з усіх. Відзначила про себе, як багато оздоблена, просто чепурна церква. Цьому сприяли бісерні вишивки, розвішані коло ікон, при світлі свічок ці вишивки переливалися різними кольорами; олтар був позолочений, різне церковне причандалля розставлене якось не трафаретно, а "по-своєму". "Це, мабуть, мати Серафима за своїм смаком усе зробила, — усміхнулася подумки, — бути б їй краще начальницею дівочого інституту, а не ігуменею".

Невеличкий хор на крилосі співав неголосно, меланхолійно линули знайомі молитовні мелодії — адже скільки вона їх начулася, відстоюючи з трудолюбцями церковні відправи, обов’язкові для церковноприходських шкіл, а школа Дому Трудолюбія належала до них. Зараз вона відчувала, що в молитвах є якась невеличка відмінність від добре знайомих, і це її цікавило, вона намагалася вгадати, що саме інакше співають. Взагалі хор, ікони, весь зовнішній вигляд церкви її цікавили більше, ніж служба. Вона думала про дівчат, що так гарно зажурено співають, і їх було шкода, бо не вірила вона, що кожній монастир несе втіху, вона знала: кожна опинилась тут з якоїсь біди, безвиході, безмежний розпач загнав сюди, а кого ще й зовсім несвідомими сиротами притулили, і нема їм від цього втіхи і віри, і краще, коли б вони тікали звідси, когось кохали, щоб їх кохали і

рятували, і хай би вони ліпше працювали де завгодно, та не були невільницями в цьому "вищому житті".

Мати Серафима сказала, що "сестрички" радіють влаштуванню лазарету. Боже! Хіба вона не розуміє, що найменше вони радіють через патріотичні почуття! Її саму не палка віра привела сюди, а зневіра в особисте щастя і, певне, ще щось, чого ще не розпізнала Літа, — може, владолюбство? Честолюбство? Якісь невідомі обставини? Невідомо. Її також було шкода, але дівчат дужче, і раптом їй стало душно від церковного ладану, захотілося на свіже повітря, якихось швидких рухів, вона перехрестилася жінкам-мироносицям, немов просячи пробачення та прощаючись з ними, і швидко вийшла з церкви.

Вона прямувала у великий монастирський сад, а він, цей сад, був справді величезний. Чималу частину його відведено під фруктові дерева, а ще більша, паркова, тягнулася ген аж до річки. Скрізь між деревами, на полянках ріс і зараз цвів бузок. Сила-силенна бузку, різного бузку. Були тут і зовсім білі кущі, і густо-лілові махрові, а поряд ніжний-ніжний, немов аквареллю ледь торкнутий серпанок, накинутий між деревами, а поряд кущі з такими тугими китицями, ніби зліпленими з чогось казкового, і весь той бузок і праворуч, і ліворуч цвів пишно, буйно, і пахощі розливалися такі, що хотілося дихнути на повні груди, і наче можна було їх схопити. Нікого не було, ніхто не стрічався.

Вона майже бігла, у неї завжди була така "летюча" хода, а зараз особливо хотілося рухатися. Та от гілка з суцільними махровими китицями, що й листя не видно, зачепила капелюшок...

"Бузок мене зупинив!" — подумала вона і усміхнулася чи то бузковій гілці, яку відхилила від обличчя, чи то сама собі, чи то всьому навколо.

— Я все-таки вас наздогнав, — почула вона, обернулася і побачила чоловіка у військовій формі. — Пробачте, будь ласка, — мовив він, торкаючись рукою кашкета. — Тьотя доручила мені переказати вам, що

чекає на чашку чаю після вечірні. Сама вона на вечірні не була, поїхала в сусіднє село в якихось справах, але сказала, що після вечірні чекатиме на вас. Я побачив вас у церкві, але ви раптом пішли, і так швидко.

Він говорив стримано, без усмішки, наче був зосереджений на чомусь зовсім іншому, і зараз чемно виконував доручення тьоті. Так само поштиво додав:

— Дозвольте представитись — племінник ігумені Серафими, Ігор Павлович.

Прізвища Літа не розібрала, бо одразу, щоб полегшити становище, сказала:

— Я здогадалася, — і усміхнулася, простягаючи руку. — Єлизавета Миколаївна. А я вас у церкві не бачила.

Після розмови з матір’ю Серафимою вона його уявляла зовсім не таким, але, звичайно, одразу зрозуміла, коли обернулась, що саме це її небіж.

— Я був там лише кілька хвилин, побачив вас — тьотя мені описала, — та ви так ревно молилися, хрестилися, що я не зважився підійти, а ви несподівано пішли, і дуже швидко, я одразу не міг наздогнати. Добре, що ви вирішили краще поворожити на бузку і пошукати в ньому щастя, ніж благати його у бога.

Щось іронічне промайнуло в куточках його губів, але не змінило враження, що він говорить, аби щось сказати з чемності, а зайнятий чимось своїм, тому й Літа Миколаївна не збентежилась. Адже завжди вільніше почуваєшся з людьми, яким до тебе нема діла, і тому мовила зовсім просто:

— Я й забула про це повір’я, що треба знайти бузкову квітку з п’яти пелюсточків, і зветься це щастям, у дитинстві завжди шукала. А справді, — знову усміхнулася вона, — тут, напевне, багато такого щастя, он скільки махрового бузку!

— Знайшло, де з’явитися, — в монастирському саду, — насмішкувато зауважив офіцер. — Бідні чернички і не відають, скільки тут щастя приховано.

— Знаєте, мені їх шкода, — мовила Літа. — Ну, хай уже літні, старі знаходять тут собі спокій, а молоді, зовсім юні, гарні — невже вони переконані, що таким повинно бути життя?

— А ви знаєте, яким повинно бути життя?— раптом цілком серйозно спитав офіцер.

— Певне, кожна людина вирішує для себе, — роздумливо мовила Літа. Їй було дивно, що вона так заговорила із зовсім не знайомою людиною.

— А хіба це так легко вирішити?— неквапливо сказав і він, не дивлячись на неї, і, трохи помовчавши, додав: — От мені раніше здавалося, що я абсолютно певно знаю, яким воно повинно бути у моїх товаришів, у моєї рідні, у мене — привілейований корпус, офіцер гвардії, все розписано, усталено традиціями аж до звичайних неписаних і офіційно не оголошуваних офіцерських розваг у вільний час. І от раптом, ні, не раптом, але досить швидко всі правила поведінки летять шкереберть, усі виховані поняття про власну гідність, честь, благородство, виявляється, копійки ламаної не варті, і все треба переоцінити заново, бо ці слова набирають іншого змісту і вимагають зовсім іншого, ніж прищеплене з дитячих років.

Він не згадував фронт, недарма ігуменя сказала, що він попросив її ні про що не розпитувати, але, певне, — це зрозуміла Літа — він ні на

хвилинку не забував те, що побачив і пережив там, і зараз він наче обірвав свої думки.

— Ну, нащо про це говорити? Ви так щиро молилися в церкві, а потім так щиро шукали щастя, а потім так усміхалися, — і він сам нарешті усміхнувся просто і ласкаво, і обличчя його зовсім змінилось, наче він був уже давно знайомий. — Я давно не бачив, щоб так усміхалися, — мовив він далі, — може, й ніколи, може, тільки в ранньому дитинстві.

— Та правду мовити, я й не молилася в церкві, — наче виправдовуючись, знову таки усміхнулася Літа, задоволена, що він змінився, і почуваючись з ним вже зовсім вільно. — Я просто спочивала, слухала хор, а потім захотілося вийти на свіже повітря, пройтися...

— Ну, ви майже летіли, а не йшли, — зауважив Ігор Павлович.

— Я завжди так швидко ходжу, така вже звичка, інколи навіть побігти хочеться, — призналася вона, але щоб він не вважав це легковажністю, додала: — Я завжди поспішаю, так уже виходить, що завжди ніколи і треба все встигнути.

Вони пройшли кілька хвилин мовчки, але мовчання не обтяжувало, вже якась незрима ниточка простяглася між ними. Ігор навіть щось тихенько почав насвистувати, знову дивлячись кудись убік, а Літа на нього.

— Пробачте, — мовив він, — це така вже погана звичка з’явилась там... тьотя вже робила мені зауваження.

— Ні, ні, будь ласка, я, навпаки, нічого не маю проти, коли це звучить не фальшиво і пізнаєш щось знайоме, а у вас тонкий слух, і це надто вже тепер знайомий мотив. Це ж "Прощання слов’янки", правда? Я впізнала? Я люблю цей марш, оце коли сюди їхали, вчора, з ним

проводжали на вокзалі состав на фронт, — додала сумно. — і звідти прийшов також...

— Уже не під звуки маршу, а під стукіт костурів?— ущипливо кинув Ігор. — Уже відроблений матеріал...

— Торік не сподівалися, що так затягнеться війна, і головне — початок був такий переможний...

— А тепер ми відійшли навіть далі, ніж були, і не через те, що стали гірше воювати, а через безглуздість у керуванні, — переконливо, з болючою гіркотою сказав Ігор, — Нам, офіцерам середнього і молодшого рангу, незрозумілі мотиви багатьох наказів, хоча ми ясно бачили, що ця війна — злочин неймовірних розмірів, мільйони вбитих, поранених, скалічених. Заради чого? Знаєте, чому я так презирливо висловився з приводу прищеплених нам з дитинства різних моральних правил? Адже там найближче спізнав солдатів — ненавиджу, коли наші дами-благодійниці стогнуть: "Солдатики, солдатики"... А юрби біженців? А зруйноване мирне життя тисяч людей у селах, містах, які ми зайняли, і нас зустрічали як братів Галичина, Карпати, а потім ми відступали, і що вже робили там вороги?! Ніколи не забуду цей ганебний відступ, цю нестачу снарядів, куль, коли ми були спроможні воювати! Але ж, крім цієї нестачі, я певен, мали місце і вищі дипломатичні змови з союзниками, не відомі нам, простим смертним... Пробачте, навіщо я почав про це говорити?

— Ні, ні, кажіть, адже про це стільки говорять, бо справді тільки бачать, як цього року дедалі гірше й гірше скрізь, а справжні причини? Хіба хто знає, розуміє, як ви сказали, простих смертних?

— А за все розплачується армія життям тисяч солдатів. Знаєте, не на одній братській могилі на хресті читав я: "стільки-но нижніх чинів, стільки-но офіцерів", імен і прізвищ здебільшого нема, надто їх багато довелося б писати, та й невідомо, хто в цих могилах, але на багатьох ще

написано: "Прощавайте, товариші, незабаром зустрінемося". Там, коли завжди поруч смерть, особливо цінуєш правду життя, правду людських взаємин. От лежав я у лазареті і багато передумав і переоцінив. Які тут до біса правила, прищеплені нам з дитинства? Знаєте, мені дуже важко пересилити себе і не говорити з тьотею про всю ту фальш, що в’їлася в усі пори нашого життя. Монастир тільки в ранньому дитинстві здавався мені святим місцем, а зараз я відчуваю особливо ту фальш, що її оточує, якою вона, власне, вміло керує. Що може бути протиприродніше, ніж чернецтво? От і ви сказали, що вам шкода черничок. Ви, боронь боже, не кажіть нічого про мої слова тьоті Соні, — так її звали до постригу — Софія, — пояснив він, — вона і так щось надто пильно і неспокійно вдивляється в мене. Навіть добре, що все відносить на поранення. А воно, чесно кажучи, було зовсім не варте хвилювання, — він презирливо махнув рукою, — я навіть радий, що завдяки цій дрібниці дали невеличку відпустку.

Вони йшли алеєю, де бузок виріс заввишки лк дерева і казкові стіни обабіч охороняли стежку, яка вела до річки. Літа помітила, що він трохи кульгає, певне, поранений був у ногу, але нічого не спитала, як і про невеличкий шрам на скроні. Вона тільки подумала: зовсім не псує обличчя, він гарний, не гірший за нашого Ілька.

Ілько був, як відомо, для всієї рідні і знайомих еталоном і критерієм чоловічої краси та привабливості. "Він, як і Ілько, не просто гарний, а інтересний", — додала подумки. Після розмови з ігуменею вона уявила його гарненьким офіцериком і зовсім молоденьким. Ігор був також далеко не старий — між 25 і 30 роками. Хвилинами виглядав старшим, і вираз обличчя в нього був суворіший, ніж у Ілька, як у людини досвідченішої, без юнацької запальності. Одразу він здався дуже стриманим, навіть похмурим, та от розговорився із зовсім не знайомою так одверто і серйозно, майже не дивлячись на неї, і обоє не дивувались, що так просто розговорились, не розпитуючи нічого одне про одного, і не задавали зайвих шаблонних запитань, а розмовляли, наче думали вголос і наче певні були, Що другий співбесідник зрозуміє, хоча, може, й не згодиться, і зовсім не треба було намагатися сказати

розумно, дотепно, а тільки щиро. І цього було досить, і тому було так легко розмовляти. Отак, як інколи в дорозі зовсім незнайомі люди звіряються одне одному, розповідають про себе більше, ніж рідним та друзям.

Літі Миколаївні, правда, звірялися часто зовсім не знайомі, але ж зараз вони й не "звірялись" в якихось вчинках, подіях, вони просто вголос думали, і навіть коли Ігор починав згадувати як підтвердження своїх думок щось конкретне з баченого на фронті, він немовби враз зупиняв себе. Він і слівцем не прохопився про основну мету свого приїзду, а Літа нічого й не розпитувала і наче про це забула, у всякому разі, не думала.

— Може, ми ще пройдемося трохи над річкою, — запропонував він, — тьотя чекає нас після вечірні, ми ж почуємо, коли дзвонитимуть, і не поспішайте так, як звикли, тут ми напевне встигнемо.

Літа подумала: "Адже йому ще важко ходити".

— Пробачте, — мовила вона, — я ж не знала...

— Ні, ні, — заспокійливо сказав Ігор, враз зрозумівши її, — я вже цілком вільно ходжу, тільки коли-не-коли ще трохи кульгаю, але й це вже минає. Я навіть збираюсь тут верхи покататися. А зараз мені не хочеться до кімнати... повітря таке чудове, і тиша... Зовсім інший світ.

— Яз радістю ще погуляю, — погодилась Літа.

Вони ще двічі пройшли стежкою над річкою, зовсім не поспішаючи, то розмовляючи, то хвилинами мовчки, немов треба було розмислити над висловленим, почутим.

Річка зарожевіла, зазолотіла, бо червоно-золотаве сонце вже заходило за обрій.

Тихо лунав монастирський дзвін, сповіщаючи, що вечірня скінчилась.

— Як добре, — замислено мовив Ігор, — але, на жаль, вже час вертатись, а то тьотя розхвилюється. — І довірливо додав: — Вона завжди так хвилювалася за мене, за кожну дрібницю, коли я був хлопчиськом, правду мовити, досить непутящим хлопчиськом, а потім хвилювалась не менше, коли й офіцером став, але вона мені все прощала, я певен, не з християнських настанов всепрощення. Ми не так часто й бачилися, тільки на канікулах, коли я не був у таборах, на маневрах та коли вона зрідка приїздила до столиці... і завжди балувала... зовсім не по-чернечому... — усміхнувся він.

Мати Серафима чекала на них.

— Ну, от і добре, що прийшли! Я вже поглядала на годинник. А ти одразу знайшов Єлизавету Миколаївну? Я знала, що сьогодні людей у церкві майже не буде.

— А коли б їх було сотні, я теж одразу впізнав би, — спокійно відповів шаблонною люб’язністю небіж. — Ти ж так докладно описала!

Літа здивовано глянула на нього, він був якийсь інший, немов повеселішав, ласкаво обняв тьотю і на запитання: "Вечерятимеш? Чай питимеш?"— відповів:

— Адже, неодмінно. Ми прогулялися, зголодніли. Правда ж, Єлизавето Миколаївно?

— Кажіть за себе, бо мене загодовує дружина отця Гаврила, що я на стіл вже дивитися не можу.

Тітонька зраділа, що він нарешті нагадує хоч трошки колишнього улюбленого, розбалуваного Гарика, і наказала Устинці подавати на стіл.

— Що ви, що ви, Єлизавето Миколаївно, обов’язково почаюєте з нами, — безапеляційно сказала ігуменя.

— І не думайте, що вечеря нагадуватиме вечерю вашої дияконихи! Добре, що я люблю рибу, що скучив за рибою, бо мене годують, ні, відгодовують тільки рибою, але в якій кількості і в якій різноманітності! — жартував Ігор. — Не лякайся, тьотю, мене абсолютно задовольняє твоє пісне меню, і коли я докладно розповідатиму товаришам у полку, — я присягнувся все докладно розповісти, навіть коли і чим мене пригощали, — я певен, у них потечуть слинки від заздрості.

Та на столі з’явилася не тільки риба, а якісь пиріжки, мед, печиво.

Коли мати Серафима вийшла на хвилинку з кімнати, він зовсім по-товариському підморгнув Літі, вказуючи на стіл.

— Не думайте, що вони тут не розуміються на цих справах, а тільки дбають про умервщленіє плоті. Чаю то ви ж вип’єте з нами!

Чого це він так розвеселився? Може, не хотів засмучувати тітоньку, яка ловила кожне його слово, кожен його рух? Та він тримався природно, щиро, розповідав різні пригоди зі свого фронтового побуту, не важкі, навпаки, різні комічні, що, звичайно, траплялися, перейшов навіть до анекдотів, хоча немов пристойних, та на межі, інколи їй навіть хотілося непомітно штовхнути його, щоб пощадив свою святенну тьотю, але він і сам наче в останню хвилину так повертав, що все виходило абсолютно благопристойно. Тьотя явно раділа його настрою, може, й не слухаючи, що він там розповідає, раділа, що і він, і гостя, мила Єлизавета Миколаївна, так просто і невимушено тримаються. Правда, вона відзначила про себе — він після фронту якось опростився, вона боялася сказати й собі — "погрубішав", зник його блискучий полиск гвардійського офіцера, що разом з трохи награним молодецтвом і справжньою безтурботністю чарував усіх жінок. Вона сама, милуючись ним, водночас тоді страхалася, чи не наробить він зі своєю принадністю

багато лиха собі й іншим, і вона зраділа, коли почула про одруження, їй буде спокійніше!

Коли він приїхав тепер — вона не впізнала його. Очі дивилися прямо й розумно. Розумно. В них мелькала іронія, не знана раніше. Але все було пристойно, чемно, і часом він так ласкаво й ніжно дивився на неї, як люблячий син, що вона намагалася нічого не помічати, відкидаючи свої сумніви, весь неспокій.

Ось приїде Ада — наречена, вони повінчаються, і все буде гаразд. Адже він стільки пережив, бої, поранення, лазарет. Що казати, він уже не хлопець — дорослий чоловік, — думала вона.

Сьогодні вона раділа, що так славно познайомила його з Єлизаветою Миколаївною, яка її просто чарувала і подобалася дужче й дужче. Вона, певно, не на багато старша за Аду. Добре, коли б вони також заприятелювали, і, певне, він з нею "відійшов" швидше, ніж із старою тіткою-монахинею, і добре, що Ада вже не побачить його таким нервовим і похмурим, яким він був. Он як вони сміються за столом, як Єлизавета Миколаївна уважно слухає його розповіді: вміти слухати — це важлива річ, та ще інколи докидає якесь дотепне, іскристе слівце! В неї така ж жвава розмова, як і вона сама. Мати Серафима заспокоїлась.

Раптом постукали, і зайшла Устинка.

— Отець диякон надіслав спитати, чи не у вас пані гостя.

— У нас, у нас, скажи, що у нас, хай не турбується, — наказала мати Серафима.

— Ой, як я засиділась, побіжу вже, — схопилася Єлизавета Миколаївна.

— Я вас проведу, — підвівся Ігор.

— Не треба, не треба, я нічого не боюся.

— Як можна, — заперечила мати Серафима. — Уже ж темно. А завтра обов’язково приходьте до нас обідати, мила Єлизавето Миколаївно. Гарику, одягни френч, уже прохолодно. Устинка його випрасувала, і він висить у передпокої. Єлизавето Миколаївно, я вам дам накидку, а то ще застудитеся.

— Ну, що ви, вечір такий теплий, — заперечила та.

— Тітонько, не сором бойового військового. Хай френч відпочине від мене, а я від нього.

Виходячи, Єлизавета Миколаївна побачила в передпокої на вішалці френч і помітила на ньому Георгіївський хрест, і перейнялась до Ігоря приязню — адже він нічого не розповідав про себе!

— Справді, мені навіть незручно перед хазяями і подругою, що я засиділася, — сказала Єлизавета Миколаївна, коли вони вийшли з дому.

— Незручно перед хазяями, незручно перед подругою, а ви ж казали, що нічого не боїтеся, — Ігор прискорив ходу, але Літа Миколаївна згадала про його поранену ногу.

— Не треба поспішати, — дбайливо мовила вона.

— Ви весь час пам’ятаєте... — вдячно почав Ігор, та вона його перебила:

— Яка різниця, що я на п’ять-десять хвилин прийду пізніше, адже вони знають, де я. — І вони спокійно пішли далі, не прискорюючи і не притишуючи кроків.

— До побачення. Дякую, — сказала Єлизавета Миколаївна коло дияконового дому.

— І я вам дуже вдячний. Приходьте завтра якнайраніше до тьоті, вона ж вас запросила на обід, і ви обіцяли.

— Обіцяла? Хіба?— заперечила Літа Миколаївна. — Я щось не пам’ятаю.

— А я пам’ятаю. Ви нічого не відповіли на це, значить, були згодні, — повчально мовив Ігор, — тьотя образиться, а я ще дужче. А поки що на добраніч, і хай вам сняться сни такі ж добрі, як ви сама.

Він говорив спокійно, жартома, потиснув їй руку, і вона відповіла:

— І вам також.

"Він дуже чемна і вихована людина, — подумала вона, заходячи в хату. — А хіба справді ігуменя запрошувала на обід, а я нічого не відповіла? Незручно, адже Ольга..."

Але Ольги ще не було, вона знову переказала, що родичі її не відпустили і буде тільки завтра ввечері.

Ну, як буде, так і буде.

Диякон з дияконихою зустріли Єлизавету Миколаївну не з образою, а ще з дужчою повагою. Сама ігуменя так приймає учительку їхніх синів!

— А племінник, жених, красивий?— спитала зацікавлено дияконіха. — Я його давно не бачила, ще хлоп’ям.

— Дуже, — щиро відповіла Єлизавета Миколаївна, — такий високий, очі темні, великі, тільки надто знервований, він же поранений був, і шрам у нього на обличчі, на скроні, майже непомітний, не псує його.

— О, боже мій!— зітхнула дияконіха. — Недарма мати Серафима така зажурена ходила, кажуть, і наречена красуня, і інститут закінчила, з таких там багатіїв, і дім у Петербурзі, і маєток неабиякий — одне слово, пани на всю губу — недарма з фронту прискакав.

— Та й він не з бідних, — вставив диякон, — мати Серафима теж добренький куш одписала, ні в чому ніколи відмови не мав, перед невісткою не поступиться, міг яку завгодно взяти.

— Та тут усе до ладу, — квоктала дияконіха, — і багаті, і закохані, живи, та й годі, коли б не війна...

Літа мовчала. Їй чомусь було неприємно говорити про Ігоря в такому тоні.

Звичайно, він був і красивий, і приємний, їй сподобалась його серйозність, і тоді, коли настрій змінився, але сказати, що справив якесь надзвичайне враження, вона не могла. Адже постійно стрічалася і з друзями брата, і дорослими племінниками чоловіка — студентами, офіцерами, вони були молодші за неї; для одних вона була "тьотя Літа", для других — старша сестра Ілька, значить, і їм сестра, майже для всіх найближче і водночас потай недосяжний ідеал жінки. Коли вона пробувала сватати за Ількових товаришів племінниць чи учениць, це майже завжди терпіло фіаско. "От якби така, як ви", — казали вони одверто. Та вона була в курсі всіх романів, бо часто й не треба було їй сповідатися, вона якось здогадувалася "по носу". Сестра Сима казала: "Літка тільки гляне і вже про все знає, у неї звірине чуття".

Ігор тримався з нею дуже просто, і їй було з ним легко й приємно, з ним вона не відчувала себе старшою, а який він — з багатих чи бідних,

— вона й не думала, знала тільки, що небіж ігумені, значить, теж з аристократів, але це по ньому аж ніяк не було видно.

Цікаво все ж таки — яка наречена. Вдома треба ж буде про все докладно розповісти. Вона вже уявляла, як розповідатиме бабусі й подругам, а дівчатка — Галинка і Жечка — нашорошать вушка і допитуватимуться — а яка вона? А який він? А в чому були? А ти що одягла? А як він до тебе? А ти до нього? А з нареченою?

Чесно кажучи, звичайно, з ним сьогодні було цікавіше, ніж теревенити б з дияконихою! Добре, що та заклопотана господарством і не претендує на близькість, а гевали загуляли в повітовому містечку, і слава богу!

* * *

Другого дня вранці отець Гаврило пішов до церкви та одразу повернувся і повідомив, що мати Серафима дуже просила дияконіху, відому, знамениту кулінарку, прийти до неї порадитися, а Єлизавету Миколаївну теж просить завітати раніше, бо виявилося, що архієрей, якого чекали ввечері, — він мав правити у неділю, значить, завтра, урочисту службу з виносом ікони і хресним ходом навколо церкви, а він приїде сьогодні у першій половині дня, годині о другій і, значить, обідатиме в ігумені, а вже завтра у трапезній з усіма.

— Не барись, Меланіє, іди довідайся, що треба, може, скажуть, що вдома приготувати до обіду, там якісь закуски, чи на десерт, чи твої вергуни до чаю. А ви, Літо Миколаївно, так до душі нашій матері Серафимі припали, каже, попросіть низенько, щоб на обід обов’язково була, адже архієрей з двома якимись батюшками приїде.

Меланія Степанівна заквоктала аж перелякано, заметушилася, та явно була задоволена.

— Хіба я не знаю, як хто приїздить, то до Меланії Степанівни одразу, так ніхто не приготує і не спече. Біжу, біжу, спитаю, що їм треба. А ви, Літочко Миколаївно, тут без мене вже поснідайте, усе на столі стоїть, і чай гаряченький, та краще молочка вранішнього випийте, що там чай — вода, та й годі, і теж туди приходьте.

— Йди вже, не базікай!— кинув отець Гаврило.

— Біжу, біжу! Одна нога тут, а друга вже там!— І вже не побігла, а покотилась — кругленька, пухкенька.

Літа також не барилася, замислилась тільки, що одягти. Треба щось солідніше, ніж учора. От синя шовкова спідниця з широкими, ніби крила, бретелями і біла мереживна блузочка з штучними фіалками замість гудзиків і в тон спідниці — і скромно, і до лиця, а те, що вбрання її дуже молодило, звичайно, не подумала. Глянула у свічадо, поправила пишну зачіску, швидко відрізала ножицями неслухняний кучерик, що вибився не на місці, нічого не наділа на голову, щоб там знову не перечісуватися, і теж майже побігла на монастирське подвір’я. Її цікавило, та й вона завжди любила підготовки до різних свят і включалась у це діяльно й сама.

У монастирі вже всі готувалися. Черниці плели гірлянди квітів, в’язали букети, бутоньєрки, начищали і без того блискучі ківоти та лампади, прибирали кімнати в невеличкій гостиниці, готували в окремому будиночку покої для архієрея.

Матір Серафиму Літа зустріла коло її ганочка. З нею був і Ігор. Ігуменя хоч і намагалась зберегти спокій, але явно хвилювалась, як усе відбудеться. Вона ж не чекала архієрея так рано. Крім того, завтра мала приїхати наречена Ада з матір’ю, бо за три дні вже все домовлено про вінчання.

Звичайно, вона турбувалася про сьогоднішній несподіваний обід для архієрея в її покоях, так би мовити, попередній, у вузькому колі. Для монастиря дуже важливо було, щоб він відбувся в дружній атмосфері, просто, невимушено, але вишукано в усіх відношеннях. То вже завтра мав бути для всіх гостей "монастирський" обід у великій трапезній, який готували майстрині цієї справи черниці, а ще готували простий обід для всіх прочан, жебраків, які завжди сходилися на великі свята і яких монастир у такі дні годував. Та то вже була звичайна справа. Ігуменю турбував "малий" сьогоднішній обід у неї особливо, так би мовити, "з дороги ".

— Як добре, що ви прийшли, — обняла вона Єлизавету Миколаївну.

— Ви вже знаєте, ми не чекали архієрея так рано, тільки увечері, а от повідомили, що він незабаром буде.

— Ага! — сказав замість привітання Ігор, потиснувши руку. — Обідатимемо разом!

— Що зробиш, — засміялася Літа. — Хіба я була проти? А як ваша нога? Ми ж так багато ходили.

Мати Серафима з острахом глянула на племінника, — він не терпів, коли його питали про здоров’я, нагадували про рану, та Єлизавета Миколаївна дивилася так дружелюбно і доброзичливо, що він спокійно відповів:

— Дякую. Уявіть собі, я просто забув про неї, і я залюбки поїхав би верхи, коли б тут були верхові коні. А ви катаєтесь верхи?

— Ні, — з жалем мовила Літа, та додала трохи задерикувато: — Але в мене є велосипед, дамський велосипед, і я так гасаю на ньому! Ви не уявляєте!

— Уявляю! — заперечив Ігор. — Це, напевне, чудове явисько — Єлизавета Миколаївна на велосипеді! Правда, тітонько?

Мати Серафима цілком заспокоїлась. Вчора спочатку вона трохи побоювалась, — може, Ігор з його настроєм буде незадоволений, що вона нав’язала йому це знайомство, але виходить усе гаразд.

— Чим можу вам допомогти?— спитала Літа в ігумені.

— Ви мені з Ігорем допоможете за обідом.

— Тьотю, я гадав з Єлизаветою Миколаївною покататися зараз на човні. Можна?— підвівши ліву брову, навмисне серйозно спитав Ігор.

— Ти збожеволів! — сплеснула руками тітка. — Як можна сьогодні?

— Ну, ну, я пожартував, коли не можна навіть мріяти про човен, про коня, велосипед, — сьогодні я цілковито у твоїй владі.

— Оце вже інша справа. Завтра нехай уже так і буде, я передам владу Аді, а сьогодні ти і Єлизавета Миколаївна допоможете мені розмовою, щоб не було нудно за обідом.

— Приготувати якісь анекдоти? — спитав невинним тоном Ігор, а Літа пирснула сміхом.

Але засміялась і тітка.

— По правді, я боюся, щоб хтось із батюшок не почав розповідати бурсацькі анекдоти з довгими бородами. Таке трапилось у сусіднього панотця на храмовому святі. Добренько хильнули і поринули в семінарські спогади, забувши про архієрея. На щастя, я там не була.

— У тебе ж не буде, на жаль, нічого хмільного, взагалі випити, крім богоспасенного монастирського квасу та меду.

Тітка хотіла насупити брови, але тільки жартома ляснула його по губах — надто вона його любила, а тут він ще встиг поцілувати їй руку.

— Краще підіть до оранжереї і візьміть там свіжий букет квітів і горщик гортензій, — наказала вона і в той же час наче мимохідь оглянула уважно вбрання Літи і схвально кивнула головою. Ігор перехопив її погляд, хотів щось сказати, але прикусив куточок нижньої губи і на мить одвернувся.

— Ви ніби чогось занепокоєні?— спитав він по дорозі до оранжереї.

— Я не спитала вашу тьотю, який архієрей має приїхати, а що, як це архієпископ Феофан? Його всі бояться, і я боюсь.

— Я не вірю, що ви когось або чогось боїтеся.

— Ні, справді боюся, він такий женоненависник!

— Але ж вас він не може ненавидіти. Хто це може вас ненавидіти? Ви що, з ним знайомі? Які можуть бути з ним справи у вас?— знизав плечима Ігор.

— Ну що ви, він недавно у нас у Полтаві, і з ним у мене, на щастя, нема справ, мені досить вікарного, меншого чином.

Ігор здивовано глянув на неї, але вона вела далі конфіденціально і значливо.

— Ви знаєте, Феофан був духівником самої цариці.

— І тому став женоненависником?— удавано серйозно, знову підвівши брову, спитав Ігор.

— Та ну вас! Хіба ви не знаєте, що він перший увів до палацу Распутіна, а потім перший розкусив його, схаменувся і почав ганити, викривати.

— Та це ж цілком справедливо.

— Звичайно, справедливо, але ж за це Феофана заслали до Полтави.

— Хороше мені заслання! Я б хотів, що мене туди заслали.

— Ну, все-таки після Петрограда, палацу, ректорства у Вищій духовній академії раптом наша Полтава! Та він справдешній фанатик у вірі, такі суворі правила завів по церквах, зовсім не відомі раніше для всіх моління, відправи. Його всі бояться, бо це у нього не показне, а справжнє, адже для себе у нього ще суворіші вимоги. Він спить на голих дошках, майже нічого не їсть...

— Навіщо ж тоді тьотя так піклується про обід?— не міг ніяк сприйняти усе серйозно Ігор, але Літа не звернула уваги і захоплено розповідала далі.

— І знаєте, що він любить? Квіти! Наче вони замінюють усі радощі життя. А зовні він схожий на Іоанна Хрестителя, знаєте як на картині Іванова "Явлення Христа народу". Ви ж, напевне, бували у цьому музеї, пам’ятаєте?— Очі — як вугілля, і чорне як смола волосся.

Літа не раз їздила до Петрограда, затримувалась у Москві і завжди обов’язково ходила в музеї, а потім так яскраво описувала вдома дітям, учням картини, що всі слухачі також захоплювались, вишукували в журналах і книжках репродукції, мріяли побачити колись справжні "подлінники", як казав "дядя Альоша".

Зараз Ігор уважно слухав палкий опис картини, але, звичайно, не картина його цікавила і захоплювала, а палкість Єлизавети Миколаївни, а вона переконано казала:

— І голос у Феофана такий, як у Іоанна Хрестителя.

— Ви і голос його чули, Іоанна?— в тон їй спитав Ігор.

— Ну, хіба не можна уявити голос, коли бачиш людину, як живу?— заперечила вона, але тут же, збагнувши, що вона сказала, сама засміялася.

— Я б хотів з вами ходити по музеях, — сказав Ігор уже без насмішки. — Я теж бував там, але тепер мені ще хочеться подивитися на Іоанна Хрестителя, і я б, напевне, дивився на все іншими очима. А втім, що ми робитимемо з цим Феофаном за обідом?— удавано розгублено спитав він. — Куди приємніше було б покататися човном, хіба не правда? Я планував зовсім інакше провести день.

— Ну, таке вигадали! Якось уже буде, тільки не сідайте далеко від мене, — попросила Літа, — я тоді почуватимусь вільніше навіть з Феофаном. — У неї це так невимушено прозвучало, що зворушило Ігоря.

— Даю слово,— я буду коло вас весь час.

Коли в оранжереї вона хотіла взяти горщик гортензій, Ігор зауважив:

— Що ви, беріть букет, а я візьму горщик, а то ще замажете своє гарне вбраннячко.

"Він славний і простий, — подумала Літа, — як смішно сказав: "вбраннячко".

Вони вдвох виконували різні дрібні доручення матері Серафими, оглянули вже накритий стіл з різними пісними стравами, і Літа розповіла тихенько Ігореві, як, коли вона ще була маленька, у них на хуторі працював старий повар, великий майстер, і завжди, коли до міста — це було далеко, не на Україні, — приїздив якийсь поважний архієпископ, просили відпустити їхнього повара, і повар потім, повернувшись, хвалився її матері, як він непомітно готував уху на курячому бульйоні, і взагалі оскоромив у багатьох справах святу людину, "хай бог мені простить, хоч коли б він попоїв до смаку". Повар скаліченими пальцями хрестився при цьому. Він колись напився, заснув на снігу і відморозив пальці, і його до ресторану працювати не брали. У них дома він вправлявся і скаліченими пальцями. Архієрей по обіді ще й казав тоді: "Отже, можуть і з пісного смачно приготувати".

— "Всі люди, всі человєкі, і ні від чого людського не вільні", — зітхнув, немов із співчуттям, Ігор. — Не турбуйтесь за них.

— Тільки за Феофана, — і таємниче шепнула: — я певна, що й наша дияконіха обов’язково його оскоромить.

— Нам це буде тільки вигідно.

— Тільки не кажіть цього тьоті.

— Нізащо в світі! Що я, ворог сам собі?

Літа поправила квіти у вазах, коли двері навстіж відчинилися, і впливла сестра Секлета.

— Владика приїхали!— повідомила вона побожно, наче це було явлення Христа народу.

Літа й Ігор перезирнулися і зрозуміли, що подумали те саме.

Мати Серафима вийшла зі своєї кімнати — в її покоях їх було кілька: вітальня, опочивальня, молільня, бібліотека, в якій жив тепер Ігор, та ще якісь закапелки... Ігуменя пішла назустріч. Карета під'їхала до ганку.

— От не терплю цієї матері казначейші, — процідив крізь зуби Ігор, — хоч вона й права рука тьоті. Підлабузниця, а з нижчими безжально жорстока.

— Чому ж ваша тьотя її терпить?— пошепки спитала Єлизавета Миколаївна.

— На ній все господарство монастиря тримається, усі фінанси, так би мовити, ще б пак, казначея, і, що б не трапилось, у неї завжди все шито-крито, і тьотя може собі спокійно читати богословські та філософські книжки, звичайно, певного напрямку, і виховувати своїх "дівчаток"-сестричок. Справді, їй личило б більше бути начальницею інституту.

Літа про себе здивувалась, адже і їй спало таке на думку вчора! Але вона спитала ледь докірливо:

— Хіба ви не любите своєї тьоті?

— Дуже люблю. Але мені її шкода. Це я тільки вам кажу.

Мати Серафима повернулась з архієреєм у супроводі двох батюшок, диякона Гаврила і сестри Секлети.

Літа з радістю побачила, що приїхав не страшний усім Феофан, а вікарний архієрей — Неофіт, проста, добродушна, ще не стара людина.

— Єлизавето Миколаївно, ви тут! От приємно вас бачити, — без усяких церемоній мовив він, і коли благословив, вітаючи, то не дав їй поцілувати свою руку, а злегка потиснув Літину.

— Ви знайомі?— спитала задоволено мати Серафима.

— Аякже! Це наша відома найкраща вчителька, така піклувальниця про своїх учнів, сиріт-приютян. А Галюша з вами?

— Ні, владико, я її не взяла.

— Шкода, шкода. Радий вас бачити.

— А це мій небіж, приїхав на кілька днів з фронту, — представила ігуменя Ігоря.

Літа зраділа, що увага від неї була відвернута, а то вона навіть зашарілася з несподіванки, а проте їй, звичайно, були приємні слова Неофіта.

— Я й не знав, що ви така знаменитість, — шепнув їй Ігор, сідаючи, як умовилися, поряд.

— Яка там знаменитість! Це я просто набридаю йому, коли треба влаштувати когось з трудолюбців в духовне училище.

— А хто це — трудолюбці?

— Це мої учні. Я ж учителюю в хлоп’ячому приюті, в Домі трудолюбія, — сказала Літа Миколаївна, наче всі на світі знали, що таке "трудолюбіє" і хто такі трудолюбці.

* * *

Ігор здивовано дивився на неї. Дім трудолюбія, сирітський притулок, уявлявся чимось сірим, тоскним, і раптом там щодня ця молода, жива жінка з таким пишним каштановим волоссям, такими синіми, навіть і не

надзвичайно великими, але ж надзвичайно живими, виразними очима — до чого ж їй личить це синє з білим вбрання! І головне, головне — її усмішка. Чого вона усміхається і Неофіту, і батюшкам?!

І, як навмисне, Неофіт знову звертається до неї.

— А як ваша біженська школа? Вже завідуючий не пручається?

— О ні, він пишається таким своїм патріотизмом.

— Чужими руками жар загрібає, — зауважив диякон.

— Яка школа?— зацікавилась ігуменя.

— А в другу зміну в помешканні трудолюбської школи я вчу дітей біженців, підготовлюю до вступу далі, адже багато таких, хто пропустив зараз рік, а кому треба було вступити, складати іспити до гімназії, до реального. Наш Дім трудолюбія і ми — на околиці, недалеко від залізниці, там багато тепер біженців осіло, в чужому місті, все покинули, яка ж у них можливість ще й репетиторів наймати? Так що ж, відстати їм, поки війна не скінчиться? Вони ж перерostками будуть! Ну, я в об’яві про те, що відкриваю школу для дітей біженців — із зобов’язанням підготувати, — ще додала: і для дітей залізничників, батьків яких багато на фронті, сім’ям непереливки.

Вона казала це, щоб пояснити само собою зрозуміле, тим більше що Неофіт знав про цю школу.

— Ви знаєте, владико, — повідомила вона його, — з тих, що взимку почали вчитися, вже дев’ятнадцять хлопчиків і дівчаток іспити витримали — беручкі до навчання і так уже запально вчаться. А про трудолюбців знаєте самі, на іспитах у мене бували, вони й далі, хто вступив, усі на п’ятірки, чи пак на "відмінно", витримали, — з погордою за учнів сказала вона і додала вже іншим, навіть трохи кокетливим

тоном: — Ви б наполягли, щоб ще кілька стипендій дали. Старші уже до семінарії переходять.

Вона вирішила, чому б не використати цей обід і на користь трудолюбцям!

— Хіба можна відмовити Єлизаветі Миколаївні! Приходьте, приходьте, поміркуємо.

— Єлизавета Миколаївна з учнями чудеса робить, — пробасив отець Гаврило. Та вона, глянувши в його бік, зробила такі страшні очі і прошепотіла: "Бога ради, мовчіть про своїх синочків", — що він поперхнувся і немов через кашель замовк.

— А хто ж утримує цю біженську школу?— спитала єлейно сестра Секлета.

"От нате і мій глек на капусту, що і я була Химка", — подумала Літа.

— А що ж тут утримувати?—знизала плечима. — Завідуючий дозволив помешканням користуватися, я з ними займаюся, старші трудолюбці допомагають — які ж тут кошти потрібні? Кому? Це ж не якесь благодійне товариство влаштувало, де ще штат потрібний, кошториси, звіти і те, й інше.

— Це святе діло вчительки, — сказала мати Серафима і суворо глянула на сестру Секлету.

— Ну, що ви, — спалахнула Літа, — це просто наша праця, наш обов’язок учителів під час війни. А що ж цим дітям робити?

— Так, глибокошановна Єлизавето Миколаївно, тепер усі наші думки пов’язані з війною. Мати Серафимо, — звернувся Неофіт до ігумені, — я

все-таки й сьогодні сам відслужу молебінь за наше доблесне військо і панахиду по загиблих воїнах.

— Оце найголовніше, щоб ми перемогли і щоб воцарився "мир на землі і в человєцех благоволєніє", — шепнув Ігор Літі Миколаївні, скориставшись тим, що на столі міняли страви. Устинка подавала, Секлета наливала і розкладала, ігуменя керувала.

— Не зліться, прошу вас, мені й так ніяково. От ви наче сердитесь і на мене. Може, я надто багато говорила?

— Що ви! Як це ви могли подумати? Ви тут єдина, хто не дратує мене. І говорили те, що треба.

— Я ж не могла не використати такої нагоди, аби щось зробити для трудолюбців, та й біженців матиме на увазі, — наче виправдовувалась Літа.

— Я зрозумів, зрозумів, — заспокоїв її Ігор.

Вони говорили між собою, а за столом вже зав’язалася розмова про якісь церковні, монастирські справи. Певне, теж хотіли скористатися з нагоди — обіду з архієреєм.

— Може, ми втечемо?— спитав Ігор. — Отак тихенько, коли готуватимуть стіл до чаю.

— А це зручно? Я б з великою охотою, але ж ваша тьотя просила допомогти...

— Ви вже виконали це прохання блискуче — задали тон, а тепер хай Секлета і батюшка розпинаються і беруть його в облогу, просто з шкури лізуть перед цим архієреєм, співаючи дифірамби, а йому самому все це

вже набридло, і він все знає, що йому говорять і про що йому натякають і проситимуть, він тільки на вас і поглядає, — Ігор говорив уже сердито.

— Не вигадуйте і не будьте таким злим, — лагідно мовила Літа. — Хіба вже так важко дотерпіти цей обід до кінця? Дивіться, як зазирає на нас сестра Секлета, як у неї міниться обличчя, наче вона наглядачка, догоджає начальниці, а сама стежить за всіма.

— А ви все помічаєте!

— Та не дратуюсь, як ви, ну, ще якісь там півгодини посидимо і втечемо.

— Мені важко, — похмуро мовив Ігор. — Я вийду, а ви за мною. Ох, нарешті вже переходять до десерту.

Устинка почала вносити варення, ягоди, блюдо з вергунами, що їх блискавично приготувала дияконіха.

— Тьотю, ми вийдемо на хвилинку, у мене голова розболілася, — нахилився Ігор до тітки.

— Справді розболілась?— схвилювалась ігуменя.

— Ні, не справді, бога ради, не хвилюйся. Просто хочеться на свіже повітря. — Щоб трохи пом’якшити свої слова, він ласкаво тихенько промовив: — Твій прийомчик удався на славу!

— Ну, що за вирази, — трохи не насупила брови тітка, але, як завжди, не могла розсердитись на Ігоря, і потім треба було стежити за сестрою Секлетою, щоб не передала куті меду в своїх співах перед поважним гостем.

Настільки приємніше було б, коли б тільки Ігор та Єлизавета Миколаївна приймали його, просту, звичайну людину! Добре, що хоч Єлизавета Миколаївна приїхала!— майнуло в думках.

— Ми постоїмо на ганку, я хоч одну цигарку випалю, і повернемось пити чай, — пообіцяв Ігор, тому зараз ні з ким не прощаючись.

— Швидко повертайся. Дивись, Устинка вже готує.

Батюшки, певне, теж хотіли розім’ятися після хоч і пісного, але досить щедрого обіду і встати з-за столу. Поки Устинка ставила десерт і все до чаю, Літа вийшла у внутрішні двері, ніби допомогти їй, пройшла іншим, чорним ходом і, обійшовши навколо будинку, зустрілася з Ігорем.

— Як ви це ловко зробили, — засміявся Ігор, — а я злякався, що вас знову зачепить Неофіт, що вас спокусили полуниці з монастирських теплиць, і ви лишилися там. Я обіцяю: ми потім їх покуштуємо і вип’ємо чаю з тим надзвичайним печивом, що його несла Устинка, коли всі розійдуться спочивати перед вечірнею, молебнею і панахидами. І тьотя спочине з нами!

— Ви що, гадаєте, що я цілісінький день можу бути у вас? Ваша тьотя запросила бути на обіді, "допомогти", як казала. Хіба я не чесно виконала це?

— Надто чесно Вся увага була звернута на вас. Секлета трохи не луснула, поки я не відволік вашої уваги від Неофіта, а його від вас! До речі, а хто це Галюша, про яку він спитав?

— Як хто? Моя дочка! Він її дуже любить. Коли мені треба йти за когось клопотатися, ну, за якусь сільську вчительку чи вчителя, — він же має відношення до церковноприходських шкіл, вони ж синоду підлягають, — я завжди беру з собою на щастя Галинку. З нею ніколи не відмовить.

— Так у вас є дочка?— раптом розгублено спитав Ігор. — Я не знав...

— А що ви взагалі про мене знаєте?— у свою чергу спитала Літа.

— Усе, — якось уперто сказав Ігор зовсім не зрозумілим Літі тоном. — От побачив вас, вашу усмішку і все про вас знаю, що мені треба, — він зробив наголос на слові "мені".

Літа зробила вигляд, що сприйняла ці слова як жарт, хоч він говорив надто серйозно.

— Ну, так от, у мене ще є син, і вони вже не такі малята, вже вчаться в гімназії.

— А тьотя мені нічого не сказала, — наче ніяк не міг уторопати цього Ігор.

— Певне, тьотя не думала, що це вас може цікавити, — сказала Літа, не розуміючи, чого це його так збентежило. Хіба він не бачив персня на її руці? Та він хитнув головою, наче відмахнувся від непотрібних думок, і сказав звичайним, навіть веселим тоном, але Літа відчула в цьому тоні ненатуральність.

— Власне, я про це не думав. Ну, я радий, що приїхав не Феофан, у вас не зіпсований настрій, а те, що ви мусите, повинні бути цілісінький день у нас, я вам поясню. Давайте пройдемось до річки, справді треба освіжитися.

— А чай у тьоті? Ви ж обіцяли повернутися!

— Обійдеться. Мені й так було досадно стирчати там. Адже це мій останній вільний день.

Літа подивилася на нього, широко відкривши очі.

— Хіба ви не знаєте старовинного звичаю? Правда, він зберігається лише по селах та у нас в армії, бо у нас раді кожну нагоду використати. Перед весіллям жених справляє останній свій холостяцький вечір з товаришами. Я й тепер у Галичині з цим зустрічався, я ж її всю пройшов, і хоч війна, а в одному селі парубки зібралися, нас покликали — кажуть, що справляють парубочий вечір перед вінчанням товариша. А в нас "мальчишник" звався — самі товариші-чоловіки, жодної жінки.

Це він уперше заговорив з нею про весілля.

— Але ж ви в жіночому монастирі, — насварилася пальцем Єлизавета Миколаївна.

— Так. Отакий збіг обставин. Ви уявляєте, як би він відбувся з полковими товаришами, коли б не було війни? Та й навіть тепер, тільки не перед боєм, звичайно.

— Навіть уявити не можу всі ваші вигадки!

-— Власне, які там вигадки! Вип’ють, жартують, співають, присягаються у незламній дружбі, жениха застерігають, щоб не попав жінці під каблук, душі нарозпах перед новим життям. Ми влаштовували такі останні холостяцькі вечори в полку друзям перед їхнім весіллям. Це було, слово честі, добре, щиро, запам’ятовувалось. Останній вільний день треба провести з друзями. А тут у мене нікого нема, крім вас. Ви мусите пожаліти мене і бути зі мною цей останній день, як добрий товариш.

— Випити й погуляти, як ви звикли в своєму офіцерському колі? — раптом, враз змінившись, презирливо спитала Літа Миколаївна.

— Що ви? Невже ви мене так зрозуміли?— аж злякався Ігор. — Пробачте мені, хіба я міг подумати навіть щось приблизне. Пробачте, я не так висловився. Я розумію, тепер ви можете зневажати мене, але як ви навіть думку таку могли припустити? Ні, правда, ви ж не подумали так, ви пожартували?— Він справді був украй розгублений і не знав, що сказати, що зробити. — Повірте мені, послухайте...

— Ну, я вірю, слухаю, я рада, що помилилась, — зглянулась Літа Миколаївна.

— Скажіть правду, ви вже не думаєте так? І саме коли я хотів сказати про найвищу повагу до вас...

— Ні, вже не думаю. Кажіть, що хотіли, тільки не про найвищу повагу до мене, — вона вже жартувала, і він заспокоївся.

— Ви не уявляєте, як цей останній свій день чи вечір я хотів би бути з живою людиною, і мене вжахнуло, що цей останній вечір я проведу серед попів, ченців, з не потрібними мені розмовами, нещирими упаданнями тьотиних помічниць. Ну, як це обидно, ліпше я був би на фронті! Я подумав, що тільки з вами, навіть не з тьотею, хоча я для неї як син, цього вона не змогла в собі закреслити, але скільки справжнього, людського вона завжди повинна приховувати у собі — і заради чого? І серед цього чорного святенництва раптом ваша усмішка. І я хотів, щоб ми з вами погуляли, поговорили, як учора гуляли і розмовляли... Хіба в цьому є щось безглузде, недоладне? Цей мій останній вечір провести тепло і дружньо?

— Чом ви так приречено кажете — "останній день", "останній вечір". Ви ж мусите радіти, ви ж завтра побачите свою наречену, ви ж для цього приїхали.

— Звичайно, — ніби між іншим відповів Ігор. — Я поспішав сюди, але мені здається — поспішав більше, щоб хоч трохи відпочити від усього

жаху, що там набачився, від ганебного відступу, від лазарету. Коли я дізнався, що можу приїхати на кілька днів, я зрадів — спатиму в чистій постелі, щодня голитимусь, тьотя вранці ходитиме навшпиньках повз двері моєї кімнати, щоб мене не розбудити. Ну, звичайний хатній затишок, і тиша, і кілька днів роблю, що хочу. Але ж дивно. Життя докорінно змінюється, я став зовсім інший. Мені вже шкода полкових товаришів, я вже скучив за своїм хлопчиськом-вістовим, який трохи не плакав, коли мене поранило. Я скучив за моєю батареєю. Мені хочеться швидше їх побачити, повернутися до них, наче там моє справжнє життя, бо там, під вибухами, коло гармат, вже не може бути ніякого лицемірства, і я вже не переживаю так жаху, як раніше. Не думайте, я не був боягузом, але життя у кожного з нас єдине і неповторне...

Вона хотіла сказати, що бачила його Георгія — найціннішу нагороду, як казали їй, і для солдатів, і для офіцерів, її тому давали, хто виявляв хоробрість. Але ж він не згадав жодного разу про свої вчинки, і про нагороди не обмовився.

— От чесно, це ж цілком природно, захотілося кілька днів перепочинку, майже вдома, адже тільки у тьоті я майже вдома, всі мої товариші, з якими я жив, також на фронті. Я знав, що це тільки на короткий час, а Ада, наречена моя, написала, що батьки дозволять повінчатися, не чекаючи кінця війни. Я зрадів, усі товариші заздрили. А тепер мені чогось лячно, — відверто мовив він. — От бачите, я з вами як на сповіді. Кому б я сказав про це? Тьоті?— він знизав плечима. — Чому я вам кажу? Я певен, кожен жадає мати на світі людину, якій може сказати все, щоб вона могла знати все, що приховують від решти. Такими колись були святі сповідники — не кажіть тьоті і не жахайтесь, я давно не вірю ні в яких святих, особливо тепер, за життя "святих", та й не треба, щоб святі слухали, треба мати змогу казати все живій людині з усіма притаманними людині почуттями, може, й гріхами, своїми розмислами, непогодженням з усталеними віками правилами, а може, навпаки, зовсім не винній, це байдуже, тільки б вона була живою, справжньою людиною, щоб можна було з нею говорити про все і щоб вона не жахалась.

— І от ви випадково зустріли мене, зовсім вам чужу, не знану людину...

— Усе в житті випадок, — переконливо мовив Ігор. — Я знаю, що зараз це мій щасливий випадок, і ви вже знаєте, що ви мені не чужа і не незнана, хоча я й не знав, що у вас дочка і син, але ж це зовсім не стосується того, що я кажу.

— Ви, може, скажете, що відчули споріднення душ?— скоса глянула на нього Літа. Хіба мало чоловіків, залицяючись до неї, починали зі "спорідненості"! Ще цього не вистачало!

— І це ні. Ми зовсім різні. Хоча, стривайте, є одне спільне: жадоба щирого життя, у вас навіть не жадоба, а просто щирість, і ніякої пози, ніякого лицемірства, а в мене тільки жадоба, а тепер тільки жадоба правди у" всьому. Я найвище ставлю правду.

А вона? Вона замислилась. Ні, для неї не "правда" була найвищим, святим. Вона до "правди" часто ставилась зневажливо, вона, не замислюючись, нехтувала нею, коли треба було комусь допомогти, щось владнати. Головне — це добро, доброта, щоб люди були добрі, щоб, коли могли, не проходили мимо бідолаги, щоб не робили лиха навмисне, а коли треба для доброго діла збрехати, навіть щоб помирити когось, — подумаєш, важниця! А збрехати "панові", як усі називали — хлопці, і пекарі, і службовці, і вона поза очі завідуючого Трудолюбієм — не вкладаючи в це слово ані шани, ані злостивості, просто так уже звикли: "пан приїхав", "пана не буде", — так хіба гріх збрехати цьому "панові", аби щось полегшити хлопцям чи допомогти комусь з пекарів? Яка дурниця!

А збрехати, коли треба, і архієрею, і губернаторші... Подумаєш, та це просто святе діло! Хіба може існувати гола "правда" сама по собі? Перед ким? Для чого? Тільки щоб сказати: "Я люблю правду". "Я ніколи не брешу". Хіба що свята маленька бабуся — її мати — примудряється

ніколи не брехати, вона змовчить ліпше, але не збреше. І чоловік мовчить... У різних людей різне поняття... А коли у них переховувалися двоюрідні брати чоловікові — Саша і Паша — есер і есдек, так що, треба було про них казати правду? Та й вони весь час так сперечалися, і кожен доводив своє. А! Він, Ігор, ще молодий і нічого не розуміє, він зараз тільки там пізнав жорстоке життя і замислився. Вона мовчала.

Він про це і казав зараз, ніби читаючи її думки.

— Там пізнаєш ціну всього, всіх взаємин з людьми — надто дорога наука! І от коли повертаєшся звідти з іншими мірками і критеріями, з бажанням простого, людяного, особливо нестерпно впадає в очі все навмисне, декорації, а не життя, пробачте, я повторююсь, я вже говорив про це, але з самої гори до низу — все просякло брехнею.

— Ви, може, стали там революціонером?— Недарма вона згадала Сашу і Пашу, та ще й Льовка-семінарист — племінник чоловіка — наводить на роздуми своїми таємничими походеньками і висловлюваннями.

— Ні, не став. Там у мене не було нагоди зустрітися з ними, я лише замислився. І не лише над устроєм нашим. Я йшов на війну, як і належить офіцерові гвардії, відданим цареві, співав палко "Боже, царя храни". Ви ніколи не думали — тільки в нашому гімні ані слівця про народ, батьківщину, тільки "боже, царя храни".

Такі глузливі розмови вона вже чула у Льовки з братом Ільком, але, боронь боже, щоб почув її чоловік! Вона застережливо кидала: "Ану припиніть!" А вони сміялися.

— Я радів нестямно, — вів далі Ігор, — коли після закінчення нашого високопоставленого корпусу якось потрапив у варту цариці на урочистому виході. Не робіть такі очі, я вам признаюсь, що я так боявся збитися-заплутатися. А в палац нас інколи привозили на бали, і ми вже

не ніяковіли, танцюючи з інститутками і фрейлінами. Я вам коли-небудь докладніше розповім — було багато й комічного.

Літа хотіла зауважити, що й бабуся, її мати, коли вчилася в інституті ордена святої Катерини, їздила на такі бали, і тепер дівчатка слухають з неймовірною цікавістю і про ці бали в палаці, і як інститутки заздалегідь пришивали собі непомітні довгі кишені, щоб під час вечері наховати там ласощів, — але це було б недоречно, хай краще він говорить. Яке йому діло до її сім'ї, до бабусі і до дівчаток... він зовсім з іншого світу. Але чому викликає таке співчуття, і з ним так вільно і просто? Може, тому, що він каже:

— А потім, після окопів, солдатів, пробачте, вкритих вошами, безглуздих наказів, боротьби честолюбства серед вищого командування, ці дурні дитячі почуття відійшли геть далеко. Може, ще, як гоголівські герої з "Тараса Бульби", я вірю в товариство, в силу чоловічої дружби, взаємну товариську запоруку. Але ж хто виправдає, який бог спокійно дивиться на загибель ні в чому не винного народу? У мене все заплуталося в голові.

І яке нам було діло до якогось сараївського принца, і хто знає всі хитросплетіння не відомої для народу дипломатії і вищої політики, коли Росія розплачується своїми солдатами незрівнянно більше, ніж союзники, і відтягає на себе всі удари! І чого сюди приплутують царя-батюшку і батьківщину? А як солдати — це ж наш народ — по-справжньому вболівають за свою землю. О, ви не уявляєте, яких розмов ми начулися. А проте як вони тримаються в бою, у важких переходах, при них соромно на щось нарікати, і, звичайно, як уже почалося, то треба боронити цю нещасну батьківщину, народ, отих дітей біженців, про яких ви турбуєтесь, що вони відстануть від ровесників. Ні, ні, не думайте, я схиляюсь за це перед вами. Їм це дуже потрібно, — він підкреслив "дуже", — ви навіть не уявляєте, як зберегти в такому шквалі хоч проблиски дитинства. Я наче бачу, як ви мимохідь когось погладили по голові, комусь усміхнулись, спитали про щось, що не торкається уроку, і в них зберігається впевненість, що все ще буде

добре і в них самих, коли їм, як усім дітям, треба вчитися. Може, ви й не думали про це, але відчули, і повірте, даєте далеко більше, ніж безплатну підготовку. Я не знаю, що ви робили до війни, — він не питав, він говорив, наче думав уголос на самоті, але Літа вставила:

— Так само, як і тепер, працювала в Трудолюбії вчителькою.

— А в мене до війни, — тепер так здається, — переважало якесь пусте молодецтво. Що ми тільки не витівали, чим не вихвалялися один перед одним, якими перемогами у жінок! На щастя, в цьому в дійсності у мене великих гріхів не було, я більше удавав із себе донжуана, а веселіше мені було бешкетувати з товаришами і вигадувати так само, як і вони, неймовірні пригоди, перемоги. Звичайно, я не був "пай-хлопчик", але не такий уже безпардонний волоцюга. Принаймні тьотя завжди підкреслювала мені, що вірить у мою порядність і цілком спокійна за своїх молодих "сестричок", коли я відвідував її у монастирі, — він засміявся, — хоча я певен, що сестра Секлета завжди втлумачувала в їхні бідолашні, затьмарені голівки, що диявол легко може змінити вигляд на небожа ігумені, аби спокусити будь-кого. Правда, я бував тут дуже рідко і недовго і сам намагався на них не дивитися, щоб не непокоїти тьоті. Я вам по секрету скажу, все-таки мені незрозуміло, чомусь хлопці завжди люблять хвалитись чортзна-чим, перебільшуючи все до неможливого, наче це надає людині більше ваги. Та ви, мабуть, знаєте, і між жінками так, правда? А втім, бережеш у собі щось недоторкане, про що нікому не скажеш. А ви помітили, чим у чоловіка більше, може, і негарних пригод, тим більше він приваблює до себе, ну от хлопці вигадують і напускають на себе вигляд розчарованого в житті, і кожній жінці хочеться рятувати, аби перемогти всіх попередниць у невситимого донжуана, а найчастіше це проста маска, а не донжуан. Ви спитаєте, а наречена? Адже це до війни, чи тут діяла також маска? Ні, ні, тут все чесно, але про це я потім вам розповім.

Вона подумала: "Це, напевне, і є у нього недоторкане, і добре, що він не говорить про це". Але здивувало, чому він уже вдруге сказав: "Я вам про це потім розповім". Хіба вона з ним колись ще зустрінеться?

— Саме на фронті я відчув, — казав він, — що життя повинно бути іншим, без маски, без кар’єризму, розрахунків або навіть просто дешевих думок. "Якось буде!". "Так у всіх". "Цілком пристойно, не гірше, ніж у інших" — дешеві порівняння! А раптом під пострілами і кулями, коли одні встигають відхилити голову, а другі ні, відчуваєш: це ж зараз обірветься твоє життя, як обірвалося поряд у Степана чи Івана, з яким ти тільки-но запалив цигарку і який згадував дітей, жінку і хоч би швидше їх побачити, і — кінець. Нічого нема... Санітари, сестрички тягнуть поранених і вбитих, і вже ніяких думок. Про польовий лазарет годі й казати, де тільки набираються терплячості і лікарі, і сестри! От їм усім би поставити пам’ятники та дати нагороди, а не тим, хто нагорі. І от там лежиш, і коли перший біль відступив, — я вже казав, у мене зовсім легке поранення, не співчувайте, але там багато думаєш. А втім, коли дізнався про можливість приїхати сюди, зрадів неймовірно. Так навіщо мені ця домішка попівських комедій? Досить уже цього вінчання — ну, це вже так годиться, так заведено, бог з ними! Для Ади, для її батьків, моєї тьоті це найголовніше. Я й знаку не подаю, що виконую обов’язок, тим більше що це не так важко, зрештою. Пробачте, адже ви також віруюча.

— Я вірю по-своєму, — тихо сказала Літа. — Я люблю божу матір, бо вона добра і милосердна, їй я молюся. Я намагаюсь не думати про бога, бо я багато не розумію, особливо тепер, коли війна і стільки сиріт навколо, — в чому вони винні? Чому на них гнів божий і якесь там "іскуплєніє", яке я не розумію? Я намагаюсь не думати і ні з ким ніколи про це не говорити. Чоловік мій абсолютний атеїст, а мати дуже релігійна, як ваша тьотя, читає богословські філософські книги, хоча, як і ви, не любить попів і навіть ходить на лекції розстриги Петрова — чували, звичайно, про такого? Я їй завжди, коли він приїздить, купую квитка на нього. А я, не смійтесь, дуже забобонна, як проста, темна баба. Я вірю у сни, в злі зустрічі. А може, я просто не знаю, не тільки я, а люди не знають чогось непізнанного, таємничого, прихованого ще від нашої свідомості? Я вірю в засвіти. Це було б дуже несправедливо до всіх людей, коли б засвітів зовсім не було. Я б навіть пішла на панахиду по загиблих воїнах, яку правитиме Неофіт... — вона говорила сумно і

серйозно. — Я вірю в долю. Але як ублагати долю? Тому я молюся божій матері. Адже вона добріша за бога. Я нікому цього не кажу. Для одних це гріх, для інших мої думки — сміх!

— Ви така мила, — раптом сказав Ігор. — Який щасливий ваш чоловік! Ні, не розповідайте нічого про нього, а то я йому дуже заздритиму. А я вже повинен дякувати долі, що зустрів вас і з вами був у цей мій останній юнацький вечір, і ні на яку панахиду ви сьогодні не підете. Я вас просто не пущу. Хай уже завтра помолитесь за всіх убієнних і спасенних воїнів, і мене в тому числі, — усміхнувся він.

— А завтра у вас буде інше життя, ви цілком заспокоїтесь, — ласкаво сказала вона.

— Завтра буде вже зовсім інше життя, — роздумливо повторив Ігор.

Вони пройшли трохи мовчки тією ж бузковою алеєю, що вела до річки.

— А ви завжди хотіли бути вчителькою? — спитав Ігор.

— Ні, — одверто призналася Єлизавета Миколаївна, — після гімназії я хотіла вчитися далі, бути лікарем.

— Чому ж ви не пішли на медичний, хіба не від вас залежало?

Він уявив її враз у білій косинці на фронті...

— Так вийшло, що одразу після гімназії я мусила йти працювати, я й пішла в учительки, це ж все-таки здавалося кращим, ніж сидіти десь у конторі, це ж живе діло. Та, власне, вибирати не доводилось. Спочатку на село послали. Мені там теж було цікаво, — вона згадувала з задоволенням, — знаєте, ще й тепер, коли мене вже давно до міста перевели в трудолюбську школу, однаково карлівські баби, — те село

Карлівкою зветься, — щороку, як приїздять на ярмарок, одразу до мене, як до родички, їдуть. У мене, правда, там на селі багато хрещеників лишилося, — засміялася вона, — а от моя мала дочка вже й зараз мріє бути вчителькою.

— А коли ви вийшли заміж, ви не кинули праці? І ваш чоловік нічого не мав проти?

— А що б він міг мати проти? І як би я кинула свою працю? Про це й мови не заводилося! — Вона раптом замовкла. Звичайно, вона ніколи б не кинула праці, і хай, коли Галинка виросте, завжди працює і буде самостійна. Подумки вона всміхнулася, адже, крім того, що вона працює в Трудолюбії, їй ще завжди потрібно мати приватні уроки не для власного задоволення, а щоб газета чоловікова виходила і сім’я жила пристойно. Про це вона могла розмовляти з бабусею. Навіть сестри були впевнені, що у них все гаразд: "Літка живе, як хоче, їй можна тільки заздрити". Лише брат Ілько, поки вчився і жив у неї, знав, що улюблена сестра Літка завжди "викручується", і ніхто, крім неї, не дбає про бабусю і хворого батька. І батьки чоловікові живуть у них у флігельку, і вона навколо них крутиться, — "папашо, мамашо..." Навіть смішно, коли б він, Ігор, знав про її життя! "

— Ви, напевне, лікарем були б найкращим, та й скрізь, ким би не працювали, — замислено мовив він.

Він помітно став спокійніший і вже, ні про що не розпитуючи, сам спокійно розповідав про фронтових товаришів, і виходило, що всі вони дуже хороші, вірні друзі, казав, як він їм розповідатиме про монастир, шкодував, що їх не буде на весіллі.

— Ви б тоді познайомилися з ними, і правда, вони б вам сподобалися.

Але здавалося, що він говорить, аби щось говорити, проте, коли вона нагадувала, що вже час іти, він казав:

— Та ні, ні, що мені робити в келії? А ви так поспішаєте до своєї дияконихи? Посидимо трохи над річкою.

— А тьотя? Вона ж турбуватиметься.

— Ні, вона зайнята архієреєм і гадає, що я давно у себе спочиваю, адже вночі мені треба їхати стрічати Аду з її матір’ю.

— Тоді справді вам треба спочивати. Ми так довго гуляли, у вас не розболілась нога?

— Хай вона болітиме ще дужче, аби ви питали про це так дбайливо і уважно. Дякую, що ви були сьогодні зі мною.

Він завжди говорив таким тоном, що ніколи не можна було визначити — чи то від вихованості, звичайної світської чемності, чи від безпосередньої щирості.

Прощаючись, він потиснув у задумі руку і знову сказав:

— Дуже вам дякую.

Так, як і вчора.

Ольга нарешті повернулась, і коли Літа Миколаївна прийшла, та вже спала. Усі були заклопотані перед завтрашнім днем, на щастя, швидко повечеряли, і Літа Миколаївна, посилаючись на те, що втомилась за день, — вони так довго гуляли з Ігорем, про де вона, звичайно, не повідомила, — пішла в кімнату, яку їм одвели з Ольгою. Ольга спросоння спитала:

— Літко, це ти? Нарешті! Де ти була?

— Завтра все розповім, втомилася зараз. А як тобі гостювалось?

— І я завтра все розкажу, так спати хочеться. Лягай і ти. — Але додала: —Вони так ходили за мною, так зраділи! Я дуже рада, що побувала. У них же нікого нема, крім Петрусика, а я, свинота, ніколи його не приводжу до старих... Дуже рада, що побувала.

* * *

А Літі чомусь було сумно, і вона довго не засинала. Чим більше вона пізнавала Ігоря, тим молодшим він здавався, немов зникав похмурий наліт, і він ставав самим собою — зовсім молодим, яким був у дійсності, а то одразу здався навіть старшим за неї, принаймні ровесником. Але ж вона знала, що їй дають завжди років на десять менше... Він змінився, — вирішила вона, — і радіє, що завтра приїде наречена і вони повінчаються. Але щось заважало думати так. Надто пильно, уважно дивився він на неї саму, реагував не тільки на кожне слово, а й на кожен жест, погляд.

Спочатку було приємним його ставлення до неї, таке шанобливе, довірливе, але ж вона була чуйною і по-жіночому розумною жінкою. Ясно, що вона йому сподобалась, і це лестило, як кожній жінці. Ольга розповіла б з погордою, — вона була вірною подругою і незаздрісною: "Блискучий гвардійський офіцер яких тільки не набачився, а от маєте — напередодні весілля так за нашою Літкою упадав!" Вона б, Ольга, не зрозуміла, що він зовсім не "упадав" і що він зовсім не "блискучий гвардійський офіцер", а розгублений юнак, на вигляд старший за свої роки і не через неї "розгублений", навпаки, коло неї він трохи отямився.

Сумно було від бесіди з ним.

Мабуть, добре, що завжди так багато роботи, клопоту про всіх, що нема коли думати над усім тим, про що розмовляли з Ігорем.

Розмовляли. Не базікали, як завжди з родичами і подругами, навіть тепер, коли всіх турбували не тільки особисті, а й загальні події, проте такі розмови частіше зводились до тихенько переданих одна одній чуток, пліток, де на одну частку дійсного припадало дев’яносто дев’ять процентів домислів, якими обростала кожна новина по дорозі зі столиці чи фронту. У кабінеті в чоловіка точилися серйозні розмови з кореспондентами, співробітниками, але Літа не брала в них участі, там повноправними з чоловіками почувалися старші її сестри: Сима — з святенницьким виглядом "китайської богородиці", як влучно вирвалося у Ілька, так і влипло, і найстарша Варюша, пітерська дама.

У неї в Петрограді бували в гостях, чим вона дуже пишалась, і члени думи, полковники і генерали — товариші покійного чоловіка Мишуні, і трохи менші чинами і молодші роками, але гвардійські офіцери — товариші другого чоловіка — Митюні, який також помер несподівано зовсім молодим. Взагалі у неї стрічалися різні статечні військові і не військові. Вона була між сестрами вищого рангу і тому в сім’ї вважалась красунею: дівчатка її любили більше за тьотю Симу, в якої був надто серйозний вигляд і впевненість, що вона найрозумніша, а бабуся казала: "Сима працює в банку, як мужчина, директор без неї не може обійтись", — але при цих словах дядя Ілько робив таку загадкову гримасу, значення якої дівчата зрозуміли тільки тоді, коли підросли.

Щонеділі тьотя Сима приходила з дітьми на обід на Різницьку, і за обідом вона заводила розмови з тьотею Варею, яка щороку на літо приїздила в Полтаву зі своїми дітьми. Балаканина тьоті Варі нагадувала балачки полтавських дам, тільки з іншим прононсом. Виходило завжди так, що "Літка" — наймолодша — їм завжди в чомусь допомагала, а не вони їй. І коли збиралися всі родичі, саме Варя і Сима підтримували чоловічі розмови, заходили вільно в кабінет, трималися з усіма вільно, і цілком було природно, що в цей час тьотя Літа, Літка, клопочеться за всіх дітей, за всіх гостей.

З Ігорем розмовляли так одверто, і вона не відчувала своєї необізнаності в деяких питаннях, і не такої вже освіченості, вона сприймала все більше не розумом, а серцем і часто вірніше, ніж інші, вловлювала зміни в настроях людської громади, особливо тепер, у час війни. Вона вільніше і охочіше розмовляла про всі події зі своїми "кумами" — залізничниками, з дрібними службовцями, біженцями, ніж з чоловіком і старшими сестрами.

Проте саме їй звірялися всі — хіба Ігор перший? І це було їй приємно. Та раптом зараз, уночі, незрозуміло чому, їй стало сумно і захотілось додому.

Коли б не Ольга, вона запалила б свічку, вийняла б з ридикюля картки дітей і поглянула б на них, вона завжди носила їх із собою — картки Галинки й Олесика, і охоче показувала їх знайомим.

— Ти не спиш?— спитала сонним голосом Ольга.

— Щось не спиться.

— Спи, вже пізно, завтра рано вставати. А жениха вже бачила? Познайомилась?

— Бачила. Я ж в ігумені була.

Нічого вона не розповість Ользі. Нічого. Скажеш — і все стане буденним, дріб’язковим від запитань, зауважень, пошлих, банальних дотепів, що, наче павутинням, завжди обплітають найменшу приємну подію, випадкову зустріч.

— Сама сказала — спи, а не даєш, — дорікнула вона Ользі. — Завтра побачиш який. Завтра і наречена його буде.

Адже він сьогодні вночі поїхав її зустрічати.

Цікаво, яка вона.

Усім цікаво, не тільки їй. Цілком природно.

* * *

Повставали всі рано, а диякон, отець Гаврило, ще вдосвіта пішов до церкви, проковтнувши з десяток жовтків — "для голосу", як пояснила дияконіха.

Вранці, тільки пішов батько, нарешті повернулись обидва "гевали" — Володька і Серьожка, і одразу зняли такий гармидер, що Літа з Ольгою схопились з ліжок, накинувши капоти, вибігли подивитись, що сталося. Гевали буйно вітали свою Літу Миколаївну: "Наша Літа Миколаївна до нас приїхала! Мамо, та ви бачите, хто у нас? Це ж наша Літа Миколаївна!"

— Та схаменіться, антихристи, Літа Миколаївна вже два дні тут, — намагалась утихомирити їх мати.

— Та хіба ви розумієте, мамо, хто у нас? Чого ви по нас не послали? Ви навмисне нас відіслали по якісь там дурні карасі, а тут самі Літу Миколаївну приймаєте.

Можливо, істина в цьому й була, та вони верзли таке, що й купи не трималося, особливо Володька горлав:

— Літа Миколаївна у нас, в цій дичині, а вони думають, що у них звичайна людина! Та хіба ви не знаєте, що й архієреї її бояться, їй директор комерційного ручку цілує! Сьогодні всі люди її тут побачать, ви ж хоч сповістили всіх, що Літа Миколаївна, приїхала?

Вони вигукували такі дифірамби, наче приїзд їхньої вчительки був надзвичайною подією.

— Ми повертаємось, а люди кажуть, що треба не спізнитися — архієрей служитиме, і ікону виноситимуть, якесь весілля буде в Миколаївській церкві, якогось там офіцера з якоюсь там княжною, а того й не знають, що Літа Миколаївна приїхала і всі княжни їй у підметки не годні, — горлав Володька.

— Не годні, їй-богу, не годні, — верещав Серьожка, — дайте ручку поцілувати.

— Ручку! Та ти їй ніжки не годний цілувати!

— Набийте нам морди, і ми ані слівця, — запевнив Володька.

— Та відчепіться ви від людини, нема на вас батькового батога, — благала дияконіха, — дайте людині поснідати та зібратися. Он уже люди валом до церкви валять, ми й не проштовхнемося. А жених таки справді з нареченою буде.

— Мамо, що ви таке кажете, — обурено горлав Володька, — та ми нашу Літу Миколаївну на руках понесемо, попереду усіх поставимо наперед! Наречена приїхала, велике цабе! От наша Літа Миколаївна! Серьожко, я правду кажу?

Літа ніяк не чекала такого буряного вияву почуттів від хлопців, ніби не їх вона лаяла, і картала, і карала повсякденно і повсякчасно взимку. Вона зараз реготала, але ж справді треба було збиратися до церкви.

— Ану припиніть мені, хлопці, цей гамір! — вигукнула вона, підвівши руку і ледь стримуючи сміх. — Ви що? Мене перестали слухатися? Мені ж одягатися треба!

— Ми? Вас? А кого ж ми ще слухаємося на світі?! Та ви... та ми... перед вами... — Вони плели хтозна-що і обидва впали перед Літою Миколаївною навколішки. Вона скористалася з цього і поспішила

зачинитись у своїй кімнаті, та ще вони з Ольгою чули, як Володька бурмотів: — Серьожко, ми ж понесемо нашу Літу Миколаївну і поставимо попереду усіх!

Ольга перелякано глянула:

— Літко, що робити?

— Ну, що ти, Олю, заспокойся, хіба не бачиш, це ж вони гульнули. Чуєш, затихли.

Коли дияконіха прийшла запросити поснідати, повідомила:

— У містечку хильнули, вже хроплять у клуні на сіні, ви вже пробачте цим лобурякам і батькові нічого не кажіть, а то й вибатожить заради свята! Гадають, як без передержок перейшли, то тепер усе їм можна. Яка вже я вам вдячна довіку! Скільки сили на них треба, хіба я не знаю.

— Справді, Літко, як ти з ними управляєшся? — Ольга дивилася співчутливо.

— А ніяк. Хіба вони у мене таке дозволять? Ти хоч раз чула? Вони не те щоб випити, попалити цигарку не сміють, одного мого слова бояться. Сама не знаю чому, і бабуню нашу бояться і шанують. Сергій, як іспити витримав, їй букет троянд з садівництва приніс. Володька поза домом інколи викомарює, а вдома ні-ні. Отак уже повелося. А щоб хтось яке грубе слово сказав, не послухався? Знають, що одразу вижену зовсім. А такого, як зараз, і уявити не могла, — казала Літа Миколаївна, причісуючи перед дзеркалом довге, до пояса, кучеряве волосся у пишну зачіску.

— А вони тебе справді люблять, дарма що шибеники, — зауважила Оля.

Ця зустріч з учнями розвеселила Літу Миколаївну, наче й сліду не лишилось від меланхолійного нічного настрою.

Коли вона одягла своє нове біле плаття, а поверх нього чорний прозорий труакар без рукавів з нашитим чорним стеклярусом, дияконіха аж руками сплеснула:

— Ой, яка ви! Немов королева! А пояс, а пояс який!

Пояс справді був незвичайний, привезений з Петрограда, — на широкій білій атласній стьожці виткані оксамитові рожеві троянди. Коли б не цей пояс, біле з чорним виглядало б як жалоба.

— Я ж казала, — заявила Ольга тоном, не припускаючим заперечення, — обов’язково візьми це плаття, і його треба сьогодні одягти.

— А я гадала — на вінчання.

— Можна і на вінчання! Подумаєш — вдруге одягнеш.

Вона сама теж була ефектна в палевій Літиній кофточці з модними високими рукавами-"півнями". Вона завжди "вміла себе показати", як сама твердила.

Вже багато люду сунуло до церкви.

— Он наречена племінника ігумені, — почула Літа, проходячи в церкву, і обернулася — де ж наречена Ігоря?

— Та це люди на вас показують, вирішили, що ви наречена, — добродушно засміялася дияконіха.

— А що ж, вільно за наречену можете зійти, — не без ущипливості мовила попадя, яка приєдналася до них по дорозі, а тепер була незадоволена, її три дочки — дівчата на відданні, звичайно, губилися поряд з цими двома губернськими панями у модних туалетах.

— Он диви, Олю, як добре, що багато дівчат і молодиць в українському вбранні. У місті вже й не побачиш. Шкода, що я не здогадалась свою сорочку і керсетку взяти!

Справді, так святково одразу ставало від цього — жінки, дівчата у вишитих сорочках, плахтах або квітчастих рясних спідницях, підперезані червоними окравками, різноманітні керсетки поверх сорочок, а на шиї намисто. У дівчат на голівках здебільшого віночки з стрічками, у молодиць квітчасті хустки. Навіть старі бабусі повиймали зі скринь своє святкове вбрання, звичайно, темніше, скромніше. Але було серед молоді і багато вже одягнених "по-городському" — якась суміш міщанського і сільського смаку. Здебільшого і чоловіки прийшли в міських піджаках, тільки де-не-де видно було вишиті сорочки, та й то під "спінжаками". Взагалі чоловіків було далеко менше, ніж жіноцтва.

Барвистий натовп розступився перед групою поранених, які придибали з ближчого лазарету, і одразу наче якийсь смуток війнув на всіх. Їхнє прибуття в лікарняних халатах, під глухий стукіт костурів повернув людей, святково настроєних, до дійсності. Баби почали хреститися, хоча служба ще не почалася, і витирати очі краєчком хусток. Між пораненими засновигали дівчата в чорному — чернички, допомагали пройти на зручне місце, кому підсунули ослінчики мовчки, майже не підводячи голів. Як вони відрізнялися від квітчастої юрби! Літі Миколаївні стало вже якось незручно, ніяково в своєму надто нарядному, модному платті, і їй згадалась розмова з Ігорем. Вона була рада, що стоїть зі "своїми", а не коло ігумені — її постійного врочистого місця, де, напевне, зараз поблизу неї Ігор з Адою.

— Дивись, дивись праворуч, — зашепотіла Ольга, — ото, напевне, жених зі своєю молодою!

— Аякже, вони, — підтвердила дияконіха, — он ідуть за матір’ю Серафимою.

— Та ти, Літко, не туди дивишся, поверни голову, — наполягала Ольга, — вони праворуч, майже навпроти нас стали.

— Незручно, я потім подивлюся, заспокойся, — відповіла нетерпляче Літа.

Але Ольга не могла заспокоїтися.

— О, він справді інтересний мужчина, а вона як заморожена риба.

Та попадя і попівни захоплено шепотіли:

— Дивіться, які гарні обоє, а вона яка біла, яка тонесенька, одразу видно, що княжна.

— До пари, до пари обоє, нічого не скажеш, — покивала головою дияконіха.

А Літа голови не повертала і пильно дивилася на врата олтаря, звідки вже виходив владика Неофіт з усім своїм почтом. Він був у митрі, в розшитих золотом ризах, зовсім не схожий на того добродушного і простого, що вчора обідав з ними. Отець Гаврило громоподібним басом оповістив-прогримів початок обідні: "Миром господу помолимося" — і тонкими дзвінкими голосами озвалися черниці з хорів: "Господи помилуй! Господи помилуй! Госпо-о-о-оди по-милуй!" — і церковна вистава почалася.

Вона тяглася довго. Літі раптом спала пустотлива думка — а що, як він, Неофіт, зіб’ється і скаже не те, що треба? Бідолашний, він, певне, вже заморився. Їй стільки доводилося відстоювати з трудолюбцями, як це належало усім школярам церковноприходських шкіл, вечірень і

обідень, що вже ніякого молитовного настрою вони, звичайно, не викликали. Знала вона напам’ять всі ці служби. "Хоч би він не тягнув так", — подумала вона. І в цю мить Ольга зашепотіла:

— Літко, він з тебе очей не зводить.

— Хто? Неофіт чи Гаврило? — навмисне жартома спитала Літа, добре розуміючи, про кого вона говорить.

— Та ну тебе! Жених! Весь час у наш бік дивиться.

— А ти не дивись і не верзи дурниць.

Ні, ні, вона не гляне в той бік.

Але не витримала і глянула.

І саме в ту мить, коли Ігор нахилився чомусь до тітки, яка стояла перед ним, і не бачив цього. А вона блискавично розглянула Аду, яка стояла між ігуменею і своєю матір’ю поперед Ігоря. Дійсно, Ігорева наречена була зовсім білява, гладке волосся, навіть без найменшої хвильки, наче випрасуване, туго зачесане й перетяте на потилиці широкою заколкою з діамантовими крапельками, рівно й нерухомо спускалося по наче виструнченій спині. Очі були чи то сіруваті, чи ледь-ледь зеленкуваті, немов прозорі під білявими віями, а брови хіба що трохи темніші за волосся. Усе було ніби вигоріле, але це пасувало до тонкого, ледь витягнутого обличчя, до тендітної, високої, дуже високої — врівень Ігореві — постаті. Вона була в прозорому, з зеленкуватим відтінком, мудрованому вбранні, на шиї блищав разок діамантових краплинок, який спускався на груди, такий самий браслет був на руці.

Нічого не скажеш — у неї була оригінальна зовнішність, і, напевне, художники залюбки малювали б її на якихось модерних картинах.

— Що ти кажеш, вона дуже цікава, — так само пошепки сказала Літа Ользі. Хоча наречена їй зовсім не сподобалась, але вона сама себе хотіла запевнити, що наречена Ігоря гарна.

— Тобі завжди хочеться знайти щось хороше там, де його й близько не було. Скинь з неї всі діаманти, одягни у звичайний одяг та причеши, як усіх, та нехай не робить такого крижаного аристократичного вигляду, то ніхто й не гляне на неї. А він справді інтересний, шкода, що такій рибі припав.

— Олько, бога ради, не мели нічого.

— Та хоч повернись, він знову в наш бік дивиться, що я, дурна чи що! Літко, ну, подивись!

Але Літа навмисне зосереджено перехрестилася, бо Гаврило, на щастя, знову басив, закликаючи до якоїсь чергової молитви. Хоча мало хто в церкві молився, хіба що старі бабусі та, може, ще мати Серафима, бо їй так хотілося щастя улюбленому єдиному племіннику, а щось її непокоїло, коли вона побачила їх удвох з Адою. Вона намагалася відігнати цей неспокій, навіть нічого не аналізувати, не розбирати, запевняючи себе, що всі батьки неспокійні перед шлюбом дітей, і треба тільки, щоб усе відбулося гаразд, красиво, піднесено, запам’яталось на ціле життя. А втім, зітхала, що ані батька, ані матері у Ігоря нема і вона, черниця, повинна замінити їх. І коли б вона не була в монастирі, не була ігуменею, яке б весілля вона йому справила! Правда, тепер війна, не до бенкетів, і, на щастя, Ігор і не думає про щось пишне, навпаки, він заспокоює, що просто незручно в такий час справляти весілля, і навіть добре, що повінчають їх у простій сільській церкві, і він одразу мусить поспішити в свій полк, на захід. Вона здогадувалась, що Ігор давно вже не надає значення ніяким обрядам, але вінчання — це інша справа, цей офіціоз треба обов’язково відбути, а питання віри він делікатно не зачіпає з нею. Досить того, що він сказав, що хотів, аби вона його поблагословила, а не якась чужа жінка.

Він не сказав улюбленій тітці, що це Ада і її батьки наполягали на вінчанні тепер, адже заручини відбулися саме напередодні війни.

Ну що ж, війна скінчиться, вони одразу поїдуть за кордон, і він спокутує цим перед Адою скромне весілля. Аби вони були щасливі.

А служба тяглася.

Ігор стояв позаду нареченої, перед його очима була її тонка непорушна постать з білим прямим волоссям, перехопленим на потилиці заколкою з діамантами. Вона вся, здавалося, закам’яніла, бо ні разу не повернулася, — але ж це незручно крутитися в церкві. Йому хотілося подивитися на її обличчя, чи вгадав він, що вуста у неї гордовито і презирливо стиснуті, як завжди, коли опинялась на людях. Його товариші схвально зауважували: "Що не кажи, а в ній видно породу!" Яку породу? Чому? Чого? Можливо, так її змалку навчили в сім’ї, де він почув якось, що дворяни — всі рідня один одному, і вони мають право дивитися на решту людей зверхньо.

Його і тоді пересмикнуло від такого тупого зазнайства, а по суті, це в’їлося в плоть і кров поколінь, пихатість, яку він вважав взагалі "дурныїм тоном", у чому б вона не виявлялась! Можливо, їй подобалось, що її прирівнюють до мармурової статуї.

"Вона ні разу не всміхнулася", — раптом подумав він. Але чому ж їй всміхатися в церкві? Він ніяк не може згадати, як вона всміхається взагалі. Чи всміхнулася вона йому вночі на вокзалі, чи почала одразу з того, як незручно і важко було їхати, — зовсім як андерсенівська принцеса на горошині? А він виправдовувався, хтозна й чого.

Ну й добре, що він не бачить зараз її обличчя, а ще краще, що вона не бачить його, бо він весь час дивиться ліворуч в той притвор, куди б не слід було йому сьогодні дивитись.

Чому вона, та, що стоїть, ані разу не повернулася сюди? От вона зосереджено хреститься — невже вона молиться? Ні, ні, це для годиться, от шепочуться з подругою, а сюди не повертається. Невже вона не здогадується, що вони з Адою коло місця ігумені? Яке в неї пишне, живе каштанове волосся! Воно, напевне, довге, коли розпустити зачіску. Таке хвилясте, кучеряве, заколоте в зачіску, воно наче сяйво навколо голови. Він не дивиться на гарне модне плаття, таке несподіване в цій церкві, його б він не назвав, як учорашнє, "вбраннячком". Йому здається, на неї всі дивляться, а він бачить тільки, що сьогодні вона якась незвичайна. Хіба її взагалі можна назвати красунею? Але в ній усе пройняте невимовно чарівною жіночністю і гармонійністю. Це в уяві, не насправді, бо насправді вона знову одвернулася — в уяві перед ним виникла її тоненька рухлива постать, промовисті сині очі, її веселі перламутрові зуби, привітні губи, вона всміхається — і все в ній всміхається, і все навколо міниться. Але це тільки майнуло в уяві. Зараз вона, напрочуд гарна, зовсім далека. Вона ні разу не повернулася до нього! Вона ж знає, мусить знати, що він тут. І він знову й знову Дивиться в той бік. Добре, що і Ада, і тьотя стоять попереду і він хоч сам може дивитися туди.

Що, що таке він вигадує?

Ага! Ти завжди сміявся з товаришів, а тепер сам потрапив у пастку. Але де пастка? Тут, з цією білявою дівчиною з видовженою постаттю, з обличчям, руками, наче справді вирізьбленими з мармуру, яка за три дні стане твоєю дружиною, чи там, навпроти, з зовсім чужою, якої ти майже не знаєш? Неправда! Він її знає краще, далеко краще, ніж цю.

Йому стало лячно, наче хтось наслав якісь чари і він не міг розібратися, де він. На мить йому здалося, що він знову на березі озера, яке мусив перейти зі взводом солдатів. Навколо зелено, надзвичайно гарно, і вода вкрита ряскою, та раптом хтось закричав: "Обережно! Болото!" — і він відчув, що вгрузає. Як вони квапливо витягали один одного, і як це було важко і страшно; вони потім признавалися, що було дуже страшно, страшніше, ніж під кулями, бо тут чигала раптова,

несподівана і незвичайна смерть — затягувало болото, і з якими зусиллями треба було вибиратися! Потім минула не одна хвилина, поки вони отямилися. Він зараз наче теж кудись поринав, вгрузав, і не було товаришів, щоб кричати "на поміч", бо він і сам не знав, від чого треба рятуватися.

Нагорі, на хорах, співають дівчата в чорному, невольниці віри. Як докір усім стоїть група поранених у халатах, дехто на костурах, хто з підв’язаною загіпсованою рукою, хто з забинтованою головою.

Час від часу виходить з вівтаря архієрей, оцей владика Неофіт, якого вчора він ладен був задавити за обідом, бо той так спокійно, — задоволений, що зустрівся в нею, — розмовляв, як звичайний собі чоловік, а сьогодні в золоченій ризі, в митрі удає з себе істоту, вищу за всіх, причетну до не відомих решті істин і таємниць, а насправді — Ігор певний — перепочине кілька хвилин у вівтарі і продовжує знову удавати. Усі щось удають. І він, Ігор, також. Але він не знає, що йому удавати. Де? З ким?

Він трохи не здригнувся. Це ж за три дні він стоятиме під вінцем з цією, яка стоїть зараз попереду нього, і вона стане йому найближчою людиною. Адже сам він цього хотів. Ніхто їх не силував, ніякі обставини не примушували, і товариші в полку та й усі знайомі молодики одверто заздрили йому. Гарна дівчина, княжна, з вищого кола. Багата спадкоємниця. Ох, заздрість людей! Вона також має неабияке значення і підштовхує, і народжує честолюбні бажання! А тут всі товариші гомоніли:

— Ач, яку принцесу наш Гарька запопав!

А все йшло до того само собою — зустрічі на вечірках, в театрах, візити на святах, гостювання влітку в їхньому маєтку, катання верхи на конях, все до того йшло, що його зарахували в "женихи", та ще й найбільш підходящого з числа претендентів, які, звичайно, в’юнами

вилися навколо такої нареченої, а вона все перебирала, хоча їй уже минав 24-й рік. Загальна думка була за нього — "яка гарна пара". Для батьків мало значення, що ніякого натяку на розрахунки, вигоди шлюбу тут не могло бути. Ігор сам був забезпечений і тим, що лишили батьки, і тим, що записала тітка, і шлях у нього був уже відомий, цілком відповідний їхній "принцесі".

Ада була явно задоволена, коли він попросив її руки, стати дружиною, наче вона сама вже намітила його і була певна, що так і буде, і це йому тоді подобалось.

Вона була вихована, освічена, як належало у вищому світі, — себто він міг з нею розмовляти по-французьки, і по-німецьки, і по-англійськи, розумна — здавалось, дуже розумна, — адже як одразу розміркувала, куди поїдуть у шлюбну подорож, як налагодять життя у маєтку і яку половину віддадуть їм батьки у великій столичній квартирі. Все було легко і безтурботно, йому здавалось, що саме така жінка і мусить бути. Вони вже цілувались — після заручин. Правда, трошки холоднувато, не так бездумно і весело, як з подружками своїх офіцерських вечірок, або навіть, як ще кадетом був, з троюрідними сестрами та їхніми подругами, — тоді цілувалися, не замислюючись, для розваги, насолоди, завжди крадькома, що надавало запальності. З Адою це вже було дозволене і належне. Але холоднуватість він відносив до її дівочої цнотливості, незайманості, і це подобалось, так само як і її стримані листи на фронт, без ніяких ласкавих слів, але з підписом "Ваша Ада". На фронті товариші, звичайно, також заздрили, коли він одержував листи, і він вірив, що йому пощастило. Раніше йому навіть подобалось, що вона так гордовито тримається з усіма, а от обрала його. Він писав тьоті, що наречена його добре вихована, розумна дівчина і їй обов’язково сподобається, і все йшло як по маслу, а коли Ада написала, що батьки дозволяють, не чекаючи кінця війни, повінчатися, якщо він візьме відпустку на кілька днів, він, звичайно, зрадів.

Але він був інший — після боїв, трудного відступу, поранення, лазарету, де лежав і так багато думав. Він зрадів, що відірветься на

кілька днів від важкого настрою, що оволодів ним. Товариші, які проводжали його, трохи звеселили. Аякже! Іде женитися! Жартували, що весілля відбудеться в монастирі, давали різні поради, це був привід знову для веселих розмов, жартів, дотепів. Правда, він сам, їхній улюблений, вірний товариш Гарька, був якийсь розгублений, але це відносили за рахунок рани і, підморгуючи, заспокоювали, що рана на нозі нічому не завадить. Він бачив, розумів, що й вони вже засумували по звичному затишку, теплу, ховають це за жартами, і не ображався, коли вони трохи переборщували.

Спочатку його здивувало, що, знаючи, яка коротка у нього відпустка і як, звичайно, він поспішає побачитися з нею, Ада зупинилася на кілька днів у Харкові, хоча мати Серафима запрошувала її приїхати раніше Потім Ігор навіть зрадів цьому — він трохи прийде в себе наодинці з тьотею, призвичаїться до нефронтового життя, взагалі у всіх відношеннях приведе себе в порядок навіть зовні, за чим він раніше завжди дбайливо стежив. Він бачив: тьотя дивувалася, як він змінився не зовні, а внутрішньо, тільки не виказувала цього. Може, тому вона була така рада полтавським гостям, гадаючи, що це знайомство трохи розрадить її Гарика, і вона наче сама штовхнула його, не знаючи, чим це обернеться, до іншої, і сама не помічає нічого. Так здавалося Ігореві.

Він стояв як у зачарованій омані і раптом подумав: "Я хочу зараз лише одного — нехай вона обернеться і усміхнеться мені. Тоді я отямлюсь, тоді я знатиму, що мені робити".

Він глянув ліворуч, але подруги вже протискувалися наперед, певне, хотіли поцілувати ікону божої матері. Ікона, заквітчана, вбрана, напівстояла, напівлежала на підвищенні ближче до вівтаря. На сходах до вівтаря стояв Неофіт, давав цілувати хрест і благословляв. Ігор, поринувши у свої думки, не помітив, що вже кілька хвилин, як натовп у церкві заколихався, усі посунули до ікони і під благословення, і він уже боявся, боявся загубити її і стежив тільки за двома жінками.

"Ну, обернись, обернись хоч на мить", — благав він подумки, забувши про все.

— Гарику, — вивів його з цього стану голос тьоті, — ти так замріявся! Йдіть з Адою прикладіться до ікони, бо зараз її винесуть і почнеться хресний хід навколо церкви. Бачиш, он Єлизавета Миколаївна з подругою, підійди до них і запроси на чашку кави. Там у мене все наготовлено. Ви з Адиною матір’ю похазяйнуєте, а я прийду пізніше. Вам нема чого бути до кінця. Ада втомиться, дивись, як зблідла.

— Я і так уже без сил, — поскаржилась Ада.

— Потерпіть ще трошки, — перепрошуючи, мовив Ігор, — отак усе збіглося. Я зараз передам запрошення тьотиним знайомим, — і додав тихо і навіть ласкаво, він відчув себе винним перед дівчиною: — Ми зараз вийдемо, з нас досить. Он ваша мама пішла таки до ікони. В тьотиних покоях ви зможете підкріпитися, а потім до обіду відпочити у себе. Чекайте мене тут.

Гості по приїзді зупинилися в двох номерах монастирської гостиниці. Ада мовчки кивнула Головою з виглядом ображеної дитини.

Не без труднощів Ігор пробрався крізь юрбу до Єлизавети Миколаївни і Ольги, нехтуючи наказом тьоті прикластися до ікони. Він побоявся їх загубити, а вони вже виходили з церкви. Наздогнав їх уже на паперті. Він без церемоній — адже колись хлопцем бачив — привітався з дияконихою, враз покоривши її, бо поцілував їй руку, так само, як до знайомої, підійшов до Ольги, теж поцілував руку, — вони тільки глянули одна на одну, і метка Ольга, вмить усе збагнувши, потягла дияконіху вбік. "Отут ми станемо, поки ікону винесуть, подивіться..." — на щось показувала вона, ніби дияконіха дивилась кудись, а не на Ігоря.

А він, нахилившись, поцілував руку (уперше!) Літі, прошепотів:

— Бога ради, усміхніться! Я не бачив вашої усмішки з учорашнього вечора.

Літа злякано і здивовано глянула на нього, але враз обернула все на жарт і досить голосно сказала:

— Ви, певне, занудились від такої довгої відправи, ми-то звичні, — і, дивлячись йому в живі очі, всміхнулась спокійно і привітно.

* * *

"Та то просто вони потомились з дороги", — втішала себе Літа. Навіщо мати Серафима запросила її і Ольгу на цю каву?

Ніяк Аду і її матір не могли втягти в бесіду ані Ігор, ані Літа з Ольгою. А ігуменя ще була на ході, доручивши хазяйнувати Ігореві й Адиній матері. Хазяйнувати особливо не доводилось — і кава у кавнику, молочник з вершками, блюдо з бутербродами і ваза зі знаменитими вергунами дияконихи стояла на столі, так само як і прибори.

— Відпочивайте, — сказав люб’язно Ігор майбутній тещі, — я поналиваю сам.

Він був певний, що за це візьметься Ада, але вона сиділа непорушно, та й мати її також не поспішала. Він якось зніяковів. Звичайно, він і сам би з усім упорався, та коли б не ця непорушність!

— Давайте я допоможу, це все-таки жіноче діло, — схопилася Літа, швидко і вправно налила кави, ані на мить не замовкаючи. — Олю, підсунь бутерброди, обов’язково покуштуйте вергуни. Ви, мабуть, дуже потомились з дороги? Ви прямо з Петрограда? Ігоре Павловичу, навіщо ви вистоювали цю обідню? Архієрей так уже тягнув, так тягнув!

Треба було щось говорити, а не сидіти отак мовчки. Чого це Ігор так розгубився — не схоже на нього! Хай уже вип’ють цю не потрібну нікому каву, поїдять бутерброди та йдуть собі спати, а вони з Ольгою побіжать "додому", де їх чекає грандіозний обід, гори різних пиріжків і пундиків, і таких самих вергунів, а головне — абсолютна простота і воля — можна навіть скинути черевики і одягти капоти!

Вона знала з власного досвіду — краще, коли сама хазяйка починає гомоніти будь-що, аби не сидіти отак, ані пари з вуст.

— Я дуже люблю ваш Петроград, — говорила вона жваво.

— А ви бували там? — спитала "теща", як її подумки назвала Літа.

— І не раз. Там живе моя сестра, у неї квартира на Таврическому бульварі, торік я їздила туди з дітьми.

— З якими дітьми? — нарешті відкрила вуста Ада.

— Своїми дітьми, — усміхнулась Літа, — у мене син і дочка. Вона навмисне згадала про дітей. Хай не турбується наречена про свого жениха! — Я вам не показувала їхньої фотокартки? — спитала вона Ігоря, прекрасно знаючи, що не показувала.

— Літка, Єлизавета Миколаївна, — поправилася Ольга, — завжди возить з собою або дітей, або їхні картки.

— Я і зараз шкодую, що не взяла їх сюди, їм було б цікаво, — сказала Літа, виймаючи з ридикюля картку. Хлопчик і дівчинка стояли на плетеному диванчику, а вона сама стояла за ними і обіймала обох, щаслива й усміхнена. Хлопчик був дуже серйозний, хвилясте волосся, Причесане, як у дорослого, відкривало розумне чоло, а дівчинка, кучерява, кругловида, немов витріщила великі, круглі очі, сміялася.

— Чудові діти! — вирвалось в Ігоря. — Правда, Адо?

— Так, дуже милі.

— Дійсно, які гарненькі дітки, — визнала навіть "теща".

— Чиї це дітки гарненькі? — спитала, заходячи, мати Серафима.

— Мої, — з неприхованою гордістю сказала Літа.

— Справді чудові! Ти бачив, Гарику? Ви їх привезіть сюди погостювати, — щиро мовила ігуменя.

— Дуже дякую, обов’язково. Вони тепер старші, вже вчаться, та коли є можливість, я скрізь беру їх з собою. І, знаєте, син у Петрограді мені навіть допомагав, він краще орієнтувався, ніж я, на вулицях і проспектах і, крім того, завжди нагадував, що треба подивитись, — адже він перейшов уже в третій клас, багато читає.

— А оце та дівчинка, про яку згадував владика Неофіт? — спитала мати Серафима.

Вона була рада, що хоч якась розмова точиться за столом, і добре, що Єлизавета Миколаївна хоча б своїми дітьми розряджає непорушну атмосферу, яку відчувала мати Серафима з самого ранку. Це взагалі до речі. Хай Ада і її мати знають, що це мила й порядна дама.

— А хто ваш чоловік? — спитала "теща".

— Він редактор газети.

Ігор з цікавістю подивився на Літу, потім знову на картку.

— Але треба, щоб гості відпочили, — знову виручила Єлизавета Миколаївна, і "теща" глянула на неї навіть вдячно, так принаймні їй здалося.

— Ми не прямо з Петрограда, а два дні гостювали у родича, губернатора в Харкові, і їхали сюди досить пристойно, у міжнародному вагоні, проте Адочку втомила подорож.

— Ми теж їхали з Літою міжнародним, — раптом докинула Ольга.

Літа від несподіванки повернулась до неї, і її здивований погляд перехопив Ігор, але "теща", на щастя, не звернула уваги на репліку Ольги, вона зверталася до матері Серафими:

— І, знаєте, з дороги і така довга обідня. Адочка не встигла поспати як слід, хоча, треба сказати, хор у вас чудовий, я з великою приємністю слухала, — вона хотіла трохи підсолодити свої нарікання. — Вони і на вінчанні співатимуть?

Ігор почервонів, а мати Серафима, ледь усміхнувшись, сказала:

— Ні. Адже вінчання відбудеться в сільській церкві, але й там добрий хор. Тут скрізь люди голосисті!

— Олю, нам треба вже йти. Пробачте, нас чекають наші хазяї, — рішуче підвелася Літа, бачачи, що Ігореві неприємні ці розмови про суто "сімейні" справи в їхній присутності. — До побачення, — звернулась вона до "тещі", — дуже рада була познайомитись з вами.

— І ми також, — люб’язно мовила "теща". —Ми ж незабаром побачимося, я гадаю, в ці дні ви будете тут з нами, — багатозначно додала вона, подумавши: що все-таки добре, що ці дві дами, цілком виховані, певне, з вищого губернського кола — адже дружина

редактора! — будуть і на вінчанні, а то зовсім серед чужих людей, та ще монашок. — І ви також, — приязно сказала "теща" і Ользі.

— Обов’язково, ми вдвох будемо, — за себе і за Ольгу відповіла Літа.

— Обов’язково, аякже! — підтвердила від щирого серця мати Серафима.

Ада мовчала, Ігор стояв якийсь ніяковий, але "теща" і тьотя пояснили це соромливістю "молодих".

Усе обійшлося гаразд. Та лише вийшовши з покоїв, подруги навпростець, незважаючи на модні вбрання, дременули до садиби отця Гаврила.

— Літко, — впевнено прорекла Ольга, на хвильку зупинившись, щоб перевести дух, — я не дурна, що хочеш мені кажи, а тут може назріти така історія... Добре, що ^вінчання через три дні, а то, їй-богу, воно б уже не відбулося.

— Ну що ти вигадуєш? Що ти мелеш? Я з ним два дні як познайомилась!

— Цього цілком досить такому чоловікові, як він.

— Але не мені, — з погордою сказала Літа. — А чого це ти про міжнародний збрехала?

— І зовсім не збрехала! Хіба ти не знаєш? Вагони, якими ми їхали, люди також "міжнародними" називають, мовляв, між народом їдуть! — засміялася Ольга. — Все-таки весело, що ми приїхали! — змінила тон на легковажний Ольга. — А цей Ігор не дурний, вже так хотів тобі руку поцілувати, що для цього і Меланії, і мені спочатку поцілував, щоб пристойно вийшло! Мабуть, ладен був десяток інших поцілувати за

твою! Я б на твоєму місці закрутила б йому голову на зло цій пихатій княжні. Їй-богу, сушена риба.

— Ти казала — заморожена, — нагадала Літа, щоб звести все на жарт. — І потім, як можна казати про людину, яку ти зовсім не знаєш. Може, вона просто стримана, замкнена, а дуже його любить і за нього вже спокійна.

— Я б на твоєму місці... — вела далі Ольга.

— Ти ніколи не будеш на моєму місці, — вже сердито одрізала Літа.

Ольга надулася, і Літі стало ніяково, проте вона хотіла припинити таку розмову, а посваритися з Ольгою було завжди легко, як за кілька хвилин і помиритися.

Так воно і сталося. .....

Подруги лягли, помирившись, спочити після стількох переживань та вже занадто щедрого і смачного обіду, де мусили все покуштувати, бо інакше Меланія Степанівна робила такий ображений вигляд, просто от-от заплаче.

* * *

— Аж шкода, що дітей немає, — зітхнула Ольга, — ото б поласували.

Усі в домі полягали, хлопці, підморгнувши один одному, зникли, і в домі запанувала тиша, навіть віконниці Меланія Степанівна позачиняла, щоб ніщо не турбувало. Минула, може, година. Всі спали.

Раптом у двері кімнати, де спочивали гості, тихенько постукали.

— Літочко Миколаївно, — почула Літа шепіт дияконихи, — там чогось мати Серафима Устю до вас послала, вийдіть на хвилинку. От уже до серця їй припали, і спочити не дасть! — з погордою і з докором сказала вона. Потім, позіхнувши, додала: — Вийдіть до неї, а я піду ще досплю...

Літа вийшла на ганок. Перед нею справді стояла, смиренно схиливши голову, Устя, та враз швидко, кинувши метким оком туди-сюди і переконавшись, що дияконихи нема, впритул наблизившись до Літи, швидко-швидко заговорила.

— Це мене панич до вас послали, просили, щоб негайно, негайно вийшли, там таке щось трапилось, ви дуже потрібні, він за оранжереєю вас чекає, сам усе скаже.

У неї був такий сполоханий вигляд, що Літа перелякалася:

— Що, що трапилось? Кому погано? Хтось захворів? Може, панночка з Петрограда?

— Хіба я знаю?

— А де мати Серафима?

— Вони у себе, лягли до вечірні спочити, сьогодні ж пізня вечірня, а гості у гостиниці. Хіба я знаю, що там? Панич після обіду провів їх, трохи у них побув, а потім до матері Серафими заглянув, та вони вже спали, він до себе зайшов, потім уже не знаю. Я бігала до сестри Секлети, а як верталася, швидко верталася, а він мене перестрів і каже: біжи швидше, Устиночко, так і сказав: біжи, Устиночко, і скажи пані вчительці, тій, що у отця Гаврила і до нас приходила, щоб негайно вийшла, щоб і хвилинки не барилась. Я не знаю, що там сталося. Він був такий сполоханий, як не при собі. Може, з панночкою? Ви вже йдіть туди одразу. Він сказав: нікому не кажи, тільки лише самій пані вчительці, і щоб ніхто не чув і не бачив, і проведи за оранжерею до левади, де лавочка стоїть, я там

чекатиму. Тільки негайно, негайно — так уже наказували, щоб і хвилинки не гаяли. Одягайтесь, я швиденько проведу.

Літа злякалася. Що могло трапитись, щоб Ігор послав Устинку? Може, справді погано Аді або її матері? Не може ж бути, щоб тільки тому, що захотів її побачити, чинить так необачно, адже він такий стриманий. Може, була якась розмова з Адою і їй насправді погано? Можливо, не дай боже, щось із матір'ю Серафимою теж через нього і він хоче її попередити? Ясно, що він хоче про щось попередити. Ох, тільки б усі були живі і здорові, а решта — що б не було — владнається!

Вона швидко натягла плаття, звичайно, не те шикарне, в якому була вранці в церкві, а просте, яке під руку трапилось, яке швидше можна було одягти (слава богові, Ольга міцно спала, не зворухнулась), і поспішила за Устинкою.

— Он, бачите, панич сидить за ліщиною, ну, ви вже самі йдіть, а я побіжу мерщій, щоб мене хто не кинувся.

Ігор підвівся і пішов назустріч.

— Що таке? Що трапилось? Хтось захворів? — схвильовано спитала Літа.

— Сідайте. Спасибі, що прийшли. Зараз усе скажу, і ви не гнівайтесь на мене, що я так вчинив. Інакше неможливо було. Я міг тільки зараз скористатися часом, коли я сам, бо зараз усі спочивають.

— Ні, ні, я не гніваюсь, я так злякалась! Добре, що все гаразд, що ніякого нещастя.

— Нічого не гаразд, — похмуро, але якось дивно спокійно сказав Ігор, дивлячись їй у живі очі. — Я тільки прошу, дуже прошу повірити мені. Дійсно, трапилось нещастя, і я не знаю, що мені робити.

— Яке нещастя? Скажіть нарешті!

— Ви знаєте, що за три дні призначено вінчання, у середу, сьогодні неділя, але воно може не відбутися.

— Як? Чому? Адже все вже домовлено!

— Ви не розумієте чому? Адже ми домовились говорити хоча б одне одному правду і бути правдивими. Чому ж ви удаєте вигляд, що не розумієте?

— Я не пам’ятаю, щоб ми домовлялись, — розгублено мовила Літа. Вона розуміла, розуміла, що говорить щось не те, недоречне, але їй хотілося відтягти час. Вона не хотіла, боялася почути найважливіші і найстрашніші слова у світі саме від нього.

Проте Ігор їх не вимовив.

— Я хочу вас тільки спитати: що мені робити? Хай скаже мені людина, якій я одній повірю у цьому брехливому світі. Я ніколи не був у такому становищі. Я міг грати словами. Зараз мені не до того. Я вже зазнав близькість смерті і знаю, чого варте життя, — воно варте лише правди. От тому, коли я раптом повірив, що правда все ж таки може існувати, я не хочу, не можу, не маю права брати шлюб з людиною, чужою моїй душі, коли думаю лише про іншу.

— Як же так швидко вона стала вам чужою і вмить все порушилося, чого бажали самі не з примусу, не з якихось виняткових обставин. Більше року ви були заручені — в яке становище ви поставите бідолашну дівчину? — серйозно, але без докору спитала Літа, наче її це зовсім не обходило і не вона була тою "іншою".

— Хіба ви не розумієте, не знаєте, що можна прозріти і зрозуміти багато чого в одну мить і це прозріння зробить неможливим те, що здавалося цілком нормальним, можливим, просто зручним, легким.

— Я не хочу так погано думати про вас, — гаряче заперечила вона, — я не хочу думати, що ви ставилися легковажно, що для вас був просто зручний цей шлюб. Адже ви були не байдужий до Ади, ви листувалися, нудьгували, поспішали до неї.

— Як ви, наче зовсім стороння і вас наче це зовсім не стосується, говорите про все, вигадуєте прописні істини, — якось болісно мовив Ігор.

Йому було навіть дивно. От сидить вона поряд, та "інша", через яку все порушилось, — еге ж, через неї, він її побачив і відчув, що все насправді може, повинно бути іншим, — і вона так розмірковує... не спокійно, ні, але, але...

Він не розумів, не усвідомлював, що свої почуття, які вибухнули в нього, він одразу приписав і їй.

Але ж вона всміхнулася йому в першу мить знайомства, так дивилася в живі очі, так щиро розмовляла — хіба так могла поводитися байдужа людина? А втім, він не думав про її почуття, про неї окремо, він думав про себе і про неї спільно, що він не може існувати вже без неї, без цієї її усмішки... і він сказав:

— Розумієте, я не можу існувати без вашої усмішки. Тільки відчуваючи її в собі, знаючи, що побачу її знову, для себе, своєю, рідною, я можу спокійно повернутися на фронт і все пережити там, що б не було.

Так ще ніхто не освідчувався їй в любові. Небезпечні слова не були вимовлені, і він сидів стриманий, напружений. Вона зовсім не боялася і

не думала, що він намагатиметься обняти її, поцілувати, адже цього завжди прагнули всі чоловіки, котрі залицялися до неї, признавалися в коханні. Хіба такого не траплялось? Та вона добре знала, як остудити їх і поставити на належне місце. А зараз цього й не треба було берегтися. Він сидів якийсь зосереджений і навіть не сумний, а наче в глибокому роздумі. І голос його став якийсь глухуватий.

— Після вас я ні з ким не зможу бути.

Що означає "після"? Хіба було щось таке, що можна сказати "до", "після"? Може, це просто чергова примха, забава молодого, "інтересного мужчини", як визначила Ольга, блискучого офіцера, який, не замислюючись глибоко, звик до легкого флірту, любовних пригод, до досить байдужого, але завжди чемного ставлення до жінок, яким, безумовно, завжди подобався і тому не звик до відмов. Та ще тут, в далекій провінції, та ще з заміжньою жінкою — ніякої відповідальності!

Ні, його поводження, його вигляд були зовсім не такі. То все було в його іншому, безтурботному молодецькому житті, до війни, до перебування зі смертю поряд. Він дивився на неї начебто спокійно і немов лише одного благав — щоб вона йому повірила. Він не згадував Ади. Може, з вродженого і вихованого такту. Може, тому, що те також було до війни — легке, без особливих розмислів.

Обоє мовчали, і вона наче спантеличена, і він не знає, що робити, знає тільки одне — він не хоче, не може вінчатися з Адою.

Раптом він спитав:

— Як вас звуть удома?

Що за несподіване запитання!

— Ну як? Мама, подруги, брат, сестри звуть Літа, частіше Літка — це вважається ласкавіше. А Літа — це строгіше. Це так у дитинстві Лізу перекрутили, так і лишилося. Навіть чужі частіше кажуть просто Літа Миколаївна. Це ви чули, як Ольга Літкою називала.

— А чоловік? Чом ви не згадали про чоловіка?

Вона глянула на нього і нічого не відповіла.

— Пробачте, — мовив він.

Дійсно, яке він має право питати такі речі? Він же не може сказати їй, скільки ласкавих і ніжних імен він створив для неї з її імені.

А вона зараз посмутніла. Власне, яке йому діло, як зве її чоловік? Невже вона хоч кому скаже, що ніяк він її не зве? "Скажіть дружині", "покличте маму", "супруга вдома", "супруги нема". Вона хотіла згадати, а як він звав її перші дні? І не могла. Але яке діло до того цьому Ігореві?

Він сидів, підперши руками голову і втупивши очі кудись поза неї.

— Не робіть дурниць, — сказала вона і доторкнулась своєю невеличкою рукою до його плеча. Він здригнувся.

— Що ви звете дурницями? — повернув він до неї лице. — Дурниця непростима буде, коли я занапащу своє життя, а може, й Адине, вона ж то ні в чому не винна. Може, краще було б, коли б мене вбили, але ні, тоді я так і не побачив би вас і вмер, не знаючи, що існує справжня радість на світі.

— А в чому ви вважаєте радість для себе? — необережно спитала Літа. Вона справді ще відчувала себе наче сторонньою сповідальницею, якою так часто бувала для інших.

— Бути з вами, — одверто сказав Ігор, — щоб ви завжди були зі мною.

Ну й добре, що сказав. Вона зараз поставить усі крапки над "і", і все піде наміченим раніше шляхом. Лагідно усміхаючись, вона мовила, наче примхливій дитині:

— Але ж це абсолютно неможливо. Я старша за вас, у мене діти.

— Вони ваші, і я вже люблю їх! — вирвалось у Ігоря.

— У мене сім’я, праця, своє життя, ви зовсім не знаєте мене, давайте не думати про це. Треба думати про Аду і не ставити її і вашу тьотю в ніякове, ні, просто в жахливе становище.

— Що ви говорите? Навіщо ви все це говорите? — майже скрикнув Ігор. — Подумайте про мене! Це ж гірше, ганебніше, ніж здатися в полон ще до бою, а це ж також зрада своєї честі, своєї гідності на догоду рідним! Ну, коли бачиш, що помилився, так що ж — підкоритися та й жити в брехні! Щоб запобігти ніяковому становищу, неприємностям — занапастити ціле життя? Краще зараз пережити хай жахливий шквал, але врятуватися. Ну, повірте, повірте мені, я зустрівся з нею зовсім чужим. Ви думаєте, вона зраділа, кинулась до мене, усміхнулася мені? Та вона просто не вміє всміхатися! І не заради чогось, а від серця!

От далася йому ця усмішка! Літа мимоволі усміхнулась і похитала головою.

— Що ж, ви гадаєте, що я така вже весела і багато сміюся?

— Ні, я цього не думаю, — заперечив Ігор. — Ви не смієтеся тому, що вам весело, ви всміхаєтесь людям. Це різниця — сміятися з веселощів і всміхатися від ласкавості. Я вловив, ви, може, й самі не помітили, як ви мимохідь глянули на Устинку, і вона враз змінилася від радості. І ви

думаєте більше про інших, ніж про себе. — Він раптом змінив тон і мовив не докірливо, але з якоюсь глибокою гіркотою. — Але чому ви зараз не подумаєте про мене?

— А коли б ви не зустріли мене, усе б спокійно відбулося.

Він аж злякано глянув на неї.

— Але ж я зустрів вас, — йому здалося, що цим все пояснюється. Він тепер не міг собі уявити, що от ще трохи — і вона буде далеко, і він її не бачитиме. — Я розумію, — сказав він, — ви, як і я, все ж таки в полоні всіх умовностей, в полоні сім'ї, якихось там трудолюбців, архієреїв...

Він не згадав чоловіка.

— Ні, ні, — гаряче заперечила Літа, — це зовсім не полон, це моє життя, мої діти, мої трудолюбці, я, розумієте, я за них відповідальна, і взагалі...

Вона зупинилась, вона не сказала: як би склалося далі у них усіх життя без неї? Він далекий від таких обов'язків перед людьми, та до того ж ще не дорослими. Він цього не розуміє, а вона ніколи не виголошувала гучних слів ні перед ким. Ніхто ніколи від неї цього не чув, навіть коли вона за когось клопоталась, і вона сказала навіть з відтінком жарту:

— І не глузуйте з архієреїв, адже вони допомагають мені влаштовувати хлопців у духовне.

— Щоб вони стали попами? — уїдливо спитав Ігор.

— Зовсім ні. — І тут вона сказала те, чим потай завжди пишалась. — Мій чоловік — син селянина, мати його і зараз неписьменна, з семінарії пішов до університету, закінчив Київський університет. — І додала те,

про що вже казала йому: — Він абсолютний атеїст і сам глузує з попів. А з моїх трудолюбців можуть вийти ще й які люди! Їм треба тільки попервах вміло допомогти. Та хіба в цьому справа, — схаменулася вона, — давайте не про це, не про мене говорити. Я не хочу, щоб ви зопалу завдали комусь лиха, зробили боляче іншим.

— Хай мені буде незборимо боляче? Хіба я владний над своїми почуттями, над своїм серцем?

— Ви ж знаєте, що я не хочу, щоб вам було зле, — і сказала тихо: — але ж я також не владна.

Вона думала: я ж не владна, що ти в мене викликав лише дружні почуття, і це рятує мене, а втім, навіть коли б ми зустрілись раніше, я б, напевне, за тебе не пішла, ти з іншого роду людей, твоє життя линуло іншим річищем. Та вона зараз особливо відчула, що у неї самої все склалося не так, як жадалося, але вона відмахнулася від цієї думки, як завжди відмахувалася. Переробити вже нічого не можна було, а коли думати про це, та ще шкодувати, пожаліти себе, — можна зопалу наробити дурниць, особливо коли відчуваєш таку непідробну палкість.

Він зрозумів її по-своєму, як жадав.

— Усе було б у вашій владі, хіба ви не розумієте, що вам би я підкорився у всьому. Я не знаю і не хочу знати, хто з нас старший, багато в чому ви, але багато в чому і я. Але вдвох нам вільно і добре. Це буде нечесно, коли ви скажете, що це не так. Я ні з ким у житті не почувався так, як з вами, — усією відкритою душею, і тепер я знаю: тільки так можна одружуватися, жити вдвох у радості і горі. Я хочу, щоб ви були зі мною завжди, інакше не може, не повинно бути. Ну, добре, я не говоритиму про це. Я розумію, вам не так просто все змінити, мені навіть простіше пережити кілька важких годин розмови з Адою, її матір’ю, з тьотею... А ви... вам... та я однаково чекатиму вас... Повернусь на фронт і чекатиму, поки ви будете зі мною, і мене нізащо не вб’ють.

Що він говорив? Що таке він говорив?

— Знаєте що? Я хочу швидше, якнайшвидше повернутися туди, у свій полк. Я вже цілком здоровий, а де я можу спокійно чекати вас, як не там? Я знаю, я буду живий, я нізащо не загину, коли знатиму, що потім ви будете зі мною.

Чому він був такий певний, що і вона хоче того ж, і їй потрібен лише час? Вона дивилась на нього і нічого не могла сказати, тому що раптом подумала, і лише ця думка не давала змоги обірвати його. Адже правда, він повертається на фронт, він не влаштовується десь подалі, він знову буде на передовій; незалежно ні від чого: ні від весілля, ні від неї, ні від Ади, він повернеться на фронт, і смерть знову буде з ним поряд щомиті. Тому вона не могла йому сказати глузливо, категорично, кому завгодно могла б сказати "Припиніть ці дурниці", — і піти, а йому — ні. Ні, нізащо.

— Ви самі, самі казали, що не будемо говорити про нас, — умовляючи, але рішуче мовила Літа. — Але я благаю вас, ну, для мене ви можете це зробити, полегшити і мені? Не говоріть зопалу з Адою сьогодні... почекайте...

І раптом Ігор, весь стриманий, та й взагалі стриманий, трохи не закричав:

— Ну що ви мені кажете? Я не можу її бачити... не тому, що вона стала гіршою, чи що там, а тому, що я, я рвуся до вас! Я їхав стрічати її і думав про вас, я сиджу з нею, а думаю про вас! Що ж, я стоятиму під вінцем, а думатиму про вас? Заради чого ця брехня?! Заради її батьків? їм, а не мені спало на думку вінчатися нам зараз. Я не знаю, що там робиться зараз у Петрограді у вищих сферах, але повірте, найменше я думав про це, а тепер думаю, що для них це чомусь зручно. Може, я не правий, може, Ада і сама не знає, справа не в цьому. Коли б ви знали, що я пережив за цю жахливу ніч. Я був навіть радий, що Ада втомлена, вередує і, значить, я мушу швидше влаштувати їх у готелі і не

залишатися зайвої хвилини. А це божевілля під час обідні в церкві, коли ви ані разу, ані разочка не глянули в мій бік! Ви, тільки ви мені потрібні, як ніхто, ніколи. Я хотів би вам про себе все розказати, все найгірше.

— А найкраще? — раптом спитала серйозно Літа. Адже з найгіршим всі йшли до неї, це вона знала!

— Найкраще! Найкраще — це ж ви, це те, що я вас зустрів! І я вже не можу уявити життя без вас. Повірте, я ніколи ні з ким таким не був. Все було звичайно, легко і просто. Але я зрозумів за цей короткий час, за цю ніч — легкість не в тому, в чому я гадав. Тільки з вами мені легко, і я сам собою, а то все... — він махнув рукою. — І ви ж розумієте, ви ж по-справжньому розумна людина, хіба я можу з такими думками вінчатися з Адою? Заради кого? Заради чого? Я не можу бути з нею. Я не відчуваю себе винним.

Літа схопилася з місця.

— Ви що? Збираєтесь тікати від мене? Хіба я вас чимось образив?

Вона не думала "тікати" — вона не знала справді, що робити, як вгамувати це незвичайне признання. Вона знову сіла поряд, а він тим же пристрасним тоном вів далі.

— Коли я побачив, що ви йдете сюди, до мене" на моє прохання, я стримував себе, щоб не кинутися вас обіймати і цілувати. Але ні, я не цього хочу, хоча, звичайно, я шалено хочу цього, чого б це я брехав! — він відігнав те, що майнуло у нього в голові: о! як би він її зараз пестив, схопив би на руки! Та він сказав: — Але я хочу, щоб ви були зі мною завжди, моєю дружиною, моєю жінкою, щоб я нічого крадькома не крав. Я ж не на адюльтер якийсь вас спокушаю. Я чекатиму вас. Тільки б знати, що ви будете зі мною!

Куди поділася його стриманість, його удаваний спокій. Проте він давав волю тільки словам, і так само, як і раніше, сидів непорушно, і руки були міцно зціплені, наче він боявся, що коли розімкне, він неспроможний буде їх стримати, і вони схоплять, обіймуть, не випустять, понесуть...

Він не хотів цього.

Існували споконвіку слова: "Перед богом і перед людьми". Бог для нього був несприйнятим поняттям. Люди — яке йому діло до них? Але, але якась гордість і чесність не дозволяли. Може, це виявлялася сила віковічних устоїв. Він хотів, щоб вони були разом і сміливо, справжнім подружжям, щоб вона стояла з ним поруч під вінцем, а не Ада, хоча самий обряд для нього нічого не важив. Він не хотів, щоб вона "зрадила" з ним свого чоловіка. Він хотів бути її чоловіком, а не, хай навіть щасливим, таємним полюбовником. І зараз він бажав найдужче, щоб вона повірила, що він ні з ким не зможе бути, крім неї. Просто не зможе. Йому ніхто не потрібний.

* * *

Отак він сидів, зціпивши руки, і тільки обличчя нервово смикалось, і шрам на скроні почервонів. Якоїсь миті здавалось — усе ж так просто і зрозуміло, а іншої — що він стоїть над якоюсь прірвою, знову вгрузає у те болото, де стояв зі своїми солдатами, а йому будь-що треба дістатися другого берега, і тільки в цьому порятунок.

— Гарику, — несподівано назвала вона його так, як тьотя і товариші, — я благаю вас почекати. Заспокойтесь. Коли ви сказали, що в одну мить може настати прозріння і перевернути все життя, то у нас же з вами ще три дні, щоб усе обміркувати. Цілих три дні! — Боже, вона сама відчувала, як це звучало дріб’язково, нещиро перед його пристрасним почуттям, але що вона могла зробити, не ображаючи його? — Дайте мені слово, що сьогодні ви нічого не говоритимете ані Аді, ані тьоті...

— А я вас бачитиму всі три дні? — зовсім по-дитячому спитав він.

— Ну, звичайно, куди я подінусь? Тільки не треба посилати по мене. Я сама прийду до матері Серафими, до церкви. Не треба поговору. Не думайте, я не про себе дбаю, не треба завдавати зайвого болю їм.

— Може, ви й праві. Тільки мені так тяжко бути з ними, удавати, брехати, — признався він.

— Ну трохи, трохи. А зараз заспокойтеся і не йдіть за мною.

— Я пропонував Аді і її матері повезти їх увечері до Скельки — чарівне місце. Ви там були? Може, ви й Ольга Федорівна поїдете з лами?

— Нізащо! Як ви не розумієте, що це було б просто нетактовно з нашого боку.

— А ви прийдете потім до тьоті?

— Обов’язково, — твердо мовила Літа.

Що-що, а до матері Серафими вона прийде обов’язково. Вона підвелася з лавочки, а він так і сидів, зараз підперши голову руками. Вона зробила два кроки, раптом повернулась, нахилилась і поцілувала шрам на скроні, провівши рукою по чорному волоссю, що вже трохи відросло після лазарету.

Він не поворухнувся, тільки заплющив очі.

Вона не йшла, а просто летіла додому. Як це він все так швидко вирішив? Навіть коли б вона полюбила його, хіба так просто і легко порушити життя інших, всіх оточуючих? Хіба можна уявити життя на

Різницькій, в Трудолюбії без неї? І чому він такий певний, що вона враз запалилась таким самим бажанням бути з ним?

Вона намагалась настроїти себе проти нього, але ж, що ховати правду, зворушувало і лестило, що він одразу так вирішив для себе — не якийсь там скороминучий флірт, не банальна таємна зрада чоловіка, він навіть не казав якісь звичайні слова про любов, він казав, що хоче, щоб вона була його дружиною і що навіть її дітей він уже любить. Коли він сказав так про дітей, це її розчулило, але не більше, вона запевняла себе, що не більше. Їй навіть замислюватися не треба і розбиратися в собі, щось для себе вирішувати, так це все було неймовірно. Їй тільки хотілося якось не жорстоко, чуло вивести його з цього безглуздого стану, щоб він не накоїв ніяких дурниць.

І в той же час вона вірила, вірила йому, як, може, ще нікому в житті, у це його божевільне почуття, що раптом спалахнуло і, може, від розпачу неможливості міцніло наперекір усьому і всім.

А в неї вже виникло безповоротне, беззаперечне рішення. Як його здійснити і що буде далі, невідомо, але одне — обов’язково: їй треба негайно їхати звідси. Треба одразу, не гаючи й хвилинки, вирішити як. Щоб це було цілком пристойно і не викликало ніяких ані здогадок, ані розмов або несподіваних вчинків Ігоря. Правда, за нього вона не могла вирішувати і ручатися, але те, що залежало від неї, вона зробить. Вона йшла і твердила собі в думках:

— Я поїду, і все буде гаразд. Поїду, і все буде гаразд. Він схаменеться. Мене не буде, і все буде гаразд. Хіба він зробить щось непутяще?

Але згадувала його впертий, наче не при собі, погляд, гіркі зморшки коло куточків губ, і ставало страшно.

— Коли б мене не було, усе було б добре, — і заспокоювала, і картала себе водночас. — Я поїду, і все буде гаразд, — і попри все, вірила усьому, що він їй казав. Що ж може трапитись? Чи вона тікає, як страус, сховавши голову під крило? Чи справді думає, що все без неї владнається?

— Я поїду, і все буде гаразд, — знову вже вкотре повторила вона майже вголос ці слова і зупинилася. Раптом на мить зупинилася.

Вона знову згадала, але з якимось іншим почуттям, його красиві чоловічі руки, міцно стиснуті, його юнацькі губи, то ледь іронічно скривлені, то в такій дитячій усмішці, що враз мінила все тонке, немов виточене, гарне обличчя, темні очі в такому розпачі — і їй хотілося швидше втекти. Від себе... Вона прискорила кроки.

...Як добре, що вона не сказала йому, що її чоловік старший за неї на двадцять п’ять років...

Поряд з садибою диякона у садибі попа вона побачила Володьку, певне, прямував до поповича, такого ж гульвіси, як і сам.

— Володю! — гукнула вона. Володька вмить перестрибнув через тин, як: завжди, зневажаючи всі нормальні шляхи і стежки. —Володечку, ти мені дуже потрібний. А де Сергій?

— Сергій, ги-ги, — пішов з попівськими дочками у березовий гай.

— От і добре, що його нема. Я знаю, ти шалапут, гультяй, але в тебе благородна душа.

Володька аж сторопів, почувши таке, та ще від Літи Миколаївни, якій він вірив, як богові.

— Те, що я тобі скажу, жодна людина не повинна знати. Ти мені допоможеш у дуже серйозній справі, моїй особистій справі?

— І Сергієві не казати?

— Жодного слівця, я тобі вірю. І взагалі нікому, навіть батькові і матері.

— Чого б це я їм щось казав? — презирливо скривився Володька. Йому полестило, що не до підлабузника Сергія звернулася Літа Миколаївна, а до нього.

— Хвилин за десять ти прийдеш додому і скажеш мені, можна і при всіх, як трапиться, що випадково зустрів знайомого з Полтави, і той переказав, щоб я негайно поверталася додому. Ну, скажімо, їхали зі станції і мусили по дорозі заїхати сюди і переказати, а побачили тебе і доручили тобі переказати, що от кличуть негайно... Чого?... Зараз вигадаю.

— Що хтось захворів, — бовкнув Володька.

— Ні, ні, тільки не це, а то ще наврочу. А! Що мене призначили давати показовий урок повітовим і сільським учителям. Позавтра. Адже зараз проходять курси вчителів. Хто там буде розбиратися! Я ж щоліта даю. А потім за всяку ціну ти роздобудеш коней до станції, щоб встигнути на нічний поїзд.

— А наш кінь нащо? А другого я попівського візьму. А Серьожці дуля!..

Він був дуже задоволений з такого важливого, тонкого та ще й таємничого доручення.

— І дай чесне слово — нікому ніколи ані півслова.

— Літо Миколаївно! Та ви ж для мене, та я ж для вас, хай мене бог поб’є, щоб я на випускному провалився, коли хоч слівце... Та я ж для вас не тільки цю дрібницю, а коли треба... — почав божитися і присягатися Володька.

— Йди швидше і одразу повертайся, щоб я встигла з матір’ю ігуменею попрощатися.

Після зустрічі з Володькою вона зібрала всі сили, щоб ніхто не помітив її хвилювання. Головне, щоб усі повірили в необхідність негайного від’їзду. Ольга з насолодою ще вилежувалась.

— Хто тебе кликав? Я вмить заснула, ще й зараз вставати не хочеться.

— Ну й не вставай, ще трошки полеж. То Устя, послушниця від ігумені приходила, щоб увечері прийшли.

— А ну їх! Я не піду, — сказала Ольга, — зовсім мені ця риба не сподобалась, сидить і не поворухнеться. А він, їй-бо, в неї не закоханий, мабуть, в її діаманти! Більше на тебе зиркав. Коли б ти не дурна, закрутила б йому легко голову.

— Навіщо? — спитала Літа, не підводячи голови. Вона потихеньку складала речі, наче щоб навести лад у кімнаті.

— А так, просто, на зло цій княжні пихатій, сидить і ані слова до нас, наче ми таких не бачили. У мене була подруга, у графа Лотоцького гувернанткою служила, так що вже пани... а коли я приїздила до неї в гості, так завжди і на прогулянках разом, і в ігри різні грали, жартували... Їй-богу, тут діаманти та маєток — оце головне, а не вона.

— Ну, чого ти так розфуркалась на неї? Може, вона з ним хотіла бути, а тут і тітка, і ми.

— Аякже! Він, бідолаха, з фронту поспішає, а вона в Харкові у губернатора сидить. Мені його шкода. Та, мабуть, він, як не дурний, не дасть собі на голову сісти. Коли б не так швидко вінчання, їй-богу, ти могла б його відбити. Я б тобі дороги не перебігала, а допомогла б. Він так на тебе дивився — помри, та й годі!

— Ольго, ти справді верзеш казна-що. Навіщо він мені здався?

Справді, навіщо він їй здався? Треба тікати. Володька допоможе. Он біжить здоровило довгоногий.

Усе вийшло як по писаному, Володька зі смаком розіграв свою роль. Тепер можна було відверто хвилюватися — хоч би коней з пасовиська хлопці швидше привели, хоч би на станцію не спізнитися. О котрій проходить швидкий? Хоч би квитки на нього дістати! Скільки хвилин стоїть?

— Літко, ми не встигнемо! — коверзувала Ольга. — Подумати — тільки три хвилина, хіба можна з речами сісти за три хвилини? Звичайно, чого б це поїзд стояв на цій паршивій станції більше як три хвилини?!

— Пусте! Чого ви хвилюєтесь? Та щоб ми не встигли за три хвилини посадити вас у вагон! — безапеляційно заявив Володька. — Я, Сергій, попівський Ничипір — та за одну хвилину внесемо!

— Ти, Олю, краще все склади, не забудь нічого, — наказувала Літа.

А сама хвилювалася не про речі. Тільки б Ігор не довідався. Хоч би він затримався на тій Скельці, тільки б він не довідався раніше, ніж вони поїдуть.

То їй здавалось, що вона робить саме так, як треба, а то картала себе, що це обман, не достойний Ігоря, адже вона обіцяла лишитися.

Хвилинами вона намагалася виправдати себе думкою, що це все просто вигадка розбалуваного юнака, але знову Перед нею поставало його обличчя з червоним шрамом на скроні і руки, які він стиснув так міцно, ніби сам боявся і тримав себе. І лунали слова: "Адже не мимолітної зради я жадаю, я хочу, щоб ви завжди були зі мною, моєю дружиною, моєю не крадькома, не потай, а перед усім світом і в радості, і в горі".

І вона була певна, що ні Аді, і нікому він так не казав.

Дияконіха бідкалася:

— В кої віки, в кої віки — і то відпочити не дадуть. Батько Гаврило, Володька, та як там з кіньми? Чи вони ще й досі на лузі? Зберу зараз на дорогу! Оце діточкам вергунів, пиріжки, горішки медові. Хай поласують, оце маслечко в горнятку, своє, не куповане, і яєчка. Хіба ж я так гадала вас виряджати, я ж хотіла, як у людей, все наготувати.

— Я ж і на селі гадала перед від'їздом чогось придбати, — сказала Літа Миколаївна.

— Та сьогодні усі на селі гуляють. Я піду зберу, що дома є.

Ольга нічого не розуміла, сердилась, буркотіла.

— Я яєчок не повезу — яєчню у вагоні влаштовувати, сама з ними порайся, я за масло відповідатиму, воно не розіллється.

Літа на все була згодна.

— Літко, — раптом іншим тоном звернулась до неї Ольга, — я щось не доберу. Ти що, нічого не знала, і на тобі — розшукують, кличуть. Хоча, по правді, мені вже тут нудно. Ну, виспалась, ну, їла з ранку до вечора. Один тільки цікавий мужчина, та й той жених, — засміялася вона, — і сам не знає, на яку ступити. Крутиться між невістою і тобою. А

ці столичні — нудота, і молода, і теща. Ігуменя мені більше до вподоби, з нею цікавіше було б ближче познайомитися, так зайнята весь час — то архієрей, то монастир, то весілля.

— Ходімо попрощаємося з нею, — запропонувала Літа, бажаючи, щоб Ольга відмовилась.

— Йди сама!

— Ну, тоді впаковуй усе, щоб на станцію своєчасно приїхати. Ви, Меланіє Степанівно, і ви, отче Гавриле, нікому не кажіть, що я так сполохом їду, а то треба буде і до батюшки зайти попрощатися, і сюди набіжать.

— Правда, правда. Ти, мати, вже нікому анітелень, як Літа Миколаївна хоче. Може, ще приїдете? Ми ж вас так чекали!

— На покрові, безпремінно на покрові, — підхопила Меланія Степанівна, — а я вже і яблук, і грушок діточкам наготую, і діжечку з кавунами наквашу. Ой, хіба ж так у людей виряджають, як оце зараз?

— А що ж, може, й приїду. Мені у вас дуже добре було, — говорила Літа, а сама думала зовсім про інше. — Я тільки до матері Серафими зараз зайду попрощатись.

— Аякже, аякже, вона така рада вам була! А молоді з її матір’ю кудись нещодавно поїхали, я сам бачив, — повідомив диякон.

— Та вони мені без діла, — спокійно сказала Літа. — Я до матері Серафими, вона мене так привітно приймала.

— На рідкість привітно, на рідкість, — пробасив отець Гаврило, — вона у нас мудра, людей наскрізь бачить.

‘ "Нічого вона не побачила", — подумала Літа і поспішила до ігумені. Все виходило гаразд, значить, так і треба було.

Мати Серафима сиділа чомусь зажурена в своєму кріслі біля вікна, а може, просто була втомлена.

— Ви пробачте, що я порушила ваш відпочинок, — сказала Єлизавета Миколаївна, — але я не могла поїхати, не попрощавшись з вами.

— Як поїхати? — здивувалась мати Серафима. — Коли? Чому? Я ж певна була, що ви залишитесь на вінчання, що разом проведемо їх.

— Я їду зараз. Уже коней запрягають. Так треба.

Вона не могла примусити себе збрехати цій старій жінці про якісь там показові уроки, негайну потребу бути вдома, так, як плела диякону і дияконисі та Ользі, хоча Ольга відчувала, звичайно, що все неспроста. Та до Ольги байдуже, вона їй зуміє затулити рота, а вдома тільки бабусі скаже правду — своїй мамі. Зараз мовчала. Мати Серафима взяла рукою її за підборіддя, підняла голову і глянула в живі очі. Літа мала право дивитися прямо і чесно.

— Дякую, — сказала стара жінка і обняла її. І нічого не треба було пояснювати. — Ви добра і благородна людина. Спасибі, що прийшли попрощатися.

Вона поцілувала і перехрестила Літу.

Уже в дверях Літа раптом зупинилась.

— Скажіть, будь ласка, Ігореві Павловичу, щоб він не гнівався на мене, що я не лишилась. Прошу вас, скажіть! — І вона пішла. Їй було дуже сумно.

На ганку ніжно обняла Устинку, яка сторопіла від несподіваної ласки.

— Ви ще прийдете? — вона ж нічого не чула.

— Аякже... Звичайно. Все гаразд.

Усі вдома були задоволені, що вони вже повернулися так швидко та ще й навезли стільки смачних подарунків.

— Обережно виймайте з кошика, там яєчка, — казала Літа Миколаївна. — Олька не хотіла везти, а я вже над ними сама трусилася. Он печиво, пиріжки. Мамо, отець Гаврило тобі проскурку передав, вже свячена. Олько, поділи печиво і ласощі моїм і Петрусику. А де масло? Ти ж везла, відкладай собі.

Ольга кинулася розбирати свої пакунки.

— Ой, убий мене! Я його забула в вагоні. Я горщичок той в куточку окремо поставила і забула! Убийте мене!

Бабуся була обурена, тільки мовчала — ще б пак, у такий час забути горщик домашнього масла! Ольга зніяковіла, але Літа сказала:

— Олько, не переживай, плюнь на це масло! Наче й не було! — І повторила тихо: — Наче нічого не було.

Їй хотілося швидше лишитися самій і уявити, що там, у монастирі. Оце зараз дзвонять до ранньої відправи. Мати Серафима піде, Ада і її мати, звичайно, ще спатимуть, а Ігор, певне, піде, дивитиметься в лівий притвор, де вона ставала усі ці три дні. А сьогодні її не буде. Потім за сніданком у тьоті дивитиметься у вікно, прислухатиметься до кроків. А її не буде. Мати Серафима раптом повідомить, що Єлизавета Миколаївна

непередбачено мусила негайно поїхати, чомусь викликали, і вона приходила попрощатися, а їх не застала.

І далі Літа вже не могла уявити, що було...

І як переказала мати Серафима останні її слова — "щоб не гнівався", — теж уявити не могла.

* * *

Коли Літа проводжала до хвіртки Олю, та все ж таки спитала, Петрусь побіг наперед і нічого не чув:

— Літко, скажи, як подрузі, правду. Він тобі признався в любові?

— Ні, — твердо відповіла подруга.

Це ж була правда, він тільки сказав, що вже любить її дітей, а до неї цього слова не вживав... а її хоче мати дружиною... то про це ж Ольга не питає.

— А ви цілувалися?

— Ні, — ще твердіше і спокійніше відповіла Літа. І це ж була правда, тільки вона його поцілувала у шрам на скроні.

— Чого ж ти тоді втекла?

— Так треба було. Олько, я тебе прошу, дуже прошу, нікому нічого не кажи, бо інакше я порву з тобою навіки.

— Хіба я тобі не друг? — навіть обурилася Ольга. — Мовчатиму як риба. Як заморожена риба! — хотіла вона пожартувати, та глянула в зажурені очі подруги і замовкла.

— А кофточку собі лишай на пам’ять, — мовила Літа.

* * *

А тут прибігла і Жечка. Побачила, що тьотя Літа приїхала, кинулась їй на шию, а Галинка стрибала навколо.

— Мама зараз свої речі розкладатиме і все розказуватиме. Я вже так хотіла, щоб ти швидше йшла! Тато уже пішов у редакцію.

— А тьотя Літа ще нічого не розповідала, правду кажеш?

— Ні, ні, нічого, ходімо в спальню, там і бабуся.

— А Олесик?

А він у садку своєю колекцією метеликів зайнятий.

Це було чергове захоплення хлопців, звичайно, на чолі з Олесиком. Мама вже розвішувала свої плаття. А Галинка почала закидати запитаннями:

— А коли ти біле вдягала? На вінчання?

— Ні, вінчання ще не було.

Дівчатка були прикро спантеличені. Здивовано поглянула і бабуся.

— Літо, — мовила бабуня, — скажи мені, що сталося, повернулись раніше, ніж мали, і настрій якийсь у обох.

— Я тобі, звичайно, все скажу, як було, — зітхнула Літа, — я мусила повернутись, не чекаючи весілля.

— Тебе що, ігуменя не так прийняла, не запросила?

— Що ти! Мені здається, вона щиро мене полюбила. Але... Мамо, ти нікому з сестер не кажи, я сама потім, може, тільки Орисі розповім, а Симці — нізащо. Взагалі, кому схочу, сама скажу, а тобі я сама хочу розказати.

Дівчатка бачили, мама хвилювалась, але їх не просила вийти з кімнати, і вони враз відчули, що зараз не треба нічого запитувати. Мама зараз розповість бабуні. Вони принишкли, зацікавлені до безкраю.

Бабуся була зовсім спокійна. Хіба їй уперше було вислуховувати несподівані історії всіх п’ятьох дочок? Всі історії різні, як і вони самі, але було в сестрах і спільне — усі п’ятеро були гарні, хоча кожна по-своєму, мабуть, давалася взнаки суміш крові — батько турок, а у самої бабусі рідні — і українці, і греки, і росіяни. Галинка завжди цікавилась найбільше з усіх онуків родоводом, і з Жечкою завжди любили слухати бабусю.

У найменшої і найближчої Літи після несподіваного для всіх шлюбу, скороспішного і незрозумілого, крім веселих, часто комічних історій, нічого не було, і за неї можна було бути спокійною. Тепер усі турботи були перенесені на молодшого сина, і їх з бабусею поділяла тільки Літа. Тож і зараз, певне, якась дурниця...

— Знову якийсь монах очей не спускав — закохався? — спитала бабуся з посміхом.

— Гірше, — вказала мама, зовсім не сміючись.

Дівчата нашорошили вушка.

— Мамо, ти не смійся, в мене справді закохався, дуже закохався жених, і він не хоче вінчатися з княжною, яка приїхала. Мамо, даю тобі слово, я не винна, я зовсім про нього не думала. Ми ж тільки три дні бачились.

І вона схвильовано і запально, як завжди, коли розповідала якусь книгу чи описувала картину, розповіла, як познайомилась з Ігорем Павловичем і як це все несподівано для неї обернулось. І вона втекла, просто втекла, і він не знає, і тільки мати ігуменя знає і подякувала їй, навіть поцілувала і перехрестила, а що там зараз — і уявити страшно.

— З усякого становища буває вихід, — досить спокійно сказала бабуся.

А дівчатка тільки зойкали, і Галинка ще дужче витріщила свої очі.

— Мамо, але ж я вірно зробила, що поїхала? — спитала Літа.

— Звичайно, вірно. Тебе не буде, і він прийде до розуму.

— Ні, не прийде, — похитала головою Літа. — Він мене дуже полюбив. Він хотів, щоб я його дружиною стала.

— Що, він не знав, що у тебе сім’я, діти? Це ж святе і непорушне!

— Знав. Він казав, що ні з ким тепер не може бути, крім мене, і на княжну дивитися не може.

Мама вже розповідала, наче стороння до цієї історії.

— А яка княжна? Наречена? — спитала Галинка.

Бабуся й не слухала уважно, як дівчатка. Літа повернулася, сама одразу зрозуміла, що треба швидше поїхати, а там — хай самі розбираються.

— Ти добре зробила, що враз припинила, не роблячи лиха іншим. Він тебе тільки більше поважатиме за це.

Бабуся вийшла з кімнати в якихось господарських справах, а мама сиділа на ліжку з білим платтям в руках і розповідала дівчаткам, наче дивилась на себе, і на Ігоря, і на всіх, хто там був, десь збоку.

Вже мали початися заняття в гімназіях, реальному, комерційному. Знову почали приїздити учні-квартиранти, приїхав і Володька, а Сергій вступив в юнкерське училище, де строк навчання дуже скоротили і приймали досить легко. Галинка, як завжди, раділа кожному — з нею всі приятелювали, а Жечка ревнувала її до хлопців і до дівчат.

— Спитаймо у Володьки? — шепнула Галинка Жечці.

Та мама сама спитала. Вона сиділа з дівчатками в їдальні.

— Ну, як там вінчання відбулося?

— Ой, Літо Миколаївно! Ви нічого не знаєте? Вінчання не було. Його відклали на хтозна-коли, може, тепер на Миколи, та й ніколи! А Ігоря Павловича відвезли до лазарету аж у Київ.

Літа Миколаївна зблідла.

— Чому до лазарету?

— А він другого дня якраз після того, як ви поїхали, сам поїхав верхи на станцію, сказав ігумені, що треба телеграму в полк дати. Кінь уже коло станції злякався поїзда і поніс його, він упав, рана відкрилася, він же поранений був. Ой, як мати Серафима перелякалася, звідки тільки лікарів не привозили, а оце до Києва його відвезли.

— А наречена з матір’ю? Вони, звичайно, весь час там?

— Ні, зовсім недовго були і поїхали. За ним мати Серафима сама ходила, Устинка допомагала, лікарі, фершал весь час з лазарету навідувався. Там, у монастирі, теж лазарет влаштували, тільки Ігор Павлович в покоях у тітки лежав. Мама наша, звичайно, теж частенько щось готували — прийдуть завжди звідти і плачуть. Я якось теж до них зайшов, пошту поштар просив передати, там газети, журнали, листи з армії — завжди, казали, пишуть йому. Такий він блідий, сумний лежав. Звичайно, замість весілля у ліжку нудьгувати! Навіть мені зрадів, в шахи зі мною зіграв, питав, де я вчуся, я розповів усе, і що у вас живу. Нагадав, що ви влітку приїздили і в них були. Він усе так уважно слухав. Як я сказав, що вже незабаром заняття починаються, треба їхати, він тоді каже: "Ну, вітай свою вчительку, не забудь. Я тут з нею познайомився, пам’ятаю". А за кілька днів його відвезли, і мати Серафима з ним поїхала. Переказували, що вже краще, вже ходить помаленьку.

— Шкода хлопця, так не пощастило, — мовила Літа Миколаївна і, не криючись, витерла мізинцем сльозинку.

Дівчатка трохи не плакали.

Поряд у вітальні Толя, дуже музикальний хлопець, насвистував і підбирав на розстроєному піаніно марш "Прощання слов’янки".

— Тьотю Літо, я вам не заважаю?

— Ні, Толечко, грай, грай, я люблю цей марш. — Раптом вона рвучко встала і пішла до себе, ні на кого не дивлячись.

ОСТАННЯ ЯЛИНКА

"То мати божа жінкам клопоту невпрогорт посилає, щоб думки не ятрили", — казала одна жінка.

Перед тією ялинкою хлопці-трудолюбці особливо готувалися. Ялинку влаштовували щороку, про це дуже дбала Літа Миколаївна. А втім, вже третій рік війни — "пан" поморщився, коли Літа Миколаївна почала свої ялинкові клопоти. Хлопці це відчували і тривожилися навіть, що нічого не вийде: він до чогось причепиться і не дозволить, а спитати вчительки боялися, щоб не наврочити. Та от на заняття Літа Миколаївна прийшла якось дуже весела.

— Хлопці, давайте сьогодні швиденько повчимося, а то ж треба до новорічного діла братися. Митько, як Борис з гімназії повернеться, гукай його сюди, він нам буде потрібний.

Митько став у неї правою рукою, хоч не перший у навчанні, але перший помічник в усяких організаціях спільних справ і беззаперечний авторитет для хлопців. Він ніколи не зловживав для себе своєю близькістю до ваненківського дому, своїм становищем рівного у дитячому товаристві молодшого ваненківського покоління, це всі знали і бачили, що Літа Миколаївна не дає йому ніякого попуску у навчанні. Знали ще, що він завжди постарається вигородити товариша, хоча після того наодинці поговорить з ним "без знижок". Дмитро міг звернути увагу Літи Миколаївни на якусь біду у молодшого, але ніколи ніяких пліток не переносив. Для нього то були два різних світи — на Різницькій у Ваненків і в Трудолюбії на Спаській. На жаль, тепер його життя проходило тут, у Трудолюбії.

Хіба треба казати, як сьогодні вчилися всі хлопці, як старші стежили за малими, щоб і переписали швидше, і стовпчики арифметичні повирішували, і свої задачки розв’язали хутенько. Вже одвіку було заведено, навіть у старшій групі, хто швидше розв’яже, той тихенько роз’яснює тому, хто ще сопе. Переписувати не дозволялося, а показати — це був закон! Проте що таїти — на іспитах, особливо коли складали далі, в інше училище, Літа Миколаївна завжди наказувала, щоб сильніший сів поряд із слабшим і дав змогу, в разі розгубленості, переписати. Так і "біженців" тримали — учителька їх ще з Різницької ставила парами! Ці маленькі хитрощі вона аж ніяк не вважала якимось злочином проти моралі!

Митько був уже в старшій групі і мав після літа вступати до ремісничого училища. Воно, між іншим, містилося навпроти Трудолюбія, і на ньому висіла дошка, що в тому будинку колись вчився Гоголь! Тільки тоді, звичайно, воно не було ремісничим, а звалося повітовим.

Про гімназію Митько не думав. У нього були вправні руки. "Матимеш ремесло в руках — за пазухою не носитимеш, завжди у майстри вийдеш, — казала Літа Миколаївна. — А там сам побачиш, куди шлях поведе".

Зараз він добре розумів, що новорічна ялинка в Трудолюбії — це не просто свято, розвага, воно пов’язане з багатьма надіями вчительки. А втім, і велика розвага в їхньому досить сірому житті!

Та яка несподівана розвага і радість була для всіх, коли після уроків хлопці оточили Літу Миколаївну, а вона витягла зі своєї білої муфточки невеличку книжечку.

— Я ще підберу, щоб кожен виступив чи один, чи з групою, кожен матиме роль, але це, що я зараз прочитаю, ми обов’язково розучимо! Це, щоб ви знали, байки Глібова. Ви вже знаєте багато російських байок Крилова, їх ще раніше по-французьки у Франції написав Лафонтен, а

Крилов по-своєму на російський лад перевернув, а оце Глібов, український письменник, написав їх українською мовою.

— По-нашому? — вирвалося у Митька.

— По-нашому, — засміялася Літа Миколаївна.

Поза уроками в Трудолюбії, крім "пана" та Левантини Мусіївни, між собою всі розмовляли українською мовою, не тільки хлопці, а й майстри і, звичайно, їхні жінки і Літа Миколаївна. На Різницькій у Ваненків панувала "суміш": у флігельку, у "стареньких", звичайно, чиста українська мова, у дяді Гриця переважала також українська, бо лунали з ранку до вечора українські пісні Христини Данилівни, часто відбувалися репетиції любительських вистав, звичайно, українських водевілів, а от, так би мовити, "у центрі", де жили Олексій Іванович і Літа Миколаївна, там переважала російська — адже діти і учні-квартиранти вчилися в гімназіях та училищах, де все викладалося російською. Бабуся Катя із поплутаного українсько-російсько-грецького роду вважалась росіянкою, бо одержала освіту у Санкт-Петербурзі, жила довгий час у російській губернії, і хоч сам голова роду Олексій Іванович був не мішаної, а, як сам казав, чистої української крові, що про себе відзначила Галинка, в моменти великого зворушення раптом вживав українські вирази. Отак, коли ховали бабу Соню: "Мати моя рідна!" У мами — Літи Миколаївни, навпаки, українська розмова з кумами, сусідами, покоївками була далеко яскравішою і вільнішою.

Вона з явним задоволенням прочитала зараз кілька байок Глібова — і хлопці реготали, таке все було дотепно-смішне і дуже близьке і зрозуміле.

— Ми вивчимо дві: "Коника-стрибунця" і "Вовка та Ягня". "Коника-стрибунця" будуть вивчати молодші, тільки за автора — хтось із другої групи, а "Вовка та Ягня" я гадаю розподілити так: за автора буде Борис, Каленичок — Ягням, а Вовком ти, Митько, у тебе вийде, тільки щоб

вивчив добре, а то як грав на Різницькій на іменинах Жоржика, я пам’ятаю, скільки ти своїх слів підпускав, коли ролі забував, а це байка — вірш, тут не можна, треба слово в слово вивчити.

— Я не забував, Літо Миколаївно, побий мене кицька лапою, не забував, — заперечив Митько, — воно просто само лізло, щоб додати, як дядьки розмовляють між собою.

— Ну, гаразд, гаразд, щоб тут не лізло! Сьогодні, Борю, — звернулась вона до Бориса, який уже прибіг зі своєї гімназії і одразу чкурнув до класу, ще й не чекаючи наказу Митька, — ти, як уроки вивчиш, прибіжиш до нас на Різницьку програмки переписувати, а завтра з Галинкою і Васею Тихим однесете запрошення до архієрея Неофіта в монастир. Мені ніколи буде самій їхати! Ну, хлопці, тепер начувайтесь, треба все встигнути зробити, щоб ялинка вийшла на п’ять з плюсом!

Усі були щасливі, а Митько просто в захваті — бути Вовком! Боря почервонів не так від радості, що говоритиме за автора, а що завтра з Васею Тихим і Галинкою — з Галинкою! — Літа Миколаївна посилає їх до архієрея! Архієрей — то байдуже, а от з Галинкою і без Жечки!

А Літа Миколаївна "не згадала" Жечку — вона просто все обміркувала: Боря вже гімназист, піде у форменому картузі. Вася Тихий — співак архієрейського хору, вміє добре триматися, а Галинку треба приєднати, щоб Неофіт розчулився і не відмовив приїхати — цих трьох цілком досить!

На весняні іспити вона сама їздила запрошувати архієрея. Тоді довго обмірковувала, що повезти. Бабуся підказала:

— Хай хлопці виплетуть корзинку, не таку звичайну, як на продаж, а з візерунками, а туди поставити горщики з квітами.

Це сама бабуся мала вибрати у відомій полтавській квіткарні Бенеша.

Що ж, і у "святої" бабусі були свої невинні примхи. Всі знали, що кожної суботи, коли вечірню в соборі правив Феофан, бабуся несла квіти, хоч невеличкий букетик, інколи навіть купувала у Бенеша одну-дві білі троянди. Адже цей аскет любив квіти!

Він тримав ці квіти вкупі з хрестом, коли обходив всю церкву, і потім брав їх додому, а не лишав у церкві. Це вже бабусі сказали соборні служки. До особистого знайомства з ним вона аж ніяк не прагнула, як інші святенниці, "дами-мироносиці", що "бігають хвостом за каретою, наче мавпи, яких на корді ганяють", — сказала якось бабуся презирливо. Галинка враз уявила, хоча й не розуміла, чого це мавпи на корді і чому їх ганяють, але й уявити було дуже смішно! Служки натякали — владика знає, що чудові квіти приносить маленька старенька жінка, скромно, але інтелігентно вдягнена, яка стоїть завжди коло ікони "Зняття з хреста" і ніколи не підходить до карети.

Дочка Літа ніякої поваги до жодного архієрея не мала, але ж Неофіт їй був потрібний і до того зовсім проста людина. У нього був келейник Тихін, поза очі просто Тишко. От хто був справжній проноза-пройда! Літа одразу зрозуміла, що саме через цього Тишка можна владнувати швидко і без мороки деякі справи, і одразу поставилася до нього по-приятельському. Тишко був хитрий і розумний шельма, достеменно знав, коли і як з ким поводитися, серед чужих тримався на відстані, але пошепки міг повідомити, коли краще підступитися до владики і на кого той має найбільший вплив у консисторії, а хто владику обдурює. Якось Неофіт, звичайно, заздалегідь попередивши, приїхав запросто в гості на Різницьку. Хазяї запросили і Тишка за стіл, той сів .скромно скраю, і Неофіт був цим задоволений.

Так от, раніше, навесні, Літа Миколаївна возила йому сама запрошення, покладене в корзину з квітами. Дівчатка, як завжди, з насолодою дивилися, як вона чепурилася, одягла модний капелюх з

широкими крисами, зробила перед дзеркалом зворушливу богобоязнену міну і сказала, зітхаючи, бабусі:

— Їду творити жертвоприношеніє.

— Літо, не богохульствуй, — з докором, осудливо дивлячись, сказала бабуся.

Але дочка повчальним голосом зауважила:

— Моліться краще, щоб приїхав, а то його як якийсь гедзь укусить та й вигада, що зайнятий! Дівчатка, погляньте, чи Гершко вже стоїть?

Гершко був "її" візник, жив на подвір’ї у "верхніх євреїв" — подвір’я впритул до ваненківського за флігелем, замість паркана їх розділяв крутий схил гори. Гершка можна було заздалегідь замовити, він з гордістю вважав себе в числі "їхніх" немов "придворних".

— Та ще молись, — нагадала мама бабусі, — щоб у доброму гуморі був і не забажав виказувати свою обізнаність та освіченість перед комісією, як торік. Стільки вже каверзних запитань почав ставити, та ще й щоб на мапі показали, де Ной ковчег свій спускав, де Тигр і Єфрат протікають там, де рай був і де Содом і Гоморра стояли. Добре, що всі ці питання у мене давно записані. Ну, хлопці на зубок знали... Мені вчителі з духовного підказали.

Звичайно, і торік, і позаторік іспити пройшли блискуче, письмові писали на спеціально замовлених у друкарні бланках — з назвою школи і малюночком, — це вже Літа Миколаївна сама вигадала і домовилася з друкарями. На такому бланку просто соромно, злочинно було писати абияк!

Коли Літа Миколаївна розповідала потім про свої іспити подругам вчителькам, вони просто жахалися.

— І вони у тебе все це знали? — здивовано питала Липа з Соборної школи і швидко, дрібно хрестячи груди, додавала: — Хоч би він завтра службу в монастирі сам правив і до мене не заїхав, а то такі содом і гоморра мені будуть!

— І чого ти з сил вибиваєшся, — сказала спокійна висока Ніна з Воскресенської. — Ти думаєш, Фрося дякуватиме? Золоту труну тобі скують? Мені аби здихатися як-небудь та поїхати відпочивати! Остогидли ці зошити!

Пася — Євпраксія зі Срітенської — єхидненько зауважувала:

— Їй треба, щоб скрізь її учнів хвалили!

Маленька, худенька Настя з Вознесенської переписувала, не кваплячись, задачки, що були на іспитах, нервово розпитувала, як розв’язувати, і шепотіла:

— Спасибі, мамочко, тільки куди мені до вас!

У них трьох було щире бажання, щоб ніхто не заглянув в їхні школи.

— Як Сірка годують, так він і гавкає, — добродушно всміхалася Літа Миколаївна, коли вони йшли. Їм же не треба було думати і дбати про дальшу долю своїх учнів — у тих були батьки. А у трудолюбців тільки "пан", пекарі та вона — вчителька.

Цього року Літа Миколаївна покладала великі надії на ялинку — стільки хороших, здібних хлопців закінчує старшу групу, і про кожного треба подумати, адже не для того вона з ними морочилася, щоб вони наймитами свині пасли або десь на побігеньках все життя служили! Тому в списку, який вона пильно складала з бабусею і радилася з Жеччиними батьками, стоять і губернаторша, і княжна Гудим-Левкович — голова дамського благодійного товариства, і ще багато

аристократичних гостей, значних чиновників, взагалі всіх, хто може стати потрібним. Усім, усім вона надішле запрошення!

Але ж треба, щоб на ялинці гостям було справді цікаво, щоб це було не нудним обов’язком — відвідин приюту, а більш-менш приємною розвагою.

Треба велику увагу приділити "репертуару". Час від часу вона відвідувала книгарню, а збірок віршів, різних "читців-декламаторів" вона ніколи не минала, виправдовуючи себе у витраті грошей: "Згодиться, мені згодиться", — але вона просто дуже любила вірші, часто забуваючи імена нових поетів, а старих вона добре пам’ятала ще з гімназії. Тепер часто вирізала з газет і журналів патріотичні — про війну, злободенні. Зараз вона страшенно зраділа байкам Глібова — хай хоч щось буде і на смак, і на розвагу хлопцям!

Справді, байки дуже припали до смаку!

Перед вибором і складанням програми обідній стіл у їдальні Ваненків вкривався горою книжок, журналів, "читців-декламаторів", вирізок з газет. Зараз треба було остаточно вирішити, на чому зупинитися, що треба переписати, між ким розподілити. За столом, крім Літи Миколаївни, ще арбітри: бабуся, Галинка і Жечка. Дівчатка палають бажанням переписувати ролі, що робить Борис, а от запрошення — це тільки йому довірять писати. Він звичайно пише без жодної помилки. І який у нього почерк! Сторінка з його зошита наче сторінка з аркушів каліграфії, які додавалися до підручника з граматики!

У "репертуарі" все було враховано. Деякі номери просто обов’язкові, перевірені на колишніх святах чи іспитах. Для "духовних" — архієрея, батюшок — "Моление о чаше", не обійдеться без "Мадонни" Баратинського, для дам-благодійниць — "Детство" Надсона, але й деякі мамині улюблені номери — приміром, уривок з "Полтави" "Тиха украинская ночь", який добре виходив у трьох старших хлопців — за

автора, Кочубея і Орлика. Для сміху вивчали з малечею "Суд Міноса". Це вже на смак директора ремісничого училища — він любить посміятися, та й взагалі він у добрих товариських взаєминах з Літою Миколаївною. Хлопці з цим репертуаром не раз тепер виступали в лазаретах для поранених і любили цю справу. Та яку несподівану радість викликали у них байки Глібова!

"Завжди свято влаштовуємо для когось, для чогось, — раптом з докором подумала собі Літа Миколаївна, — вони й половини не розуміють, що вивчають та декламують, а от зараз їм весело від цих байок!" Даремно вона думала, що вони "й половини не розуміють".

Щось невимовно прекрасне немов торкалося багатьох з них, і не один раптом замовкав, дехто навіть трохи відкривши рота, коли Вася Тихий проникливо читав: "Тяжелое детство мне пало на долю" — вірш Надсона, і вони чули: "О милая мама, ты снова пришла" — слова, які вони самі ніколи й не казали, навіть ті, до яких, небагатьох "напівсиріт", дуже зрідка з сіл навідувалися матері, але ж сини навіть посоромилися б казати так при людях! А от хтось написав вірша, і вони читають, і хай не все в цьому зрозуміло, але ж цей вірш і про кожного з них трохи...

Байку "Вовк та Ягня" знали не тільки ті, хто мав у ній виступати, а запам’ятали й інші. Ті, хто виступав, приходили на репетиції на Різницьку, щоб "пана не дратувати", — з’явиться ненароком у Трудолюбії, а тут тобі замість роботи Літа Миколаївна з хлопцями віршики вчить!

Ялинка мала бути не в перші дні Нового року. Так завжди робили. Хто справляв, як Ваненки, на різдво, різні установи: земство, кредитний банк, дворянське зібрання — на початку канікул, починаючи з першого січня. У Трудолюбії, як правило, найпізніше. Це мало свої причини.

Цього року ялинку привезли напрочуд розкішну — велетенську сосну. Недарма вона стояла в залі дворянського зібрання, а коли там

ялинка закінчилася, загасили кольорові електричні лампочки, діти "дворян" натанцювались, одержали подарунки і роз’їхались, другого дня вранці ялинку привезли до Трудолюбія.

Літа Миколаївна, накинувши шубку, стояла на подвір’ї і порядкувала:

— Митько, он праворуч гіллячки пообскубані вже, ти їх підріж. І он пожовкла к лихій годині, та підрубайте, хлопці, трохи, а то не влізе.

— Ну й ялинка, просто тобі ялиняка, — примовляв Митько, орудуючи сокирою, і хитро підморгував Галинці і Жечці. У них теж були канікули, і вони не могли не крутитися тут. Мишко, Степан і Тиміш лагодили великий хрест. Малеча з червоними від морозу носами, без бушлатів, як зграя горобців, стрибала навколо. Каленик навіть босий вибіг: хлопці-трудолюбці — народ загартований!

— Ти що, совісті в сірка позичив? — накинулася на нього Літа Миколаївна. — йому в хорі співати соло, у віршах виступати, а він босий, як заєць, гасає. Ану геть мені в хату! І ви усі не метушіться під ногами, йдіть краще вірші повторювати.

Та як можна було пропустити таке видовисько: ялинку вже вносили в клас, довжелезну казарму, з якої повиносили парти, і це була тепер зала.

Справді, ялинка була майже така ж висока і майже така ж пишна, як і в дворянському зібранні. Просто тут вона мала виступити "на біс".

Подивитися на ялинку піднялися з підвалу, де була пекарня, пекарі в білих та досить замащених халатах і ковпаках. З відчинених дверей на мить потягло смачно здобою — "пекарня дух любить", казали, та двері мерщій причинили. Зайшли і майстри з шевської та кошико-щіткової, густо пропахчені матеріалом свого ремесла. Та все переміг дух

височезної пишної сосни. У Полтаві взагалі здебільшого за ялинки правили сосни.

Припливла Жеччина мама — жінка конторщика, огрядна добра Параскева Федорівна. Вона поцілувалася з Літою Миколаївною і, як завжди в хвилини зворушення, почала підшморгувати носом і кліпати віями:

— Кумонько-голубонько, ви вже як зробите, то зробите! Ніхто ж про цих злиднів, крім вас, не подумає!

І майстри, і пекарі дивилися з захопленням.

— Ну й Літа Миколаївна! І де таку утнули? І скільки ж вона коштує?

А в тої самої від задоволення блищали очі, вона поправляла маленькими енергійними руками своє пишне каштанове волосся і казала потихеньку, але весело підморгуючи:

— Хіба б наш пан гроші дав? Даром дістала! Я після концерту в дворянському зібранні напередодні їхньої ялинки підійшла до розпорядника і сказала: однаково потім на сміття викинете, на дрова порубаєте, а мені для хлопців треба. Він і не відмовив.

— І хто б це нашій Літі Миколаївні відмовив, — впевнено киваючи головою, мовив старий швець.

— А ніхто! Ніколи в житті! — підхопив, підійшовши, Митько. — Літо Миколаївно, спочатку будемо прикраси вішати чи свічки ставити? — спитав стурбовано.

— Треба шнура розтягти по гілках, як по поверхах, і на рівній відстані повстромляти ялинкові підсвічники. Дівчатка, ви не забули

принести? А Мишко і Стьопо, дивіться, щоб рівно було, і одразу, як запалимо, всі займуться.

Ще було роботи й роботи! Але якої веселої, розважливої!

— Пан приїхав! — захекавшись, убіг Борис.

— Оце принесла вчасно нечиста сила, — шепнув Митько Тимошеві.

Пекарів і майстрів як мітлою вимело з зали. Хлопці принишкли, розмови затихли. Знаючи, що мама робитиме знаки, щоб Галинка і Жечка привіталися і зробили реверанс, дівчатка відбігли до вікна. А Митько і старші хлопці удали, що так зайняті своєю відповідальною справою, що нічого, крім неї, не бачать.

Стягуючи чорні шкіряні рукавички, "пан" зайшов у залу, скинув боброву шапку, недбало ткнув її якомусь малому хлопчику, той аж рота роззявив.

— Добридень, Єлизавето Миколаївно! — мовив він, подаючи руку. Параскеві Федорівні він злегка кивнув головою, хлопців зневажливо проминув поглядом, наче це була якась огидна, дрібна комашня.

Галинка і Жечка удали, що розглядають з інтересом його машину. Так, у "пана" був перший у Полтаві автомобіль! Треба було бачити, з яким гордим виглядом повний, випещений, з чорними вусами і холодними чорними очима їздив "пан" по тихих, привітних вулицях Полтави! Автомобіль ніби презирливо пихкав на всіх візників, собак і перехожих і шипів: "Ми найкращі! Ми найперші!"

"Пан" подивився байдуже на ялинку, і Галинці ялинка почала здаватися не такою вже розкішною. А от Митько раптом подумав: "Ага, і без тебе обійшлося, без твоєї панської ласки, сама Літа Миколаївна влаштувала, ми все добре зробимо, щоб ти луснув!"

Митькові хотілося поділитися цим своїм побажанням з Тимошем, та, на щастя, він сам сидів високо на драбині, пораючись з верхівкою ялинки. Але розмову під ялинкою "пана" і вчительки добре чув, хоча "пан" промимрив крізь зуби:

— Ви їх надто балуєте, Єлизавето Миколаївно, ця ялинка, вечірки, походи в лазарети, а на пекарні і в кошико-щітковій працює все менше й менше хлопців, особливо старших, коли б не полонені, ми б нічого з цього не мали, хоча й вони без Кузьми Хочима абияк працюють, а на самій дрібноті не виїхати.

— Ми з вами умовилися, Євгене Григоровичу, — спалахнула Літа Миколаївна, — що випускники, хлопці, які підуть вчитися далі, останній рік на пекарні не працюватимуть. Після нічних змін у них очі злипаються, а їм багато роботи в школі, вони мусять скласти іспити на кругле "п’ять", щоб їх прийняли.

— Ви переконані, що це їм потрібно? — впівголоса іронічно спитав Євген Григорович.

— Ну, це вже стара пісня! — раптом якось легко всміхнулась Літа Миколаївна і, трохи наблизившись до "пана", довірливо додала: — Ви краще попечителя обов’язково ще й самі запросіть на ялинку. Цього року у мене великий випуск, я й на нього покладаю надію.

— Що з вами вдієш, — усміхнувся, наче "зробив" усмішку "пан", але й від цієї усмішки його обличчя не стало приємнішим.

— У нас чудова програма цього року, — вже з захватом казала Літа Миколаївна. — Ви побачите, вам не доведеться червоніти.

— У цьому я завжди впевнений, коли ви беретеся до справи, — чемно, але стримано мовив Євген Григорович, розгладжуючи вуса над повними червоними губами.

"Ще б пак!" — подумав Митько, який майже все чув. Як він любив свою вчительку і ненавидів "пана"! От він ще побачить і почує їхні виступи, і як усі гості будуть задоволені! Сам він відчував за все велику відповідальність — чи не найдужче навіть серед старших хлопців. Аякже! Адже він жив спочатку ціле літо у Ваненків і тепер Галинка сама шила йому зошити. Зошити вже важко було дістати, і для трудолюбців припадав папір, який зшивали.

Дівчатка не чули розмови, але Галинка, повернувшись од вікна, враз відчула, що не так усе гладко, хоча мама наприкінці усміхнулась і говорила впевнено.

— Чого ти? — спитала Жечка, побачивши занепокоєне личко подруги. — Тьотя Літа все зробить, як вирішила! Вона все може! "Пан" — тільки пан, і більше нічого. Ти знаєш, його вигнали з другого класу кадетського корпусу, от їй-богу! В Трудолюбії всі знають!

— А чому ж його всі бояться? — спитала наївно Галинка. Жечка була завжди досвідченішою в життєвих питаннях.

— Дурненька! Все ж таки він "пан"! — відповіла вона безапеляційно.

Галинці було незрозуміло — навіщо тут "пан", в Трудолюбії?

Завжди, коли мама починає якусь справу, чи хоче віддати вчитися далі когось із хлопців, чи влаштувати якесь свято, прогулянку — навіть тоді, з "біженською" школою, — завжди їй треба ламати голову: а що, як "пан" не згодиться?

Ні, справді, "пан" існував тільки для того, щоб перешкоджати! От і зараз. Чому він так противно дивиться на ялинку? Мама ж так клопоталася за неї! На щастя, "пан" не затримується і йде до свого автомобіля. Всі зітхають полегшено.

— Хлопці, після обіду усі чисто, хто виступає, до мене на Різницьку! Дмитро, ти перевіриш, щоб усі були!

Та за це розпорядження можна було не турбуватися — усі любили репетиції на Різницькій, а Митько вже обов’язково перевірить, щоб, бува, кого не зайняли іншою роботою.

Звичайно, особливих художніх тонкощів Літа Миколаївна навчити не могла, їй здавалось головним, щоб виходило з почуттям, зворушливо.

— І дивіться прямо перед собою, — вимагала вона, — дивіться в очі тим, хто вас слухає, а не собі під ніс.

Їй здавалось, що це найвище мистецтво художнього читання. На жаль, Олексій Іванович майже завжди зайнятий, щоб допомогти в цьому, інколи тільки мимохідь щось підкаже, і все залунає інакше. От з Галинкою він все ж таки намагається знайти час, коли та готується до виступів у гімназії, і вона там визнана "прем’єрша", певне, тому, що тато прискіпливо морочиться, аби кожне-кожнісіньке слово мало свій відтінок або вона витримувала паузи. Але йому і для дочки важко знайти вільний час, тому Галинка покірно слухає всі зауваження і повторює по двадцять разів один і той же рядок, поки тато не скаже задоволено: "Ну, нічого! Тепер зрозуміла, в чому річ? " Зараз Галинці здається, що й без татової режисури у хлопців виходить надзвичайно. Митько своїм чотирнадцятирічним басом горлав за Вовка:

"Нащо це ти, собачий сину,

Тут каламутиш берег мій?"

А гарненький Каленик, який навіть у Трудолюбії примудрявся лишатися рожевеньким, жалісно і смирно відповідав:

"Ні, паночку, водиці я не сколотив,

А хоч би й пив, то шкоди в тім немає —

Вода від вас сюди стікає."

Виходило дуже добре! Літа Миколаївна була задоволена.

— Ну, хлопці, дивіться мені! У нас сама губернаторша на ялинці буде!

Навіть у Галинки і Жечки перехоплювало подих, і їм було дивно, що Митько скорчив презирливу міну, яка означала: "Подумаєш — губернаторша! Та нікому нашій Літі Миколаївні і в слід ступити!" — думав він.

"Пан", "губернаторша" — носяться з ними, як з писаними торбами.

Ну, нічого, подивимось, що там за цяця губернаторша, він не для неї старатиметься, а для своєї вчительки... і щоб дівчатка сміялися. Галинка як розрегочеться, то й поряд ніхто не втримається. У нього було якесь зворушливе ставлення до Галинки, хоча він зовсім не був закоханий у неї, як Борис. Він взагалі ні в кого не закохувався, як інші хлопці. Просто Галинка була дочкою Літи Миколаївни, і вона колись сказала: "То ж наш Митько", — і шила йому зошити. Борис — зовсім інше, всі хлопці знали про це і не сміялися з нього, бо він ні на які жарти з приводу цього не звертав уваги.

І от цей день наступив. З сніданком і обідом хлопці справляються швидше, ніж будь-коли, саме не з їжею, звичайно, а з прибиранням, щоб скрізь було чисто, щоб і самі були причесані, охайні.

Посеред зали стоїть ялинка, така чепурна, ошатна, і хоча на ній зовсім не такі іграшки, як у дворянському зібранні, а більше золочених горіхів, пряників, паперових прапорців та ланцюжків, що їх клеїли і фарбували самі хлопці, але ж є великий традиційний дід-мороз. Його від

ялинки до ялинки переховує Параскева Федорівна, і коли його виймають зі схованки, завжди хлопці бучно вітають і несуть під ялинку як дорогоцінність. Замість електричних лампочок, що сяяли на прем’єрі, понатикано зворушливі різнокольорові свічечки, а вгорі Дмитро приладнав велику зірку — зараз він з насолодою дивиться на свою роботу. Під ялинкою, немов під охороною діда-мороза, лежать паперові мішечки з цукерками, горіхами, двома яблуками і пряниками — подарунки для кожного трудолюбця, а в передній частині зали красується великий довгий стіл. Його ставили і під час іспитів, тільки на іспитах він був накритий червоним сукном, а тепер білими скатертинами. І що це за смачний розкішний стіл! Усі закуски, печива, торти і пиріжки готувала сама Параскева Федорівна, а для всіх було відомо і беззаперечно, що краще за неї ніхто в світі готувати не може! Митькові здається, що вона старається завжди найдужче для Літи Миколаївни, адже Митько сам чув, як Літа Миколаївна казала:

— Кумонько, голубонько, ви вже постарайтеся для мене, я ж у боргу, ви знаєте, перед вами не лишуся.

— Та що ви, серденько! Хіба я не знаю, хіба ви для себе клопочетесь. Ми ж коло вас як у Христа за пазухою, та чи віддячить вам хтось?

— А чи чуєте... — махнула ледь рукою Літа Миколаївна.

Митько знав, що сама то вона за цей стіл з гостями не сідає, вона, як завжди, стоятиме з трудолюбцями по той бік ялинки і випускатиме їх з виступами. Галинка з Жечкою там також. Олесик на ці ялинки не приходить. Він не цурався хлопців, ні, коли старші прибігали до них додому, він охоче розмовляв з ними на різні серйозні теми, якщо вони чимось цікавилися. Галинка і Жечка — то інша справа, недарма Літа Миколаївна казала про них: "Без Гриця вода не освятиться", скрізь свої носики сунуть. От уже приїхав "пан", розгладжуючи вуса, він оком найвищого господаря оглядає ялинку, стіл, всю залу.

— Він огидний, правда? — питає Галинка Жечку.

— Огидний, — безсумнівно згоджується Жечка.

— Всі пани огидні, — безапеляційно припечатує Митько.

— Ну, не всі. — Галинка згадує Сержа, адже панич, а зовсім не огидний.

— А хіба на Різницькій пани огидні? — хитро питає Жечка.

Митько на хвильку замислюється, а потім переконано каже:

— Та то ж не від багатства пани, на Різницькій усі працюють, — він не знає, як висловити свою думку. — Вони від розуму пани, а наш "пан" хіба університет закінчив, як дядя Альоша? Він і до порога не доліз би. Він від багатства пан.

— А задається, що у нього машина, — міняє тон Жечка. — Та я теж хотіла б мати машину! Галинко, у тебе буде машина, коли ти виростеш?

— Звичайно, буде, і дамський велосипед, як у мами. Я ж буду, як і мама, вчителькою, тільки в моїй школі не буде ніякого "пана", я буду сама і за пана, і за попечителя, і за архієрея, — сміється вона.

— А я буду у тебе лікарем, — підхопила Жечка.

— А я буду зі всім дивитися, за порядком, за господарством, при мені вас ніхто не обдурить! — сміється Митько.

Та вже надходять і приїздять гості. Неофіт у фіалковій оксамитовій широченній рясі благословляє усіх праворуч і ліворуч з божественним

виглядом, що ніяк не пасує до його добродушного, ще зовсім не старого, звичайного обличчя.

— А знаєш, — шепоче Галинка Жечці, — ми вчора з Васею і Борисом бігали в монастир, носили йому запрошення, а нам двері відчиняє якийсь монашок і каже: "Владика з Тихоном Євлампійовичем у саду на озері катаються, ідіть туди".

— Це Тишко, келейник — Тихін Євлампійович? — пирснула Жечка.

— Авжеж, ну ми побігли в сад, справді озеро ж там замерзло. Але як архієрей на ковзанах катається, а як же ряса? Тишко — то інша справа. Бачимо — справді катаються, нас угледіли. Тишко назустріч побіг, я й питаю: ви з владикою на ковзанах катаєтесь?

— Що ви, Галюшенько, — відповідає, — просто на галошах.

— От бідолаги, і на ковзанах не можуть покататися, мабуть, нудьгують там, — удавано співчутливо мовила Жечка.

— Тс-с, дивись!

Дівчатка чмихкають.

— Як бульдог? Правда? — шепоче Галинка.

— Достеменний бульдог! — погоджується Жечка.

Увійшов високий, сухий, як кістяк, старий пан з обвислими, як у бульдога, щоками.

— Мамо, хто це?

— Це попечитель, — хвилюється мама і йде з ним вітатися.

— Губернаторша, — шепочуться Параскева Федорівна і Левантина Мусіївна.

— Оце губернаторша?! — розчаровано питають дівчатка.

Худа, як жердина, дама з високою зачіскою, з лорнетом у руці і надзвичайному платті — такого ще дівчатка не бачили, а трудолюбці і поготів. Та трудолюбцям це без діла, а дівчатка зацікавились — зелене шовкове, якогось мудрованого крою, начебто й обтягає всю постать, але з шлейфом, і невідомо де починаються, де кінчаються хвилями рукави, але головне — прикрашене білим хутром, і ці хвилясті рукави, і з коміра аж до низу, і щось на спині — ні, нічого не добереш! Навіщо на платті хутро?

— Тобі подобається? — питає Галинка. Вона боїться пошитися в дурні — може, тепер така мода? Мама любить модні плаття, але такого дівчинка ще не бачила, навіть у Горсальки в модних журналах, коли супроводила маму. Хай спочатку Жечка висловить свою думку.

— Ні, зовсім не подобається, — презирливо каже Жечка. — Навіщо тоді шуба, коли хутро на платті? А в самому платті однаково холодно. Краще вже боа, як у тьоті Літи.

— Звичайно, краще, — підтримує Галинка і одверто каже: — Мама куди красивіша за неї.

— Зрівняла! — знизує плечима Жечка. — У Трудолюбії всі кажуть — красивішої від тьоті Літи ще ніхто не бачив.

— Аякже, та про це всі знають не тільки в Трудолюбії! Скрізь, у всій Полтаві знають! — категорично виносить присуд Митько.

Вечір починається. Гості вмостилися за столом, а дівчатка, чи не дужче, ніж учителька, хвилюються за кожен номер.

Та все йде добре. Гості п’ють і їдять, а хлопці перед ними декламують і співають. Каленик і Стьопа виконали під фізгармонію, яку для такого випадку дав регент і сам акомпонує, "Ночевала тучка золотая". Вася Тихий прочитав "Моление о чаше", за що його підкликав до себе Неофіт і поблагословив окремо. Літа Миколаївна багатозначно підморгнула кумоньці Параскеві Федорівні, і та радісно закивала головою і піднесла хусточку до очей. Чудово проходить "Полтава", слухають розлучено "Тяжелое детство мне пало на долю". Губернаторша весь час підносить до очей лорнет і, жуючи шоколадні цукерки, милостиво всміхається виконавцям. Тиміш виступає з патріотичним віршем, вирізаним з газети, "Сестра героя", а написала його княжна Гудим-Левкович, підстаркувата дівчина, яка сидить перед губернаторшею. Вона страшенно задоволена, що її вірш декламують.

Літа Миколаївна дуже хвилюється за "Суд Міноса" — тут виступає багато.

"Не сплутайте, як стати, Павлуша за Ільком, Ілько за Васею малим, — шепоче вона, — як хто забуде слова, ти, Данько, підкажи, і дивіться на гостей, а не собі під ніс".

Але вони вивчили все на зубок, репетирували сто разів і виступають з точними акцентами і жестами.

Гості сміються, а коли кругловидий, завжди ніби здивований Павлушка проказав:

Я смиренная корова,

Нрава я била простого,

Грех мой, право, невелик:

Ободрал меня мясник, —

— директор аж голосно зареготав.

Зараз "гвоздь программм" — "Вовк та Ягня", але за цей номер Літа Миколаївна більше спокійна, що не зіб’ються, це ж її кращі актори! Все йде прекрасно. Неофіт з усмішкою нагинається до протоієрея, а губернаторша шепоче княжні Гудим-Левкович:

— Je ne comprends pas. — Але це дуже смішно.

Митько аж гримить, входячи в свою роль.

Нащо де ти, собачий сину,

Тут каламутиш берег мій

Та квапиш ніс поганий свій

У чистую оцюю воду?

Та я тобі за цюю шкоду,

Ти знаєш, що зроблю?

Як муху, задавлю!

Літа Миколаївна і Параскева Федорівна задоволено пересміюються.

— Ну, просто тобі як у театрі, — шепоче Параскева Федорівна.

— Ні, паночку, водички я не сколотив, — бринить жалісний голосок Каленичка, і яка в нього чудова мордочка в цей час. Він хитрючка, помічає, що губернаторша наводить на нього лорнет, і сам дивиться на неї такими зворушливими блакитними очицями. — А хоч би й пив, — пояснює він, розводячи руками, — то шкоди в тім немає, бо я стою зовсім не там, де треба пити вам. Та ще й вода від вас сюди збігає, — показує він.

Але тут Дмитро розлючується:

— Так, значить, я брешу?

Боря, тримаючи складені руки на животі, завершує страшну зустріч:

— І Вовк Ягнятко задушив.

Він дивиться, як вчила Літа Миколаївна, "не собі під ніс", а на гостей, а прямо перед ним, проти нього, за столом посередині, сидить, як кістяк виснажений і непорушний, попечитель, поряд з ним ліворуч випещений їхній "пан" у чорному фраці і білосніжній манишці.

В голосі Бориса тремтять просто трагічні ноти:

Нащо йому про теє знати,

Що, може, плаче бідна мати

і побивається, як рибонька об лід.

Він вовк, він пан... йому не слід...

Архієрей і попи трусять, сміючись, бородами, Неофіт своєю чорнявою, адже йому ще й сорока нема, протоієрей вже сивою.

Губернаторша і Гудим-Левкович милостиво всміхаються. Попечитель піджимає сухі губи, і щоки — бурди, ну, слово честі, як у бульдога, що звисали на крохмальну манишку, зараз підсмикуються вгору, — він щось каже "панові", але не дібрати що.

Далі ще співає хор, регент так старається, вигинається, наче ось-ось переломиться.

Все проходить гаразд.

Проводжаючи почесних гостей, Літа Миколаївна встигає розповісти губернаторші, які здібні хлопці і як багатьом слід далі вчитися, а коли треба, вони можуть завжди на якомусь благодійному концерті виступити.

Неофіт зворушений. Йому здається, що "Моление о чаше" і хорові співи Літа Миколаївна приготувала для нього. Він ласкаво благословляє її і, здається, єдиний з гостей дякує. Решта виливала свої задоволення перед "паном".

Архієрей каже:

— Спасибі за кожного з малих сих, перед богом на тім світі все вам зарахується, вельмишановна Єлизавето Миколаївно.

Літа рада хоч цій майбутній небесній нагороді. Гості роз’їхалися. Щасливі трудолюбці одержали мішечки з ласощами, випили тут же чаю і тепер без панів танцюють. Літа Миколаївна влаштовує танок навколо ялинки, захоплюючи в нього всіх, хто під час концерту скромно примостився десь позаду, тулився коло дверей, тут і пекарі-майстри з дружинами. Почали співати улюблені пісні, які співають завжди в різних прогулянках на Ворсклу, у монастирський ліс. Це, звичайно, "Садок вишневий коло хати", "Реве та стогне Дніпр широкий". Раптом в якусь мить високий жіночий голос задерикувато, жартівливо: "Занадився

журавель, журавель, до бабиних конопель, конопель" — і всі здивовано побачили, що це завела Параскева Федорівна, всі весело підхоплюють: "Такий-сякий журавель, журавель!"

Оце вже було справжнє свято, і гопачка хлопці навприсядки танцювали, і всі співали, і жартували.

Другого дня, коли на годину відтягли побудку і сніданок, чогось вранці "пан" переказав через хлопців, які носили йому до сніданку ще гарячі булочки, щоб негайно послали до Літи Миколаївни і щоб та негайно з’явилась до нього. На Різницькій теж цього дня діти і Літа Миколаївна встали пізніше, і тепер снідали всі. В їдальні Літа Миколаївна весело розповідала Олексію Івановичу, бабусі і Олесику, як добре пройшла ялинка, коли тут прибігли Митько і Вася Тихий.

— Літо Миколаївно, "пан" кличуть! Переказав, щоб негайно прийшли до нього!

— О боже, і спочити не дасть! — мовила вона, але швидко накинула шубку, шапочку і побігла.

Вдома більше обурилися, ніж занепокоїлися. Хіба "пан" не знав, скільки часу без перепочинку вона працювала перед святом? А Митько занепокоївся, бо хлопці, які носили булки, сказали йому, що "пан" дуже сердитий. Він хотів бігти за Літою Миколаївною, але та кинула похапцем:

— Чекай мене тут, може, потрібний будеш, посидь у дідуся Івася, він там сумує сам, а ти, Васюк, біжи до Трудолюбія, ти ж черговий сьогодні, може, що не в порядку після вчорашнього?

Митько подався у флігельок до свого давнього старого друга, з яким те перше літо, коли потрапив у місто, спав у курені. Тепер, коли прибігав на Різницьку, старався хоч на хвилинку забігти до.

старенького, який дуже сумував без своєї "старої", і завжди любив хоч чимось почастувати "своїх" хлопців — Левка, який був уже офіцером і жив не в Полтаві, і цього Митька. Зараз з ним жив Толя — теж "безбатченко", хоча і батько, і мати були в нього, та були розлучені, жили не в Полтаві, в різних містах. Толя вчився в реальному.

Улюбленица "Мануша" — Галинка, та найчастіше з онуків забігала до нього, хоч тепер і ненадовго, вже не заплітала бороди в кіску, але приносила читати історичні повісті, які сама дуже полюбляла, і потім розмовляли про них. Крім того, вона стала довіреною сердечних таємниць Толі і свято їх берегла.

Зараз Митько почав розповідати дідусеві про свято, але сам усе поглядав у вікно, чи не вертається Літа Миколаївна. Вже, мабуть, година минула, коли майнула її постать.

— Дідусю, я піду, вже Літа Миколаївна повернулася. Спасибі вам за чай, варення таке смачне.

— Манущине улюблене, кружовникове, ох, — зітхнув, — ще стара варила. Ти приходь, Митю, приходь. Левко, пройдисвіт, має незабаром бути, зайде, звичайно. Ох, повиростали вже, повиростали, розлітаються... Стара правду казала — "архіплут", у офіцери вибився.

— Та він тепер зі мною і не заговорить!

-— Заговорить, заговорить, — кректав дідусь, виряджаючи Митька до дверей. — Я все бачу, то всі гадають: старий нічого не розуміє, а я наскрізь бачу, кого до чого тягне. Офіцер... от архіплут, все смішки та жарти, а сам свою думку думає. Він такий, що не за водою плив, а проти води — я бачу. — Він зітхнув, але без докору Левкові, і Митько не міг зрозуміти, вирішив: старі завжди плетуть, з своїми думками розмовляють, зараз Митькові не до Левка — от що там у "пана" трапилось?

Він ніколи не бачив такою свою вчительку. Схвильована, червона пройшла в спальню з бабусею, за ними прошмигнула Галинка, Олексій Іванович вже пішов у свою редакцію.

Літа Миколаївна плакала... Митько, зупинившись у їдальні, чув це. Вона плакала голосно, як дитина, і він не міг, не міг піти звідси і, звичайно, не міг зайти у спальню, він як прикипів на місці. Та на нього ніхто не звертав уваги.

— Він кричав на мене! — крізь сльози казала вона бабусі. — Він кричав, що я гадюченят виховую, що вони дивляться йому в очі і кажуть, що він вовк. Ха-ха-ха, — раптом розсміялася вона голосно так щиро, нестримно, як тільки вона вміла сміятись. — І-діо-ти! Попечитель вирішив, що це на нього нарочито написали, а "пан" — що на нього. Пам’ятаєте, там у кінці: "Він вовк, він пан", — що це я навмисне таку байку дала вивчити, може, й замовила написати комусь із тутешніх писак. А я й гадки не мала. Я хотіла хлопців розважити рідною мовою, там так дотепно все! О, мерзотники! Просто йолопи царя небесного! Він каже: ви втлумачуєте дітям, що я вовк, і вони кажуть мені просто в очі. А те, що це хтозна-коли письменник Глібов написав, а ще раніше у Крилова і Лафонтена було, він і гадки не має.

Це було так вражаюче, що вони всі засміялися. Засміявся і Митько, зрозумів, що "пан" пошився у дурні, і хотів уже йти, але те, що він почув, примусило його зупинитися.

— Ні, ні, — казала переконано Літа Миколаївна. — Я кину Трудолюбіє, я вже вирішила, моєї ноги там більше не буде, хай шукають інших, щоб усе терпіли, а на мої руки де завгодно знайдуться муки, без місця не лишуся, але ж на віку — як на довгій ниві. Ще віділлються вовкам, не мої зараз дурні, а сирітські овечі сльози! А я з ним і розмовляти більше не хочу. Сказала, що піду — і піду!

Митько кинувся швидше в Трудолюбіє. Як можна жити в Трудолюбії без Літи Миколаївни? Як може воно існувати без неї? Як захистити її від "пана"? О, Літа Миколаївна плакала!.. Але ж потім розсміялася... Треба порадитися із Стьопою, Максимом, Тимошем, вони старші і розумніші за нього, вона вже "вивела" їх у люди — тепер лише від них самих залежить добре вчитися і обрати собі шлях. І більше нікому анітелень. Хай вони вигадають щось, аби захистити Літу Миколаївну від осоружного "пана"! Він, Митько, не дасть їм спокою... і собі, якщо хтось у житті зробить зле Літі Миколаївні...

У Трудолюбії чекали на нього ще новини, та такі ще новини, бодай їх не чути!

Вчора після ялинки пекарі і майстри догулювали у одного з них вдома, ну й з похмілля проспали і не вийшли вчасно на роботу, головне це мало значення для пекарні, з якої булки мали з’являтися вчасно у замовників вранці і ввечері, недарма сьогодні"пан" відчув, що і йому додому принесли, певне, вечірні. Одне до одного. Хомич був уже на військовій перепідготовці. Особливого в цьому нічого не було б, коли б не ялинка і не похмілля пекарів. "Пан" приїхав до Трудолюбія і дав наказ працювати хлопцям, і серед них Борисові, хоча Борис, як гімназист, був звільнений від праці в майстернях або в пекарні. Але наказ є наказ. "Або працювати, або геть з Трудолюбія!" — кричав "пан", сердитий, як пес на цепу, віддаючи наказ за наказом. Дехто з пекарів, сердиті, похмурі, під загрозою звільнення також спустилися в пекарню, і один з них за якийсь явний недогляд, бо Борис на пекарні ніколи не працював, дав хлопцеві такого штурхана, що у того потекла кров з носа, а під оком з’явився одразу синець.

Митько саме повернувся і дізнався, що Стьопи, Мишка і Тимоша нема — пішли зранку в своє духовне в якихось власних справах. Митько чухав потилицю, роздумуючи, що ж робити, як тут трапилася ця халепа з Борисом, і Митько вмить скотився знову на Різницьку, вдаючи, що він нічого не знає, і не чув про її відвідини до "пана", і що вона вирішила покинути Трудолюбіє, швидко розповів їй про Бориса.

— Треба рятувати Бориса, — тільки й кинула вона бабусі і Галинці, немов одразу забувши свої власні образи і рішення, що її ноги не буде в Трудолюбії, на ходу одягаючи і засовуючи в муфточку невеличку книжечку — байки Глібова, помчала нагору. Вона, не стукаючи, вбігла в кімнату коло контори, де завжди "спочивав" "пан", коли приїздив до Трудолюбія, і одразу почала кричати! Кричати на пана!

Вона кричала, повторюючи слова, які сказала вдома, що "її ноги не буде в Трудолюбії", але знущатися з хлопців вона не дасть. Вона кричала, що піде до архієрея, до самої губернаторші, до предводителя дворянства, кричала, що пропечатає в газетах не тільки в полтавських у чоловіка, взагалі багато чого кричала. Хлопці не розбирали всіх її слів, тільки чули її голос, бо кімнатка була за коридорчиком і двері зачинені, і Стьопа, який тільки-но повернувся, наказав, щоб хлопці йшли геть і не підслуховували, він був розумний, і одразу зметикував, що в таких справах свідків не повинно бути, а сам був певен, що гору, що б там не було, візьме Літа Миколаївна, а як — хто може знати? Хлопці його не могли не послухати, хоча Митькові дуже важко було підкоритися, та, власне, що він міг зробити? Стьопа нікому не дозволив підходити близько. Уже по Тру-долюбію рознеслася чутка про скандал і дехто сидів у Параскеви Федорівни, бідкаючися і роблячи різні припущення.

— Отак насмілилася на самого "пана"?

— А "пан" на таку людину голос звів, за все добро, що вона тут робить!

— Та того чорта, що написав, покарати треба!

— А чого саме Борьку треба було посилати? Воно ж кволе хлоп’я, розумне, та кволе, це ж на зло Літі Миколаївні, так і сказав, коли наказував: "І цього любимчика її обов’язково пошліть, нема чого паничів розводити".

— Що ж то буде? Та це й уявити неможливо, щоб Літи Миколаївни з нами не було!

* * *

Дивно — двох "таборів" не було. Усі були за Літу Миколаївну, і навіть трохи приємно, що вона на самого "пана" кричала.

— Піде від нас наша голубонька, — заплакала сторожиха, — зовсім ці злидні посиротіють.

— Та й ми з ними.

— Та хіба ж кому перемогти панів!

— Нема правди в світі, не було й не буде! Хіба то правда, що у "пана" на будівлі всі хлопці, як наймити, працюють. Йому будинок новий збудували на Малопетрівській!

— Ну й твоєму з хлопцями не треба рукам волі давати, — докірливо мовила Параскева Федорівна.

— Та то він не очухався з похмілля, — виправдовувалася ніяково дружина майстра-пияка, — то він з серця на "пана". Чули ж, як кричав: вмент звільню і квартири щоб одразу очистили!

— Своя рука владика. З паном не судись.

— Нехай чорт його судить.

— Хіба він чортові дошкуля, а не нам?

, І тут вбіг Митько.

— От їй-богу, вони вдвох вийшли! "Пан" Літу Миколаївну до своєї машини підвів! І Стьопа сказав, щоб Бориса з пекарні зняли.

Значить, перемогла Літа Миколаївна?

Так, як не дивно, перемогла Літа Миколаївна!

Певне, "пан" все ж таки трохи боявся її характеру.

Коли добре викричалась ("пан", звичайно, не чекав такого), вона вийняла раптом з муфточки невеличку книжечку.

— От дивіться самі — автор Глібов, до речі, жив у Чернігові, у минулому сторіччі, чи він був з вами та з попечителем знайомий, щоб він про вас писав? А чи вас сучасник Пушкіна Крилов знав? Чи Лафонтен ще раніше у Франції? Хіба ви забули, що ще в корпусі напевне вчили "Вовка та Ягня"? З якого доброго дива ви вирішили, що це про вас? Мені й на думку не могло таке спасти — ви освічена, чемна людина — і раптом таке вигадали!

І вона це казала не глузливо, а немов щиро вірячи, що він "освічена", "чемна" людина. Ой, треба все звести на дрібниці, подумав "пан". Отак сісти в калюжу. Він замахав обома руками і почервонів. Його немов мокрим рядном накрили.

— Ну, я знаю, знаю. Ми обоє погарячилися, ви ж знаєте, я такий же запальний, як і ви, — він майже попросив пробачення, — Ну, нехай вже цей Борис не працює в пекарні.

— Не тільки Борька, а всі ті хлопці, що йдуть вчитися, і, звичайно, ті, що вже вчаться, і ви виявили таку добросердечність до них, що вони продовжують жити і харчуватися тут, хто ще не потрапив до гуртожитку училища. — Літа Миколаївна одразу збагнула, що все-таки для хлопців краще вирвати у "пана" погодження, ніж піти на серйозну

сварку. — Гаразд, домовилися, тільки за таких умов миру з вами, — боже, вона усміхнулася, — я лишуся в Трудолюбії.

— Я ж знаю, що ви таке для Трудолюбія, — казав "пан", а сам думав: не дай боже, піде розголос на все місто про скандал із нею, і потім, де ще таку вчительку знайдеш? Усе зробить, а пошана і подяка йому! — Я знаю, з цими виродками, пробачте, тільки ви можете управитися. Сідайте в машину, я вас додому одвезу.

— Та тут же два кроки!

— А ми зробимо більше, щоб ви відпочили. Взагалі відпочиньте зараз хоч три дні. Ну, поїхали б кудись провітритися від цього Трудолюбія, — казав він, вже зовсім по-джентльменськи підсаджуючи в машину.

Літа Миколаївна взагалі швидко відходила, могла наговорити, ні на що не вважаючи, а тут одразу прикинула, що може використати настрій "пана" не тільки на користь хлопцям, а трохи й для себе, цього вона майже ніколи не робила, а зараз захотіла скористатися.

— Коли ви вже хочете зробити мені приємність, — мовила вона, — я візьму ці три дні, та ще три дні додасте — ну, буде разом з неділею тиждень в цілому, — на кінець м’ясниць і початок великого посту. Хлопці із старшими без мене в церкву походять, а я проїдусь до сестри в Петроград, там в Олексія Івановича деякі справи.

— Ви з ним поїдете? — зацікавився Євген Григорович.

— Ні, він дуже зайнятий, але я завжди всі його доручення пильно виконую.

— Як усе, за що ви беретесь...

Ні, справді, "пана" не можна було впізнати після того, як вона накричала на нього.

— То домовились? — спитала вона, усміхаючись змовницьки. — Тиждень на кінець м’ясниць, це наприкінці лютого. З хлопцями все буде в порядку.

— У цьому я певен. Але й зараз трохи відпочиньте, адже однаково занять у школі немає, а на знак повного миру приходьте до нас у неділю з дітьми. Мої дочки і дружина будуть дуже раді.

Мир був відновлений. А їй справді треба було допомогти Олексію Івановичу, редакція висіла на волосинці. Та вже, правду кажучи, їй бажалося хоч трохи відійти від усього, трохи відпочити в іншому світі, що їй так не вдалося влітку... Тепер вона поїде і трохи розважиться у Варюші, де можна бути і серед людей, і зовсім самій зі своїми думками.

Хлопці-трудолюбці заспокоїлись. Літа Миколаївна лишається з ними.

Але то була остання новорічна ялинка в Трудолюбії.

"ПРОЩАННЯ СЛОВ’ЯНКИ"

Що й казати, рік видався важким, не тільки тому, що війна, а й у своїх суто сімейних — не особистих, а саме "сімейних" справах. Редакція висіла на волосинці. Садиба заставлена-перезаставлена. Пристойних покупців не було.

З’явилися різні плани. За здійснення одного взялася Літа і вирішила поїхати до Петрограда, заручитися підтримкою, "нагадати, поговорити". Адже ще до війни яке Олексію Івановичу місце в столичній газеті пропонували! Тоді чоловік мав їхати спочатку сам — та вже у день від’їзду, коли й чемодани були складені, прийшли всі родичі прощатися, і жінки — з його боку родичі — зняли несподіваний плач, привели

мамашу, яка не плакала, але так зітхнула, що він раптом сказав: "Не їду!" — і валізи розпакували. Діти заверещали від радості, так само як верещали від радості, коли їх раніше повідомили, що переїздять до Петрограда, і все лишилось, як і було. Літа тоді і не раділа, і не жалкувала, бо і сяк і так вона знала: саме їй доведеться нелегко. Проте, здавалося, лишитися краще. Вона нічого не радила, та навіть і зараз не жалкувала, тільки згадувала всіх, хто тоді протегував, зманював і чий голос міг мати якийсь вплив у Полтаві. А про переїзд кудись в інше місто, навіть до столиці, тепер не могло бути й мови. Тут і то важко подумати, що треба підшукати квартиру. Проте її Трудолюбіє лишається, діти добре вчаться. От тільки б Альоша працював.

Довідавшись, що вона їде до Петрограда, за одним заходом надавали їй різних доручень і шкільних, і особистих від колег.

Дала їй таємниче доручення і Галинка, взявши слово, що мама нікому про нього не скаже.

Крім Галинчиного доручення, Літа все записала і аж за голову схопилась!

— І навіщо я казала знайомим, що їду! — бідкалася вона бабусі. — Тепер доведеться стільки побігати за всі справи. Я ж тільки для годиться шкільні доручення взяла, а накидали цілу купу! Мені хотілося, крім того, що для Альоші розвідати, допомогти, хоч трохи для себе часу викроїти, в театр піти, в Ермітаж, на якийсь концерт!

Їй після всього клопоту так жадалося вирватися в інший світ, самій. Дітей, зрозуміло, взимку не можна було везти.

Вона знала, що, зупинившись у Варі, сестри, де завжди зупинялася, вона не буде самотньою, але буде "сама".

По дорозі багато військових, поранених, хто на фронт, хто з фронту, розмови у вагоні, під час пересадки у Харкові, на вокзалах — все про війну, тільки про війну. А у Варюші, в її невеличкій, та елегантній квартирі, здалося, що потрапила в якусь прифронтову смугу чи якесь відділення військового штабу — стільки там з ранку до вечора вешталося офіцерів різних рангів. Більше вже немолодих, можливо, тому, що саме у сестри зупинився друг її першого чоловіка Мишуні, він же і опікун дочок — полковник Вишняков, приємна, симпатична людина. Дівчатка і Варюша його любили, і він почувався майже як удома. Він і зупинився у них, а не в готелі, щоб трошки побути в сімейній атмосфері. Вишняков був старий холостяк. Приходили й молодші. Обов’язково Варвару Миколаївну (вже не "Варюшу", як для Вишнякова) відвідували товариші другого її чоловіка, зовсім молодого, гвардійського офіцера Митюні. Він тільки рік прожив з Варюшею і по-дурному помер від недогляду сиділки після простої операції — апендициту, майже напередодні народження сина Миколайчика, або Ведмедика, як його часто називали за прізвищем батька — Ведмедів. Ведмедику було тепер чотири роки, його всі любили і балували. Йому лишилася чимала батьківська спадщина — ліси на Вологодщині. Опікуном стала сама Варюша. Літі було незвично побачити, як Варюша клопочеться з різними паперами, процентами, завжди радиться з опікуном дівчаток, яким, навпаки, спадщини ніякої не лишилося, крім належної пенсії після смерті батька — офіцера Генерального штабу.

Приходив і новий знайомий — генерал Голубцов. Варюша мимохідь шепнула Літі — вона завжди була зайнята прийомами і справами.

— Він сватається до мене, але я ще вагаюсь.

Голубцов якось не вписувався в юрбу Мишуниних і Митюниних друзів, наче до всього придивлявся, приглядався, примірювався. Він Літі не сподобався.

Племінниці "Варя маленька" сімнадцяти років і Оля п’ятнадцяти не раз гостювали у тьоті Літи в Полтаві і одразу ввели її в курс справ цього невеличкого салончика.

— Голубцов — це справжнісінький Скалозуб, — безапеляційно сказала Варя.

— Він удівець, у нього три хлопці кадети-халамидники, він хоче, щоб мама їх доглядала і відповідала за них, — додала переконано завжди схильна до резонерства Оля. — А які вони й могли вийти у цього грубого неотеси?

Добра Варюша нічого не мала проти, щоб взяти на себе клопіт з трьома "халамидниками", і тепер уже брала по неділях їх з корпусу до себе додому, бо батько перебував у Могильові, у Ставці, і зараз приїхав на деякий час. Постійна його квартира була в Царському Селі. Літа жахнулася, побачивши, як поводилися генеральські синки — двоє підлітків і молодший, ще першокласник. А втім, їй стало шкода їх, особливо молодшого, власне, розгубленого і безпорадного хлоп’ятка, який намагався наслідувати старшого брата. Якось, коли нікого не було вдома, крім нього і тьоті Літи, він залюбки посидів у неї на колінах, сам не розуміючи, як це трапилось. З приїжджою тьотею вони спочатку заприятелювали "на мигах". "Варя маленька" —вона була вища і далеко дебеліша, ніж "Варюша старша", казала, що хлопці не поводяться так зухвало, як завжди, бо їх стримує присутність Вишнякова, та й то потай вони намагалися щось нашкодити дівчаткам чи бонні Миколайчика, сухотілій педантичній латишці Генрієтті, біженці з Риги.

— Якщо ти вже так хочеш вийти заміж, — сказала Літа Варюші, — вийшла б за Вишнякова. Яка симпатична, порядна людина, справжній друг, а роками він же не старший, а може, молодший за Голубцова.

— Він тільки трохи старший за мого Мишуню, — сумно мовила Варюша. — Він був у нас шафером на весіллі. Звичайно, Вишняков друг і так дітей любить, — додала наївно, — але ж він не сватається.

— А ти обов’язково хочеш вийти заміж? — спитала Літа.

— Ну, аякже? Я ж іще молода, мені тільки сорок років, чого ж це я буду сама? Ти знаєш, я ж не Сима, — я не можу заводити романи, як вона. Вона навіть з жонатими заводить! Ні, ні, мені це не личить, я мушу бути по-справжньому заміжньою дамою. У мене діти, дім, у мене бувають статечні, солідні люди, члени думи. У мене ж Варенька на відданні! І мене всі поважають. Я ніколи не заводила коханців. Так ще, поцілуватися з кимось жартома, а більше — ні-ні! Тільки законний чоловік... І ти ж знаєш, як мене обожнювали і Мишуня, і Митюня... Митюня на сім років молодший був, а очей з мене не зводив. Про Мишуню бодай і не говорити! Мені ж було вісімнадцять років, а він уже академію скінчив, потім офіцером Генерального штабу... Не життя, а казка з ним була...

Варюша мрійно зітхнула.

— Ти була ще дівчам, коли у Кобеляках весілля справляли. Він, не пам’ятаю вже чого, з якимось полком під Кобеляками стояв, мене у знайомих побачив, я вже тоді гімназію скінчила і на літо додому приїхала, мама з вами ще в Кобеляках жила. Пам’ятаєш?

— Звичайно, пам’ятаю! Ти така красуня з’явилася!

— О-ой, яке весілля Мишуня справив! Усе на себе взяв! Там гостиниця і ресторан при ній. Коли всі роз’їхалися, ми з ним у гостиниці залишилися і три дні з номера не виходили! От їй-богу! Мама думала, що ми в полк поїхали, а полкові друзі — що ми у мами! Тільки Сима знала — ну, та ж про все і всіх знає! І ми з Мишунею за дванадцять років ні разу

не посварилися. Я з ним завжди скрізь їздила, куди його не пошлють, і дівчаток за собою тягали або вам, мамі підкидали... Як у казці...

Вона мрійно зітхнула, а Літа подумала: "А як помер, досить швидко побралася з Митюнею, і теж — "як у казці".

А вона сама після таємного вінчання, з випадковими боярами — співробітниками редакції — повернулась додому і боялася признатися бабусі, тільки вночі потихеньку сказала Ілечці, а він, не повіриш, сказав: "Не бреши і не заважай спати".

Теж "як у казці"... тільки якійсь не дуже веселій і не добрій казці, і ніхто не знає про це, що ніякої "казки" не було і нема, а от уже також дванадцятий рік минає, — і вона також ні разу не посварилася з чоловіком. Вона не знала — його сестри і зовиця тоді напосіли на нього: "Що ти холостякуєш! Час сім'ю заводити. Ми тобі таку дівчину нагледіли, молодесеньку, гарнесеньку, та веселу, та енергійну, і сама працює, і батькам догодить". Особливо сестра Настя наполягала. Як познайомилася з Літою, вже за два дні на "ти" перейшла і все про брата: "Такий розумний, а тільки про тебе й питає, ти у нього як у Христа за пазухою будеш! Та за нього кожна піде, тільки він не хоче, а от ти йому сподобалась!" Усе вигадувала...

Тоді до Літи сватався, власне, вже не один сватався, серед них один багатий поміщик, брат його просто палац у Полтаві будував, був найнаполегливіший, і бабуся, мама, була за нього. А Літі ніхто не подобався. Проте цей поміщик настирливий збирався за кордон ненадовго в якихось справах і благав дати згоду. Літа не сказала нічого остаточно, бо сама не знала, що робити, тільки сказала: "От повернетеся, і тоді вирішимо!"

А тут Настя познайомила з братом — редактором газети... Зовсім інший світ, зовсім інші розмови, не з нею, з Літою, та він на неї майже не дивився, але вона чула, як в гостях у Насті розмовляє він з братами, з

якимись кореспондентами з Москви, з антрепренером трупи, що приїхала на гастролі в Полтаву, — це все було так цікаво! У нього було спокійне, добре обличчя, борідка і вуса, кущаві брови робили його дуже солідним, але зовсім не старим. Та він і не був старим — Настя запевняла, що це якраз вік, коли чоловіки одружуються, то дівчата мають виходити молоденькими, а її брат — хіба з ним можна когось порівняти в Полтаві? І все ж таки вона, Літа, не закохалася в нього, як і ні в кого, проте його праця, діяльність, газета, де він сам пише... Подумати тільки — він, наче письменник, пише! І його друкують! "Та він одержує всі журнали, які тільки виходять у Москві, і в Петербурзі, і в Києві, скрізь. Тільки, бідненький, господині немає!" —теревенила Настя.

Літа потай писала вірші. Дуже любила вірші, книги. Ну що, як не вийшло з медициною, бо треба було йти працювати, — може, вона стане близькою до газети? Також писатиме. Про це ніхто, ніхто ніколи не знав...

* * *

Вже як Галинка підросла — їй показала гарно оправлений товстий зошит, там її стрімким почерком було написано кілька віршів. Останній вірш написаний перед її таємничим вінчанням. Наївний віршик: як хоче, щоб вони були друзями, щоб життя було щасливим.

Більше віршів не було, і всі сторінки в цій книзі-зошиті лишилися чистими.

Чомусь Настя наполягала на швидкому і таємному вінчанні — певне, боялася, що "молоді" схаменуться, познайомившись ближче. Плела щось Літі, казала, що її, Літина, мати не дозволить, щоб Літа вийшла не за багатія-поміщика, а за чесного розумного журналіста, але ж і він не абихто, а редактор газети! Справді, це на Літу впливало найдужче, а вийти заміж — звичайно, цікавило. Усі сестри уже вийшли, їй дев’ятнадцятий рік! А поміщик, хоч і багатий, і брат його білий палац

будує, — з ним зовсім нецікаво. І його сім’я вся чужа й пихата, а тут її вже всі люблять. Настя влаштувала з братами й прогулянку — в фаетоні в Мачухи, — до батьків. Батьки були прості й добрі, а брати дотепні й веселі, і старшого брата Олексу слухали далеко більше, ніж батька, — це було одразу видно, адже "редактор" для всіх родичів — цар і бог! Всі Літусю приймали як небом послану наречену їхньому Олексі! І зовсім не дивувалися, коли Настя повідомила за кілька днів:

— А наш Альоша вже з Літусенькою обвінчалися потихеньку від усіх, тільки брати і я знали! А то б стара, її мати, гвалт зчинила! Аякже, такий жених багатий сватався! А то й схаменутися ніхто не встиг!

Так, схаменулись майже другого дня... "Молоді" схаменулися.

Чого це їй старші її сестри нічого не розповідали? А може, вона просто дурна? Так у всіх, тільки ніхто виду не подає, що нічого цікавого нема, а заводять дім, господарство, діти народжуються. І вона забажала швидше мати дітей і запевняла себе, що він же добрий, розумний... і тільки завжди дуже зайнятий... І надто спокійний, і надто розумний. Для нього, певне, як у всіх в його віці, втішала себе Літа, головне діти, сім’я.

Літа урвала думки, яким ніколи не давала волі. Краще говорити про Варюшині справи.

— А Голубцов тебе любить?

— А, він зовсім інша людина. У ньому, хоч він і вищий чином, нема ані тієї вихованості, ані освіченості, що мав Мишуня. Ну, Митюня був зовсім юнак, у нього все передбачалося попереду, і він був такий закоханий! З моїми дівчатками приятелював, як старший брат, мною пишався. Мені з ним чудово було, молодий такий, палкий. Це, Літочко, багато значить, — сказала вона повчальним тоном старшої сестри, — коли чоловік молодий і закоханий... Я його любила, ми б з ним щасливо жили, — додала вона так легко, що Літа засумнівалася в глибині її почуттів.

— А Голубцов? — знову досить настирливо спитала вона. — Ти просто хочеш вийти за нього заміж?

— Та я ж кажу, він зовсім інша людина, і ти дивно ставиш питання, Літушо. Звичайно, хочу вийти заміж, не хочу бути самотньою, не хочу заводити полюбовників, хочу, щоб усе було як годиться, як у мене завжди було, порядна сім’я. Голубцов підходящий, і я відчуваю, що він також вважає, що я "підходяща" бути генеральшею! — засміялася вона. — Ну що ж, що правда, то правда — він зовсім байдужий до театру, мистецтва. Митюня мій теж не дуже розбирався в цьому, тільки мені вдало підтакував, та коли Голубцов починає сперечатися про все, навіть про політику з Вишняковим або з моїми знайомими членами думи, мені хочеться, щоб він швидше замовкнув. А втім, усі кажуть, навіть Вишняков, хоч і не любить його, — ну, він просто ревнує, — вуркотіла вона грайливо, — всі кажуть, що він хоробрий і чесний служака, значить, порядна людина, і все-таки генерал — це неабищо, це чоловік солідного, поважного становища. Я ж не можу втретє виходити наосліп, за будь-кого, я звикла теж до певного становища. Ну, Митюня був молодший за мене, ще не в високих чинах, але ж гвардійський офіцер і багатій. Не подумай, ти знаєш, я не ласа на багатство, з Мишунею ми зовсім не шикували, і тепер мені з дівчатками вистачило б і Мишуниного пенсіону, але в принципі це ж звучить — "ліси у Вологодській губернії". Я й зараз з Ведмедикової спадщини ні на себе, ні на дівчаток не витрачаюсь — у мене все тютілька в тютільку. Тобі добре, Літушо, ти заміжня, у тебе Альоша такий солідний, я з ним завжди люблю поговорити, усі його поважають, і зовні він такий імпозантний, завжди спокійний, навіть те, що не дуже високого зросту, якось не псує. У нього обличчя розумної людини. Він до всіх своїх і твоїх родичів уважний, у вас міцна сім’я. Ти не уявляєш, як це в моєму віці опинитися без чоловіка, і поки я ще не стара, я мушу влаштувати своє життя.

— Не сміши, Варюшо, тобі ще далеко до старої, і ти ж у нас перша красуня, це вже всіма стверджено!

— Правда? Ще. нічого? — спитала серйозно Варюша. — Дивись, зморщок майже нема. Я, звичайно, стежу за собою. Талія, слава богу, як у дівчинки, добре, що й ти зберегла таку, і поглянь — шевелюра така ж, як у тебе, а ти на десять років молодша, — вела вона, кокетуючи, звичними рухами підбиваючи спереду справді красиве волосся, укладене в модну зачіску, куди мудрованішу, ніж у Літи, але жест був однаковий — "сімейний", як сміявся Ілько. — Ти, Літушечко, теж у нас душенька. Твоя зовнішність усіх чарує, тільки ти серед моїх знайомих більше мовчиш.

— Мені нема про що з ними говорити, — щиро призналася Літа, — а коли вже засперечаються старші, я взагалі не можу дібрати, чого хто хоче, якій партії чи кому співчуває — праве крило, ліве крило, кадети, трудовики. Я й удома не доберу. Ти ж знаєш, Альошині племінники Саша і Паша, ті, що завжди сидять у в’язниці або їх засилають кудись, — есдек і есер, вони й між собою завжди сперечаються. Невже ти в усьому розбираєшся?

— Це їхня чоловіча справа, — впевнено сказала Варюша, — але ти бачиш, у мене за столом завжди цікаво, жваво.

— Просто Государственна дума в мініатюрі, — засміялася Літа, — і, як і там, без усяких наслідків.

— О, ти мовчиш, а на вус мотаєш! — насварила Варюша сестру пальчиком. — Але жарти жартами, а мені треба обміркувати, як завтра прийняти! Саватєєв любить борщ, це я завжди, коли він приїздить, варю сама. Звечора зроблю фаршировані яйця. Мишуня казав, що тільки у мене з моєю терплячістю і старанністю це виходить чудом мистецтва. Для милого нашого Вишнякова я зроблю рибу у білому вині.

— А для Голубцова? — єхидно спитала Літа. — Чи голубці по-нашому, чи невинних голуб’яток під соусом?

— О! — зовсім не ображаючись, засміялася Варюша. — Коли хочу йому догодити, треба засмажити величезний шмат буженини і нарізати такими порціями для кожного, що з однієї п’ятеро ситі будуть, і він собі уминатиме, запиваючи моєю наливкою, і не втручатиметься в дискусії Вишнякова з Каратаєвим і Саватєєвим. А для молоді, як хто трапиться, я спеціально не запрошую, тій байдуже що, аби всього було доволі, і особливо коньячку. До кави спечу мої тістечка.

— Може, тобі допомогти в чомусь?

— Що ти, я все сама звечора приготую, щоб завтра не виглядати втомленою. Ти посидь краще з Вишняковим. Я помітила, з ним ти сама собою і він при тобі, як і з дівчатками, почувається зовсім вільно. Хай вам поспіває Варенька. Мабуть, прийде його поручик, з ним приїхав, ми й кажемо "його". Дуже славний хлопець, може, це її доля буде.

— Ти зарані все передбачаєш...

— Треба було б, але війна меле, і ніяких планів будувати не варто. А завтра ти вільна, Літушечко? Я хочу, щоб ти обов’язково була на Обіді.

— Я тільки зранку хотіла піти в крамниці, в Гостиний двір, треба щось дітям купити. Я ж позавтра вже їду. А увечері, дівчатка казали, дістануть квитки в театр.

— От і гаразд. Після обіду ти з дівчатками підеш в театр, і вишняковського поручика заберете, а потім всі вернетеся на чай.

Того вечора Варюша священнодіяла на кухні. Літа сиділа з Вишняковим, Варя співала. У неї, правда, був "голос", і вона співала дуже виразно. Варюша казала серйозно:

— Важливо одразу поставити.

Літі здавалося, що він був більше поставлений, ніж справжній. Вона співала арії з опер, якісь не відомі Літі пісні французькою й італійською мовами.

— Варенько, заспівай щось для мене, — попросив Вишняков.

Він сидів у затишному куточку маленької вітальні поряд з Літою і розглядав малюнки Олі. Оля малювала тут же, за столиком. Варюша-мати пишалася талантами дочок. Старша — "голос", молодша — "художниця". Так само хвалилася завжди і Сима своїми дітьми. Літа щиро була переконана, що їй нема чим хвалитися, — діти як діти. Що вчаться добре — так у всіх сестер вчаться добре, це в традиціях і правилах родини, що Олесик такий розвинений і розумний не по літах, так це навіть декого з родичів дратує. А Галинка звичайне собі, щире, веселе дівча, завжди зайняте або ляльками, або псує безліч зошитів і просто будь-якого паперу, аби на ньому можна було писати, і щось таке вигадує на ньому — видає газети і журнали. Її всі люблять, а вона цим ніяк не зловживає і не пишається, бо й не грає, хоч і вчиться на піаніно, так, як Симина Гуленька, не малює, як Оля або Михась, і не співає, як Варя або Ярисині Лічка і Сима. Зовсім не співає, тільки коли інші співають, слухає, аж ротик відкриє. Взагалі любить слухати і коли грають, і співають, і розповідають. Може, тому з усіх численних онучків і дорослих, і малих обидва дідусі найдужче люблять Галинку? Нічого, у неї, у Літи, найкращі діти, тільки вона ними ніколи не хвалиться, а Альоша, чоловік, і поготів, хоча Літа переконана, що він у цьому певен. І з ними ніякої мороки нема. Літа заспокоїлася на цій думці і стала слухати уважно спів Варі, а та вже перейшла до російських пісень.

— Це для вас, милий опікуне, власне, для ваших друзів, за якими ви сумуєте, — сказала Варя Вишнякову.

Літі було чудно, що дівчатка називали його іноді в очі "опікун", але це слово вони вимовляли з любов’ю, і Літі здавалося, наче вони хочуть підкреслити, що він заступає їм батька. Варя заспівала зовсім просто, не "поставленим", а від серця голосом:

Спите, орлы боевые,

Спите с спокойной душой,

Вы заслужили, родные,

Память и вечный покой.

Літа бачила, як трохи затремтіла права рука Вишнякова. Ліва, поранена, була на чорному широкому перев’язі.

Він сидів посивілий, сумний, строгий.

— Дякую, Варенько люба, співай ще.

І вона співала вже не бравурні арії, а тихі пісні.

— Ви уявляєте, мила Єлизавето Миколаївно, скільки жертв забрала ця війна, — мовив він, — скільки друзів я особисто втратив. Ми так легковажно не підготувалися до цієї війни, хоча тільки недоумки й абсолютно байдужі люди до життя країни не бачили і не знали, що війна буде, що до неї готуються наші вороги, з якими ми зберігали етикет, а з союзниками в лапках, яким найменше діла до нашого народу, панькаємося і тепер так легковажно жертвуємо своїм народом — тисячами солдатів. А тут, в тилу, в столиці, постійні бійки Воєнного комітету і думи, круговерть з міністрами. Я не можу ніяк відкинути підозрінь про шпіонаж на верхах. Цар, цей обмежений, безвольний Миколай, — головнокомандуючий усім і сидить у Ставці, але бачить і знає стільки ж, скільки бачив би в своєму Царському Селі. Як може людина, абсолютно, органічно не військова, яка нічого не розуміє в сучасній складній ситуації, взяти на себе всю відповідальність тільки тому, що він "милістю божою цар, помазаник божий!" Чому ця німкеня керує всім? Улюблена дочка наших ворогів, до того ж крикливиця — істеричка, святенниця. Ми на краю безодні. Щасливі ті орли бойові, що

вже сплять спокійно, але ні, вони не можуть спати спокійно, коли Росія гине.

Літа мимоволі згадала Ігоря, його розпачливі, важкі думки у перший вечір знайомства, що так її вразили. Тут вона таке чує повсякденно. А Вишняков говорив.

— От завтра почуєте ще, як бравий генерал Голубцов виголошуватиме тости за царя-батюшку і царицю-матінку, а решта за столом, хоч і розумітиме, що він верзе нісенітницю, підтакуватимуть про останню краплю крові, тим більше що це буде не їхня кров, хіба що бідного поручика. Побачите, якщо його також запросять. А мила Варвара Миколаївна хвилюватиметься і метушитиметься, щоб усе було на столі смачно, вишукано, і за столом лунали б розумні чоловічі розмови, і кожен міг сказати якесь дотепне mot. Я її люблю, як рідну сестру, як жінку мого найближчого друга, я відповідаю за його дочок, але, на жаль, вона не розуміє мене.

— Вона вас дуже поважає і любить, — тихо заперечила Літа.

— Хіба в цьому справа, — гірко усміхнувся полковник. — Я боюся за неї, і за дівчаток, і за цього маленького багатого спадкоємця її Митюні. Адже все зараз котиться до загибелі, повірте мені, ми стоїмо напередодні жахливих, несподіваних подій. У мене вся надія тільки на армію, тільки на армію, але ж армія сильна своїм командиром, солдати йдуть за командиром. А хіба один такий Голубцов в армії? А інші, може, й розумніші, але хитріші честолюбці. Думати, думати треба, і не про своє місце й вигоди, а про всю батьківщину, і не робити кричущих дурниць на позиції. Микола повинен, повинен зректися престолу на користь брата. Ну, а кого ж іще? Повинен дати справжню конституцію народові. Але головне, головне — перемогти німців, і на фронті, і тут, при дворі, вигнати їх і тут, і там з нашої землі. Пробачте, я заговорив вас. Ви самі завжди мовчите.

— Я не належу до того оточення, що Варюша, — знову тихо, наче пояснюючи, мовила Літа. — Я живу і працюю зовсім серед інших людей. Навіть з журналістами і газетниками — колегами чоловіка — я менше близька, ніж з батьками своїх учнів — залізничниками, біженцями, сусідами, вони зі мною одверто діляться своїми прикрощами. А живемо ми на околиці міста, і працюю я з сиротами бідноти, більше з села, в приюті. Бачите, яка різниця.

— Ви на мене справляєте враження щирої людини, і ви мене зрозумієте. Ви в чомусь схожі з Варварою Миколаївною, але...

— Ми всі сестри схожі і не схожі, — перебила Літа, боячись розмов про Варюшу, але Вишняков не зупинявся.

— Ніколи б я не дорікнув їй у нещирості, але оця постійна пітерська метушня заглушує прекрасні паростки справжнього, і, знаєте, де я зараз тут не був, скрізь так — говорять, обурюються, розв’язують те, що не можуть і не повинні розв’язувати й вирішувати, а якесь страшне життя навалюється, рухається і невідомо куди тягне за собою.

— Я розумію ваш настрій, — сказала Літа і чесно додала: — Але багато не розумію з того, чого начулась і набачилась. Мені здалось, життя тут більше вирує. Це природно, у нас в Полтаві не так, і мені тут усе цікаво, але розібратися важко.

— Хіба ви одна так? Варенько, — звернувся він до дівчинки, — ти не втомилася? Поспівай нам ще.

— А цієї пісні ви ще не чули? Тепер, тьотю Літо, у моді Вертинський зі своїми пісеньками, але й він відгукнувся на війну.

І вона заспівала:

Я не знаю, зачем и кому это надобно,

Кто послал вас на смерть недрожащей рукой,

И не в русской земле без церковного ладана

Опустили вас в вечный покой.

Літа і Вишняков припинили розмову.

Посторонние люди молча кутались в шубы,

И какая-то женщина с искаженным лицом

Целовала покойника в посиневшие губы

И швырнула в священника обручальным кольцом.

І раптом Літа уявила, що в труні лежить Гарик, і не Ігор, а Гарик з підведеною лівою бровою і закушеним куточком губи. Як це вона нічого-нічого не знає, не дізнається про нього?

— Ну що ви панахиду завели, — пролунав голосок Варюші. У кокетливому фартушку вона заглянула до вітальні. — Варенько, ти ж можеш поспівати й інші пісеньки Вертинського. Літушечко, тобі треба обов’язково його послухати! А зараз уже час пити чай. Дівчатка, готуйте, — наказала вона.

Сумна атмосфера була порушена. Та Літа уже весь вечір сиділа замислена, і думки її були далеко від усього, що було поряд. І від усіх. Крім майже забутого, як вона запевняла себе, Гарика.

Що ж, це було цілком природно, що тут, в цьому оточенні військових, розмов про війну, вона його знову згадала. Він і раніше виринав несподівано перед нею, наче наяву, і вона тоді то усміхалася,

згадуючи його, то зажурено відходила від людей і намагалася щось робити своє.

Але зараз, особливо чомусь після розмови з Варварою, хоча ані слівцем ніколи не прохопилася ні з ким про нього, він наче був десь тут, поряд, і вона картала себе, чому не дізналася, чи видужав він, що з ним, де він.

Може, його знав хтось із цих офіцерів, котрі вешталися у Варюші, але ж вона не знала, в якому він був полку, навіть не знала точно, в якому чині. Поручик, чи що? І потім... Вона боялася розпитувати і картала себе за це.

От, подумала вона, дівчатка, Галина з Жечкою, досі вигадують йому життя, де він, що з ним трапилось, різні пригоди і подвиги, а мені так сумно, коли я думаю про нього, і чим далі, тим сумніше. Наче я завинила, що нічого про нього не знаю, а він же мене полюбив. У це я повірила, не могла не повірити. А я втекла і від нього, і від себе, і інакше не могла вчинити... Але ж довідатися про нього я ж могла як-небудь... Може, його вже й на світі нема... Ніхто мене не любив так, як він...

* * *

Зі справами було покінчено. Навіть лист для влаштування чоловіка до іншої установи був написаний і підписаний. Проте вона знала, що без редакції, газети Олексій Іванович завжди буде не в своїй тарілці. Вдома про редакцію говорили мало. Взагалі в цьому домі звикли не виносити на люди своїх переживань, то до них звикли приносити їх люди.

Літа була рада зробити для чоловіка щось корисне. Тепер лишалося тільки подарунки дітям, бабусі та йому, як завжди, коробку сигар.

Зранку Літа поїхала в Гостиний двір. Пройшлася, заглянувши майже в кожну крамницю. Навіть там, де не збиралася щось купити, все ж таки

було цікаво подивитись — і саму вабило, і подругам треба розповісти. Хіба ж можна порівняти ці крамниці з полтавськими! У крамниці дитячого одягу просто очі розбіглися. Вона купила однакові костюмчики Галинці і Жечці. Коли Жеччині батьки — "куми" — купували щось дочці, вони те саме купували і для Галинки, це вже так повелося, а платтячка після Галинки переходили до молодшої їхньої дочки — Люсі, теж хрещениці. З сестрами був теж усталений звичай — від Варюшиних дітей одежки переходили до Симиної Гуленьки, а потім до Галинки і так далі, тому дівчатка змалку навчилися дуже охайно носити святкове вбрання. Костюмчики для дівчаток Літа вибрала просто чудові — дуже оригінальні, елегантні і матерія, і фасон, не маркі і не химерні якісь — "на всі випадки життя". Дівчатка будуть задоволені. Бабусі теплі рукавички, Олесику, як завжди, книги — це, мабуть, завтра купить. Галинка теж замовила книги. Завтра ще треба, у Єлисєєва для всіх купити цукерок. Лише слова "з Пітера, від Єлисєєва" робили все набагато смачнішим. Звичайно, побувала і в крамницях жіночого туалету, і трохи не спокусила її одна кофточка, про яку продавщиця запевняла, що вона просто для неї зроблена. Справді, дуже їй личила, але, підрахувавши ресурси, вирішила — "обійдеться", а продавщицю, усміхнувшись, запевнила, що зайде пізніше.

Їй не хотілось повертатись "додому", до Варюші, сьогодні мало бути стільки чужих людей. Вона згадала — треба ж обов’язково виконати таємне доручення Галинки. Галинка завжди вигадувала щось несусвітне. Коли приїздили позаторік з Олесиком і з нею у Петроград, Російський музей справив на Галинку надзвичайне враження. Дівчинка ходила по залах як зачарована, і в одному, почекавши, коли всі вийдуть і вона залишиться сама, тихенько підійшла до мармурової статуї сплячої дівчинки, постояла, чогось наче не розуміючи, і потім обережно-обережно, легесенько торкнулась її пальчиком і наче завмерла в задумі. Та до неї підійшов наглядач і сказав:

— Руками нічого торкати не можна.

Галинка знітилася, зніяковіла і побігла до мами. Літа зробила вигляд, що нічого не бачила, щоб дужче не присоромлювати дівчинку. Їй було шкода Галинки і в той же час чомусь приємно, що дочка така вразлива. Але через кілька залів, коли вони зупинилися біля славетної картини Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султанові", залунав голосний, веселий Галинчин сміх. Вона вп’ялася своїми великими, круглими очима в картину і нестримно реготала. Олесик і мама вже поспішали далі, але Галинка не хотіла ніяк відходити від надзвичайного полотна. Добре, що відвідувачів було мало і наглядач тут не зробив ніяких зауважень, навпаки, лагідно усміхався на таке дитяче захоплення.

Потім, удома, в Полтаві, дівчинка, захлинаючись, розповідала усім дітям,, і дідусям, і бабусям про запорожців, почала розпитувати тата. Тато про запорожців знав, звичайно, багато, і про картину також, і навіть те, що саме вони писали. Слухали залюбки усі, навіть "дорослі" хлопці, а Льовка пошепки переказав сусідові те, що дядя Альоша випустив зі своєї розповіді, той передав далі, і всі хлопці почали гигикати, але дядя Альоша не розсердився і не насупив брів, а сам засміявся і тільки дав знак рукою хлопцям, щоб припинили, і показав на дівчаток. Жечка, звичайно, дізналась, що у листі було багато таких непристойних виразів і лайки, про які вона тільки натяками розповідала Галинці, та Галинка ще дужче полюбила запорожців за те, що вони сміливі, не побоялися так писати султанові.

Ніхто ніколи не здогадувався, що саме ця картина вплине на дівчинку. Про це вона ні з ким не розмовляла. Недарма, коли діти розподіляли ще на початку війни між собою країни, хто яку представлятиме: хто Францію, хто Англію, Росію, звичайно, представляв Олесик, — Галинка сказала несміливо:

— А я буду Малоросією, тільки хай усі називають Україною, це красивіше.

У решти претензій на Україну не було.

Галинчине доручення було неважке — не порівняти з торішнім! Торік вона запхнула свого ведмедя мамі у муфту, щоб він з’їздив "на батьківщину"! А потім сама хвилювалася: а що, як мама загубить його по дорозі? Літа, звичайно, одразу у вагоні сховала ведмедя в чемодан і до повернення в Полтаву не виймала. Зараз завдання було легше: Галинка попросила маму обов’язково передати привіт запорожцям і постояти перед ними за неї, а також обов’язково погладити мармурову сплячу дівчинку, тільки, звичайно, коли наглядач одвернеться, і нікому, нікому про це не казати. Мама обіцяла і виконати, і мовчати. Галинка твердо вірила мамі.

Зараз Літа згадала про обіцянку і вирішила, що саме час зайти до Російського музею — музею Олександра Третього, як його називали, хоча Олександр Третій до мистецтва не мав ніякого стосунку. Вона любила цей музей, а тут від Невського було зовсім недалеко, і вирішила, що це для неї буде спочинком і насолодою. Вона перейшла Невський і попрямувала на невеличкий круглий майдан, де стояв музей.

Вона любила врочистий порядок, піднесену тишу музеїв, картинних галерей і любила відвідувати ранками, у буденні дні, коли людей не так багато, воліла не ходити з родичами та знайомими, які завжди намагалися досить трафаретно засвідчити свою обізнаність, тонкий смак у мистецтві, вона не могла й не бажала в цьому змагатися. Було добре ходити лише з дітьми. Олесик багато знав, більше за неї, але в ньому ніколи не помічалося зверхності ні до кого, а тим більше до мами. У них були товариські взаємини, він часто допомагав з учнями, а мама завжди проймалася його черговими захопленнями. Так, коли він збирав гербарій, вона в петроградському ботанічному саду, усміхаючись доглядачам і сунувши, кому можна було, щось в руку, відривала по маленькому листочку з деяких дивовижних рослин. Тоді вони вдвох їздили з Олесиком, і доглядачам подобалась ця пара — серйозний хлопчик і гарна, усміхнена молода мама. Гербарій вийшов, як усе в Олесика, найкращий не тільки в класі, а мабуть, в усій гімназії.

Коли не було з нею дітей, Літа любила ходити сама. Їй було вільніше постояти мовчки там, де її щось вразило.

Пакунки з подарунками вона здала люб’язному підстаркуватому гардеробнику разом з шубкою.

— Ви боа і шапочку теж краще скиньте, — порадив він, — сніг мокрий, хай трохи просохнуть, я обережно повішу.

Вона вдячно всміхнулась, скинула білу хутряну шапочку і таке ж боа і непомітно дала "на чай". Вона це завжди так вправно робила, усміхаючись при цьому, здавалося, їй роблять приємність, що беруть.

Вона пішла в зали, проймаючись піднесеним і в той же час якимось інтимним настроєм — передбаченням зустрічі із знайомими улюбленими речами, що для неї були живими.

"Як добре, що я зараз сама, а не відклала на завтра, щоб іти з дівчатками та Варюшею, та й вони це тільки для мене зробили б, у самих свої справи".

Вона, звичайно, усміхнулась "Запорожцям", згадавши Галинку, і, по-школярськи оглянувшись, коли чергового не було, погладила сплячу мармурову дівчинку. Від цього їй стало весело. І раптом зупинилася, побачивши голову Іоанна Хрестителя — етюд до картини "Явлення Христа народу".

Враз вона згадала торішнє літо. "Ой, — майнуло в голові, — я ж сплутала тоді". Їй здалось, що вона бачила всю картину саме тут, а вона ж висить у Третьяковці, і вона бачила її там, а тут лише етюди до неї і перший варіант. Звичайно, і одна голова нагадує Феофана! Але при чому тут Феофан? Вона дивилася на картину і згадувала Ігоря, Гарика тому, що з ним вона говорила про цю картину тоді, в монастирі, в бузковій алеї, коли вони познайомились. І вона вже не думала про картину. Вона

машинально дивилася на етюди Іванова — хлопців-італійців, стрункихнагих підлітків на піску, і їй здавалося — це Гарик підліток, такий же гарний, простодушний, з серйозним, замріяним виразом обличчя. Напевне, він був таким, особливо де сам хлопець на картині розглядає колючку в нозі — ну, зовсім Гарик, такий милий хлопчисько Гаричок.

Отак знову він виринув у пам’яті, і вона згадувала все, все... Так мало і так багато...

* * *

Як вони тоді сміялися, коли вона сказала серйозно, що і голос у Феофана, як у Іоанна Хрестителя на картині Іванова.

Давно це було... Вона, майже не зупиняючись, пройшла коло улюблених борів Шишкіна, "Зеленого шуму" Рилова, все наче мішалося, бо немов перед очима була бузкова алея, золотиласяя річка вдалині і немов лунав тихий монастирський дзвін.

Вона задумливо вийшла з останньої зали в гардеробну, на мить зупинилася перед дзеркалом поправити зачіску і почала шукати в ридикюлі номерок. Гардеробника не було, вийшов кудись.

— Літа!— почула вона раптом. — Літочка!

Вона не розібрала, хто гукає, певне, хтось з Варюшиних знайомих.

Вона обернулася. Коло дверей у військовій шинелі стояв... Ігор! Гарик! Так, це був він, певне, тільки зайшов. Вона рвучко побігла до нього.

— Гаричок?!

— Літочко, це ти?! Мені не сниться? Це ти?

Він схопив обома руками її руки, притягнув до себе і поцілував у губи. Потім обоє замовкли, дивно зчудовані, не вірячи своїм очам. Трохи відсахнувшись, він ще тримав її за руки.

У гардеробну, певне, зі своєї службової комірки поряд вийшов гардеробник.

— Ви давно чекаєте?— спитав, перепрошуючи. — Нікого не було, то я пішов чайку попити.

— На здоров’ячко, — усміхнулася Літа. — Не турбуйтесь, я тільки підійшла.

— Літусю, давай номерок мені, ходімо швидше, — сказав Ігор.

Він говорив з нею на "ти". Він наче зайшов за нею. Може, це все сниться? Та йому також здавалося, що сниться. Звичайно, приснилося. Стоїть тоненька жінка перед свічадом і поправляє каштанове пишне волосся. "Зовсім таке, як у Літи", — подумав він, а потім жінка повернулася, і виявляється — це Літа! І він гукнув їй, і вона підбігла, і він схопив її за руки, і поцілував у губи, і пересвідчився, що це не сниться, не мариться... бо вийшов гардеробник, розмовляє цілком спокійно, наче просто чоловік чи брат зайшов, як умовлено, узяв у неї і передав йому номерок, не дивлячись, дав йому жменю срібних монеток, коли гардеробник віддав йому шубку, шапочку, боа і чималий пакунок. Офіцер дбайливо одягнув свою даму. Певне, чоловік. Які приємні обоє!

І вони пішли.

Вони вийшли на майдан. Такий чудовий майдан. Падав сніжок, такий чудовий негустий сніжок. А вони були такі здивовано-розгублені і ніяк не могли повірити в реальність. Мабуть, треба було знову поцілуватися,

щоб переконатися, що це не марення. А втім, на цьому чудовому майдані ходили чужі люди.

— Радість моя! Я тебе знову бачу!— казав він. — Я знав, я вірив, що врешті я тебе зустріну! Але тут, у Петрограді?.. Як ти тут опинилася?

— Я тут ненадовго, у справах. Я позавтра вже їду додому.

— А я завтра.

— Куди?

— Як куди? На позиції. Я на фронті уже третій місяць, мене послали сюди з дорученням. — І раптом він знову трохи не скрикнув. — Яке щастя! Я бачу тебе! Я ж міг не зайти до музею, і я б не побачив тебе! — Він її міцно тримав під руку. — Я закінчив справи, і мені заманулося зайти сюди... і раптом ти... Яке щастя! Радість моя!

— Куди ми йдемо?

— Як куди? До мене. Я тут близько зупинився.

Він, не замислюючись, казав їй "ти". Він стільки подумки розмовляв з нею на "ти", що це одразу вирвалося мимоволі й інакше не могло для нього бути. А вона не знала, як бути, взагалі вона нічого не розуміла. Але раділа. Раділа!

— Де? —спитала вона.

— В готелі "Європейський". Мою квартиру, поки війна, зайняла сім’я товариша, вони пропонували зупинитися у них, але я не хотів завдавати їм клопоту, утруднювати в чомусь, та й мені вільніше. Але ж правда, мені й на думку не спадало, що я в Петрограді зустріну тебе!— засміявся

він так радісно, що й Літа засміялася. Значить, він не одружився? Вона не насмілювалася спитати — все може бути, і хотіла уникнути в розмові "ти", але ж зараз "ви" було зовсім недоречним. Спитала, обминувши звернення:

— Одружилися з Адою?— І майнула думка: "А може, і не з Адою".

— Що ти! Я ж казав, що після тебе я ні з ким не зможу бути. І не міг. І не був. І забудь про це. Зараз підемо до мене, і ти про все дізнаєшся. Я все тобі розповім! Боже мій! Я дивлюся на тебе! Ти зі мною! Це твоя божа мати нас звела зараз! Скільки треба мені тобі сказати, просити прощення.

— Прощення? Тобі у мене?

Від несподіванки вона врешті таки вимовила "тобі", і наче тільки так і належало.

— Ось тут мій готель. І я ж завтра маю їхати!— раптом згадав він. — А ти давно тут, у Пітері?

— Чотири дні.

— Чотири дні! Я чотири дні міг бачити тебе! Я тут уже цілий тиждень.

Їй було трохи ніяково заходити, як їй здалося, у шикарний під’їзд, куди відчинив двері такий респектабельний швейцар з артистичною бородою. А нікому й на думку не спадало не тільки дивуватися, а навіть звернути увагу. Ігор ішов з нею під руку так впевнено, весело, так спокійно взяв ключ від кімнати, сказавши портьє:

— Стрічав дружину!

Вони піднялися ліфтом нагору, пройшли по м’якій доріжці коридором і, трохи зніяковілі, зайшли у великий подвійний номер. Ігор зняв з неї шубку, а вона свою білу шапочку, притаманним їй жестом рук підбивши волосся з боків і спереду, і Ігоря розчулив цей знайомий жест.

Вони дивилися одне на одного і, певне, трохи страхалися, не розуміючи чого, й раділи, що от вони удвох, хоч бояться щось сказати не так, щось зробити не так, але обоє знають, що вони удвох, чого так одверто жадав він і підсвідомо, безнадійно уявляла і про що мріяла вона.

— Літочко, Літусю, — нарешті сказав він, — сідай, спочивай. — І знову спитав, хоча вже питав про це: — Як же ти опинилася в Петрограді? Де ти живеш? Голубко ти моя!

— Як завжди, у старшої сестри Варюші. У мене все так, як і було. Ти скажи про себе, я ж нічого, нічогісінько не знаю. Я тільки знаю, що ти хворів.

Вони розсталися такими далекими, такими далекими були, і от одразу несподівано зустрілися близькими, наче рідними, говорили "ти" і "Літочко", "Лікуся", "Гаричок", він назвав її "голубко ти моя"— чого ніколи не казав нікому в житті.

Сіли на канапу, тримаючись за руки.

— Та ні, не дуже хворів, завжди все перебільшують. Ну, місяців зо два пролежав.

— Добре "не дуже"! Я знаю, що ти їхав верхи, кінь злякався поїзда і поніс чи там став дибки. Ой, я так хвилювалася.

— Справді хвилювалася? Трохи не так було. Кінь не винний. І поїзд не винен. Я сам був такий схвильований від усього, і трохи в голові

запаморочилося, і я, як нервова панночка, впав, просто сором, але ж тобі я не можу брехати.

— Значить, я винна... Втекла, не сказавши тобі, — тихо мовила Літа.

— Що ти, голубко моя, я ж тобі сказав, що я мушу у тебе просити прощення. Раптом, як коршак, налетів — будь зі мною, без тебе не можу, кидай все! Лише про себе думаю — не можу бути без тебе, і все! А як тобі, як це все неможливо тобі і чому я такий певний, що достойний тебе, гідний тебе і заради мене ти все поламаєш, і от я ламаю твій коротенький відпочинок, усе забаламучую, і, звичайно, ти тікаєш від мене!

— Трохи не так, — таким самим голосом заперечила Літа. — Але, от бачиш, минає час, ти заспокоївся, і можеш жити без мене, — усміхнулася вена.

— Ні, — похитав головою Ігор. — Я весь час з тобою, нема дня, та що там дня, години, хвилини, щоб я не думав про тебе, звичайно, коли я не командую в той час, і не під час бою або якоїсь відповідальної операції. Хоча ні, і тоді ти завжди зі мною, я наче молюся тобі, щоб не схибити, щоб надала мені сили витримати. Адже трапляється дуже важко інколи. Я ж знову повернувся на позиції, я не хотів потрапляти в число тих офіцерів, про яких наш Брусилов сказав, що старих кадрових офіцерів все меншає і меншає не лише через німецькі кулі, а й під час відпустки після поранення так і примудряються влаштуватися десь у тилу. А мені було б просто сором. Зглянулися, можна сказати, — людина одружитися їде, та ще після лазарету — що там кілька зайвих днів, і нате вам — і не одружився, і якесь підозріле падіння з коня, і теж, щоб десь влаштуватися; Я навіть повоював з комісіями, спочатку з тьотею Сонею, дуже вона все переживала, але тільки я відчув себе спроможним бути в строю, я вже домігся свого.

— А як твоя нога?

— Нічого, вже нічого, навіть не шкутильгаю. Я про неї згадую тільки коли дуже холодно або вогко. Знаєш, я ненавиджу болота, не тільки через свою ногу, завжди згадую річку Гнилу Липу, де ми трохи не загинули, трохи нас не засмоктало, це ще до монастиря було, я не розповідав тобі хіба?

Йому здавалося, що вона все-все про нього знає, бо як часто подумки він розповідав їй не тільки про себе, а про все, що бачив, думав.

— Правда, тепер у нас більше підземне життя — окопи, "лисячі нори" з ходами-переходами, ну, не з таким комфортом, як у німців, але зараз уже роблять далеко краще, ніж на початку війни. Ех, коли б усі були такі, як генерал Брусилов. Ти чула про такого?

— Звичайно, хіба ти забув, що я маю деяке відношення до газет? Так що всі новини одразу вдома відомі, ну, ті, про які всі мають знати.

— На жаль, не забув, хоча й хотів би забути.

Літа відчула, що сказала зайве. Вона провела рукою по його обличчі.

— Пробач, не треба зараз, не треба! Краще про себе.

Він був вдячний за цю ласку і трохи затримав її руку коло своєї щоки.

— Ну, що про мене? На щастя, я знову в армії Брусилова, йому солдати вірять, знаєш, і в давнину казали — військо воєводою міцне. От тільки нагорі його, здається, не дуже люблять, особливо німкеня. Розумієш? Я радий, що я знову у нього. Завтра вже їхати.

Раптом до неї дійшло, завтра він знову іде туди.

— Завтра? — перепитала вона. — Уже завтра?— І такі схвильовані нотки забриніли в її голосі. — Правда, і в мене вже квиток на післязавтра.

— Голубко моя, — мовив розчулено Ігор, — навіть коли б я знав, що зустріну тебе, я б однаково не міг і на день спізнитися. Армія...

— Я розумію, я б і сама не дозволила через мене спізнюватися, таке вже щастя, що ми побачилися!

— Правда?! Ти кажеш — щастя?

— Звичайно! Адже зовсім випадково! Галинка моя наказала: "Передай привіт запорожцям і погладь дівчинку з мармуру". Вона така в мене чудернацька, Галинка.

— Вона чудова, твоя Галинка! Коли б не це доручення, ми б не зустрілися! Літочко, ти не втечеш від мене зараз? Ми можемо бути вдвох до мого від’їзду?

Літа поклала йому руки на плечі.

— Я буду з тобою до самого твого від’їзду, до останньої хвилинки, я проведу тебе до поїзда, якщо ти захочеш.

— Про що ти кажеш? "Якщо захочеш"! Я хочу до останньої хвилини бути з тобою.

— Але, певне, в тебе ще справи, твої військові діла, товариші — ти роби все, що тобі треба, а я почекаю вдома або тут.

— Тут, тільки тут. Оце сьогодні наш дім. На щастя, ні, я таки справді щасливий — вже з усім упорався, завтра тільки треба зайти забрати

деякі папери. Я приїхав з військовим лікарем, моїм другом. Я тобі потім розповім усе про нього, це той, котрий латав мою рану. Ми з ним з корпусу знайомі, а тепер стали великі друзі...

* * *

Вона згадала, що і в монастирі він починав щось розповідати, раптом уривав себе і казав: "Ну, про це я вам потім докладно розповім". Так і зараз.

Він уважно поглянув на неї і мовив:

— Але в тебе трохи стомлений вигляд. Ти довго була в музеї? — турботливо запитав він. — Дай, я розшнурую тобі чобітки, вмощуйся на канапі і відпочивай.

— У музеї я була не так довго, — сказала Літа, — але я зранку поїхала з дому, знаєш, крамниці, гостиний двір, пасаж... Я хотіла дещо ккупити дітям. Якщо можна, я перш за все помию руки, а то ж трамваї, конки, скрізь стільки народу. Я справді трошки втомилася.

— Ох, я дурний!—схопився Ігор. — Мий руки, і ми спочатку спустимося в ресторан і пообідаємо.

— Ні, ні, нізащо, я не хочу їсти, і вже досить з мене круговерті, гомону, галасу, чужих людей. У сестри весь час так, як у ресторані.

— Ну, то я покличу лакея і замовлю обід сюди.

— Не треба, будь ласка, — благально мовила Літа, — я нікого не хочу бачити, крім тебе, і справді, я зовсім не хочу їсти.

— Та врешті захочеш, і я, між іншим, також, — переконливо мовив Ігор. — У мене виникла геніальна ідея!— Він, ніби сам дивуючись з того, що йому спало враз на думку, звів угору ліву брову. Літа згадала, як торік у монастирі він робив так і ставив навмисне серйозно якесь запитання, яке доводило, що він чудово все розуміє і з усього підсміюється, але закинути йому нічого не можна було. Так він спитав тоді: "Ви й голос його, Іоанна, чули?" Або у матері Серафими: "Приготувати якісь анекдоти?" Літі подобався цей вираз його обличчя — він одразу створював веселий настрій.

А от коли він хотів зупинити себе, стримати, він закушував куточок нижньої губи і навіть одвертався, щоб не бачили виразу його очей, обличчя. Зараз, коли вона побачила, як він підвів брову і зробив наївно-серйозні очі, вона весело розсміялася.

— Ну-ну, кажи швидше!

— Ти не віриш, що в мене можуть виникнути геніальні ідеї? Навіть наш полковник казав: "Ніколи б не подумав, що у Ігоря Павловича може виникнути така геніальна думка про розміщення батарей", — і переконувався, що я був правий.

— Я не знала, що ти хвалько і задавака, я раніше не помічала.

Їм обом здавалося, що "раніше", вони бозна-скільки часу були знайомі... а не три дні...

А зараз він, певне, хапався за ці "геніальні ідеї"— якісь дріб’язкові, звичайнісінькі справи, щоб втамувати те глибоко вистраждане, що мало вибухнути, і він хотів підсвідомо відтягти час, бо не знав, як усе обернеться, не міг розмірковувати, вирішувати, тому легше було одразу турбуватися про обід, щоб Літуся спочила, щоб помила руки, як захотіла. Чи висить там чистий рушник? Щоб погодилась на його "геніальну ідею".

— Я зараз піду на Невський, до Єлисєєва і куплю всього, що треба, не менше добового офіцерського раціону, а ти за цей час трохи відпочинеш. Хочеш, я розстелю тобі постіль у другій кімнаті?— спитав він так просто, як спитав би товариша, сестричку з лазарету, не надаючи ніякого особливого значення. Літа так і сприйняла це.

— Ти так турбуєшся, наче я до тебе в гості приїхала хтозна-звідки, — засміялася вона.

— А хіба не так? Тільки я знаю звідки — з моїх невигаданих снів! Але ж це насправді, і я хочу, щоб тобі було добре у мене.

Вона розуміла — за цими простими справами він підсвідомо ховає своє хвилювання. А вона на диво трималася спокійно. Вона немов опинилася в іншому житті, в якому все відбувалося так, як належить, — він живий! Вона його побачила! Значить, все так і мусить бути.

— Ну, то я вимию руки і полежу тут трошки на канапі. А у тебе справді такий шикарний номер, ще й подвійний!

— Це цілком випадково. Сказали, що одиночних нема, а подвійні бережуть для сімейних, а я одразу й збрехав: "А до мене дружина приїде, я ж тільки на кілька днів з фронту". Ще й бовкнув: "Коли є одиночний, нам і його вистачить". А про себе вирішив — хай дорожчий, але я буду сам, і після наших нір окопних раптом така розкіш, лежатиму, читатиму і думатиму про тебе. І тут ти насправді! Просто чудо якесь!

— Ти підеш, а як хто зайде чи стукатиме?

— Ніхто! Я замкну двері на ключ і ключ візьму з собою.

Але "геніальні ідеї" спадали на думку одна за одною.

— Знаєш, Літочко, для повного відпочинку все ж таки треба скинути верхнє вбрання. У мене в чемодані згори — він не замкнений — ще ні разу не вдягнена піжама. Вона, звичайно, тобі завелика, але це й добре, скинеш свою кофточку і полежиш в просторому, як у халаті. Справді, Літочко, я її ще не одягав, і тобі буде в ній зручніше відпочивати. І накрийся пледом, а чобітки я тобі зараз скину.

На ній були модні високі чобітки з шнурівкою по боках.

— У ванну підеш у моїх пантофлях, хоч у кожну твої дві ніжки вмістяться, — сказав він, ставлячи коло канапи свої нічні пантофлі. Йому хотілося все-все зробити, щоб вона почувалася вільно, і він так просто, без церемоній все пропонував, що мимоволі зникла ніяковість.

Так було якось і на фронті. Дуже захворів його товариш, і денщик Гриць привів лікарку з лазарету. Це було не дуже близько, в дорозі пустився дощ, холодний, осінній. Бідна жінка прийшла мокра до нитки. У неї зуб на зуб не попадав. Ігор аж злякався.

— Тепер ви самі захворієте, вам треба переодягтися, зігрітися, а все ваше просушити.

— У що я переодягнуся? Це ж не лазарет, а тут тільки чоловіки, — аж заскиглила бідолашка.

— Знаєте що, огляньте швидше хворого, він тут поряд, а тоді йдіть сюди, скиньте усе своє, одягніть мою сорочку і вкривайтеся нашими шинелями і всім, що знайдете. Гриць висушить ваш одяг перед пічуркою, а я посиджу коло хворого і зроблю все, що ви накажете. Ще обов’язково вип’єте гарячого чаю і чарку горілки — зігрієтесь, і все буде гаразд.

Лікарка, не стара ще, одразу зніяковіла, але вона аж задубіла з холоду, дощу і поривного вітру, і цей офіцер, друг їхнього головного

хірурга, так по-товариському все запропонував, що не було ніякої рації відмовлятися. Дійсно, може, це і врятувало її від неминучої простуди.

— Тільки не барись, — мовила Літа, — повертайся швидше. А то як хтось подзвонить або прийде, стукатиме у двері.

— Ніхто не прийде і не подзвонить, а на стук взагалі не відповідай.

І, як навмисне, задеренчав телефон.

— Алло! Так, так, це я. Борю, я не можу, я сьогодні не прийду. Завтра, як умовились. Ти зараз забіжиш? Іди ти під три чорти! — він розсміявся, але повторив: — Я серйозно кажу: йди ти під три чорти! Який ти догадливий! Так, так, скінчився... Так, настав. Завтра. Завтра я зайду за тобою, і все. Так, так, дякую. Йди швидше до біса.

Літа запитально дивилася на нього.

— Це мій друг Борька, лікар, про якого я вже тобі казав.

— А що кінчилося і що настало? Скажи точно, що він говорив.

Ігор трохи почервонів.

— Не питай зараз. Потім скажу. Чесне слово, скажу, тільки не зараз.

Правда, може, він їй потім зможе сказати, що бевкнув Борис.

Та вона не наполягала, не треба втручатися в їхні чоловічі справи, хай краще швидше йде і повертається.

— Але мені все-таки треба подзвонити сестрі, — мовила вона. — Хвилинку почекай, може, я їй потрібна.

— Нізащо! — таким тоном випалив Ігор і так пополотнів, що Літа засміялася.

— Ну, чого ти, я тільки довідаюсь і її попереджу, а то ж вона хвилюватиметься, якщо я затримаюсь.

Вона взяла трубку, а Ігор не відходив.

— Ти не слухай, — заспокійливо махнула рукою Літа. — Я трошки брехатиму, зовсім, зовсім трошечки.

— Ой, як цікаво, я навмисне послухаю!

Вона набрала номер.

— Варюшо, ти? Так, так, я майже все купила, але от що: я зустріла знайомих, — тут вона підняла один палець вгору, дивлячись на Ігоря повеселілими очима, — і вони мені дуже зраділи, — вона підняла два пальці, — і, напевне, не відпустять до завтра, — вона показала три пальці. Ігор схопив їх і затулив ними собі рота, щоб не розсміятися голосно від радості, в яку не вірив, що вона тут, з ним.

Літа говорила далі з мімікою, немов вона казала все в живі очі Варюші.

— Ти розумієш, мені незручно відмовити. Хай дівчатка без мене йдуть до театру. Твій званий обід з членами думи? Ти чудово справляєшся сама. Від мене всім привіт і великий жаль, що вони мене не побачать! Цілую.

— Ти показувала мені, скільки разів збрехала? — спитав Ігор.

— Звичайно! І правда, зовсім трошки, тільки в числах множини й однини. Замість знайомого я сказала — знайомих, замість "він мені дуже зрадів" — ти ж зрадів? — а може, я з поваги до тебе казала "вони"? І замість "не відпустить" — "не відпустять". Ну, зовсім дрібнички, а решта ж усе правда.

Вони обоє голосно реготали.

— Ти чудова! — не міг заспокоїтися Ігор. — Так я швидко йду! Що ти любиш? Що купити?

— Знаєш, розраховуй на себе, я хочу тільки якоїсь водички, ну, мінеральної якоїсь, чи лимонаду, чи морсу, байдуже, і замикай добре, щоб ніхто не вкрав.

— Дійсно, дізнаються, яке тут чудо, і вкрадуть. Не озивайся, коли постукають! — нагадав він.

Вона провела його до дверей, він обняв її, але не поцілував, навіть злегка ледь відштовхнув, швидко зачинив двері і повернув ключ.

Він поспішав схвильований. Майже біг. Наче вперше юнак готується до рішучого побачення з жінкою. Він про це, звичайно, не думав, він тільки хотів швидше все купити і знову побачити її — живу, справжню, а що буде, як буде, — хіба про це можна було, хіба треба було думати?

Вона сидить там у нього. Він замкнув двері на ключ. Вона нікуди не зникне, і все-таки було страшно, містично страшно: а що, як він зайде — і це йому все примарилося: і зустріч у музеї, і те, що вона його чекає зараз, і що він цілком реально, з цілком реальних причин, не уві сні, не в уяві побіг купувати чогось поїсти.

Товариші, певне, зняли б його на сміх, що Гарька, їхній балуваний жінками Гарька, такий досвідчений і легкий у взаєминах з жінками, зараз як навіжений.

Але ж то були легковажні забави з офіцерськими жінками — не товаришів, боронь боже, з дівчатами, що самі шукали розваг з гарними молодими офіцерами, прекрасно розуміючи, що нічого сталого й серйозного не може бути, і він особливо не замислювався, і завжди все закінчувалось спокійно, і він знав, що та як треба зробити.

Зараз він нічого не знав, нічого не думав, бо так було вперше. Він уперше поспішав до гаряче любимої жінки, якою марив, яку не сподівався вже зустріти, яку любив над усе, і він не знав, що можна і чого не Можна зробити. Йому, приміром, захотілося купити найдорожчі прикраси, які побачив у вітрині ювелірної крамниці, йому б хотілося зайти в салон дамських туалетів і вибрати найкраще вбрання. Але він знав, що цього не можна робити. Він відчував, що нічого, нічого цього не можна, і він зупинився лише біля квіткарні.

— "Ну, це можна, це навіть треба", — сказав він сам собі і зайшов у квітучий серед зими сад і побачив бузок у горщиках. Квітучий бузок у великих горщиках!

— А можна букет, букет бузку? — спитав він. Адже не може він нести в горщику! І навіть злякався: а що, як скажуть, що можна купити тільки в горщику? Він злякався, наче саме від цього залежало щось важливе.

— Звичайно, можна, — люб’язно відповіла нестара і досить елегантна жінка-продавщиця. — (А чого ж не можна? На те й крамниця, квіткарня!). — Вам зараз нарізати?

Він так зрадів бузку, що не міг одразу збагнути, потім згадав — він же побіг купити чогось поїсти.

— Я зайду за півгодини, а ви за цей час приготуйте, я лишу гроші.

— Ну що ви, потім, коли зайдете.

— Ні, ні, краще зараз, і знаєте що, — він уже трохи отямився, йому просто одразу запаморочилося, коли він побачив бузок у квіткарні і враз згадав буйні зарості бузку, звідки вона вийшла така надзвичайна, квітуча, вийшла і вперше усміхнулась йому — похмурому, чужому, дратівливому.

— Знаєте що, будь ласка, не робіть, як часто роблять у формі бутоньєрок чи таких великих овальних блюд з квітів, які підносять завжди в театрах, зав’яжіть просто купою, розумієте, щоб одразу поставити дома у вазу, розумієте?

— Звичайно, — засміялася дама-продавщиця. — Я розумію.

Його самого розвеселило, як він сказав: "дома у вазу", хоч дама засміялася не з того, а що цей гарний молодий офіцер наче ошелешений — просить як незвичайне звичайні речі! А він розвеселився: "Зараз вони будуть "вдома" у номері "Європейської"!"

— Але ви надто багато лишили, хочете, можна додати кілька троянд?

— Додавайте, додавайте, робіть, як самі знаєте! Так я зайду за півгодини.

Звичайно, раніше траплялося, він і букети замовляв, і по квіти їздив, але те все було іншим. Тоді він знав, що і як належить, а зараз — це ж були квіти для Літи! На більше він не мав права!

У Єлисєєва він затримався довше, ніж гадав. Він навіть здивувався, як багато людей. Та, оглядівшись, побачив, що в деяких відділах зовсім

порожньо. Люди юрмилися, де продавалися дешеві продукти; а там, де були виставлені делікатеси, правда, нечисленні, майже нікого не було. І він міг вибрати, не звернувши уваги, що все було значно дорожче, ніж раніше, і знамениті розтегаї, і вино, і фрукти. Подумав тільки — добре, що послухав банківського службовця, ще дідового давнього знайомого, і взяв зі свого рахунку більше, ніж збирався. Той, зустрівши його, так і сказав: "Раджу вам взяти більше. Краще витратьте зараз на якісь цінні речі". Але ж не встиг він навіть обміркувати це, нічого купувати не хотілося. Так, тільки кілька нових книжок. Ох! Коли б він мав право витратити все на Літу! Не тут, звичайно, у Єлисєєва. А втім, прикажчик був здивований, що молодий офіцер, не питаючи про ціну, бере все найдорожче, і досить багато, тому виявив максимум люб’язності та догідливості, навіть сам пропонував і радив, що було приховано. А покупець не відмовлявся. Ігор хвилювався, що затримується. На нього скоса дивилися ті, котрі стояли в юрбі за дешевою ковбасою і простими булочками. Він ні на що не звертав уже уваги. Тільки б швидше, швидше!

Ігор нарешті вийшов з досить великим пакунком і поспішив по квіти, які від щирого серця нарізала, зав’язала і дбайливо загорнула у папір дама-продавщиця.

— Будь ласка, заходьте до нас. У нас, незважаючи ні на що, досить великий вибір, — сказала вона. — От вам здача.

— Дякую, коли повернуся з фронту, одразу до вас прийду, — усміхнувся він і відсунув руку зі здачею. — Що ви, що ви, такі дрібниці.

Як це він братиме здачу за квіти Літі!

— Повертайтесь живі-здорові! — сердечно мовила дама-продавщиця і зітхнула.

Він поспішав і тепер тільки турбувався, щоб квіти не ламалися і не померзли. Хвилинами він зупинявся і за звичкою, коли був незадоволений або у нерішучості, закушував куточок нижньої губи — як буде там, "удома", і що "можна", а що "не можна"?

Її не довелося умовляти піти з ним до нього в готель. Але це нічого не значило, абсолютно нічого. Він згадав — у монастирі її не треба було також умовляти піти прогулятися, посидіти над річкою, прийти до них. Вона робила все так просто, немов усе було в порядку речей, і в той же час не насмілювався взяти її під руку, поцілувати руку, він боявся щось порошити. Адже він пам’ятав, як вона розсердилася, коли він почав говорити про "мальчишники", а він же справді не думав нічого фривольного, як би він міг таке подумати? А коли вона востаннє прибігла до нього на його прохання, передане Устинкою, — він не насмілився взяти за руку, не те щоб обняти. Вона сама його поцілувала в шрам на скроні. А він сидів, зціпивши руки, і не поворухнувся, і очі заплющив. Він відчув — це поцілунок на прощання. Але ж все-таки поцілунок!

А тепер, у музеї, як вони кинулися одне до Одного, і він, не замислюючись, не усвідомлюючи, назвав її на "ти", Літою, Літусею і поцілував у губи, а вона теж скрикнула "Гаричок". І от пішла з ним до нього. Наче це для неї було і має бути вирішено. А може, просто, як там, у монастирі, зустрілися, вони радіють обоє, що зустрілися. Але ж сестрі сказала: "Я не повернуся до завтра".

І однаково, з нею це нічого не означає.

Ну, нащо він так терзається? За п’ять хвилин він її побачить. Він загадав: "Якщо вона переодяглася і спочиває на канапі — все буде добре".

О боже, він ще загадує! Аби вона була там, аби тільки була і він дивився на неї!

Йому здалося, що він надто довго ходив, хоча скрізь поспішав і насправді ніде не затримувався. Він просто втратив відчуття часу.

* * *

Він обережно відімкнув ключем двері і зайшов у передпокій номера. Скинувши шинелю і намагаючись, щоб чоботи не рипіли, увійшов до кімнати. Килим стишував кроки. Літа спала, згорнувшись калачиком і прикрившись пледом. Одна рука лежала поверх пледа. Він побачив — Літа була в його піжамі. На стільці висіла її синя оксамитова кофточка і чорна сукняна спідничка по-модному недовга і вузенька. Він тихенько став навколішки в головах. Ні про що не думати! Вона тут, з ним — хай спить.

— Це ти? — раптом, відкривши очі, спитала вона. — Чого ти так довго? Я, здається, заснула. Ой! Які квіти! Бузок? Який чудовий бузок! Я зараз поставлю у воду. Треба в теплу воду, там же у ванні є тепла вода, я спокусилась і блискавично прийняла душ! Вийди, я одягнуся.

— Лежи, лежи, я сам поставлю і приготую на стіл, а тоді ти встанеш. Ти хоч трошки спочила? Ти все знайшла, що треба?

— Ти ж бачиш, я в твоїй піжамі, але ти такий довгоногий! Штани я залишила тобі, я чесно поділила! — засміялась вона.

Бузок одразу зробив кімнату "своєю", а Ігор підійшов до канапи і знову став навколішки коло неї.

— Пам’ятаєш, скільки бузку було в монастирі? І ти вийшла з нього. Я не чекав, що його тут зараз можна дістати. Мені хотілося весь бузок забрати з квіткарні. Я так йому зрадів!

— Мабуть, і в цьому бузку багато щастя. Пам’ятаєш, ти спитав, чи я щастя шукаю, — нагадала Літа. — Ні, ні, не ламай, я встану, тоді пошукаємо.

— А мені не треба вже й шукати — воно тут, коло мене, — мовив Ігор.

— Власне, і мені не треба, — тихо в тон йому сказала Літа.

Думаючи про зовсім інше, але неспроможний знайти потрібні слова,

він ще хапався за щось звичайне і сказав майже звичайним тоном.

— Вставай, будемо обідати, ти, напевне, вже зголодніла?

— Зовсім ні. Не треба зараз обідати. Мені так добре тут. Чого ти стоїш навколішках?

— Так твоє личко зовсім близько коло мене, а я все не надивлюся на нього.

— Я дуже змінилася? Ти одразу впізнав мене?

— Ну що ти кажеш? Ти стала ще кращою. Правда, я побачив тебе одразу в музеї не такою, як у монастирі, — сумнішою, замисленішою, але ж так само чудовою і ще ріднішою мені з першої миті.

"Це тому, що я згадала тоді про нього", — подумала Літа, але не сказала. А Ігор вів далі:

— А зараз ти трохи відпочила, та ще й, розумниця, під душем освіжилася, і наче сум і задума відійшли, і знову ти така ясна, усміхнена. А ти одразу мене впізнала?

— Я ж одразу до тебе кинулася! Ти тільки змужнів, став якийсь упевнений.

— Невже? Я не терплю самовпевнених людей.

— Ні, ні, ти не справляєш враження самовпевненого, а впевненого, змужнілого.

— О, надто багато довелося зазнати і пережити, а там далеко більше обов’язків, хочеш не хочеш — стаєш відповідальним за інших, значить, мусить бути якась впевненість у діях, вчинках. Найменше відповідальності за себе особисто, про себе ніколи й думати. Але ні, я не так кажу. Думки про себе особисто — це про тебе. Я вже казав тобі це. І от ти зі мною, і ні про що інше я не можу думати зараз. І не буду. Хай цей день буде наш!

— Хай буде наш, — повторила Літа.

— Можна, я візьму тебе на руки? Як я жадав у монастирі схопити тебе на руки і побігти по тій бузковій алеї і щоб твоє волосся віялося за вітром. Можна, я розпущу його? Як шкода, що тут не можна побігти, але я піднесу тебе до бузку.

Звичайно, тут не було бузкової алеї, тут була тільки друга кімната, а їй здалося, що він біг і ніс ц далеко-далеко, проте надто швидко... хотілося, щоб він ніс без кінця і краю.

— Дивись, надворі вже темно, ліхтарі засвітили, як рано темніє у Петербурзі. Чи вже так пізно? Невже скоро ніч? — спитала вона.

Він притулився лицем до її лиця і прошепотів ледь чутно:

— Це ніч настає для нас, щоб я зовсім-зовсім був твій.

— Зовсім-зовсім мій... — повторила вона.

А як же могло бути інакше?

* * *

То їм здавалося, що вони обоє дізналися про все вперше у житті, то здавалося, що вони вдвох уже ціле життя, і все розуміють, і знають одне про одного, і вгадують кожен рух і кожен подих, і що це не одна ніч, а кілька ночей і ранків, коли вони водночас прокидаються, дивляться радісно, шепочуть якісь дурниці, такі милі і ніжні дурниці, такі ласкаві, ніжні слова, які йому ніколи й на думку не спадали, і обоє сміялися, цілувалися і знову засинали... або знову не засинали... і обом жадалося, щоб ця ніч не кінчалася довго-довго.

* * *

Він раптом відчув, що вона не спить. Так, вона лежала з відкритими очима, і сльози текли по щоках.

— Ти плачеш? Чого, рідна моя? Може, ти в чомусь незадоволена мною? Може, я був надто свавільний, надто нестримний? Прости мені тоді, я буду таким, як ти захочеш.

— Будь завжди таким, який ти є.

— Тільки скажи мені правду, — спитав несміливо і ніяково, якимсь іншим тоном, що так не пасувало до нього, — тобі було добре зі мною?

Вона стала цілувати його в очі, в голову, плечі, шию з невимовною ніжністю і ласкою, і це було найщирішою відповіддю.

— Чого ж ти плакала тоді? — спитав він.

— Тому й плакала, що було так добре сьогодні, а "завтра" для нас уже не буде.

Вона хотіла ще нагадати, що це ж уже, напевне, настало "завтра" — вони не запалювали світла і не дивились на годинник, що це ж сьогодні він поїде увечері на позиції і взагалі, чи будуть вони колись удвох? Цього останнього вона нізащо не сказала б. Він подумав тільки про фронт.

— Тисячі жінок плачуть тепер, проводжаючи на фронт, от і ти приєдналася до них, — сказав він роздумливо, але йому навіть тепло стало, що і за ним плаче кохана жінка. — Тільки ти не плач, усе буде добре. Я ж казав тобі ще тоді — коли я знатиму, що ти зі мною, мене не вб’ють. У нас усе буде добре. Не треба псувати мої любі сині очі. Навіть коли я зустрів тебе тепер і так зрадів, я не уявляв, що можна так любити безмежно, безоглядно, все дужче й дужче, і ти така в усьому несподівана, незвична і в той же час така без краю рідна. І ти ж мене трошки любиш?

— Трошки. Тро-ошки-тро-ошечки, — протягнула, усміхаючись крізь сльози, Літа і поцілувала його в ліву брову і в куточок губ, хоча в нього і не було зараз того виразу, який вона так запам’ятала, але він відчув, що це щось особливе.

— Мені досить твого "трошки", я щасливий від нього.

— Ну, то обійми мене, і ми ще поспимо. Ще ж можна не вставати? Ще темно! Ми заснемо вдвох і вдвох прокинемось.

— І вдвох прокинемось, — повторив він. — А що, як це все сниться?

— Хай сниться, аби обом однаково!

Хай сниться...

Ніколи вона не була, та й не уявляла, що можна бути такою заголубленою, такою зацілованою.

* * *

Вже вкотре вони прокидалися і знову засинали щасливі і шалені. І знову, прокинувшись раніше, він ніяк не міг збагнути, усвідомити — Літа з ним. Тут, поряд, її голівка лежить на його плечі, і він боїться поворухнутися, щоб не розбуркати її. Вона спить, спокійно спить, і хай це тягнеться довго-довго...

Він думатиме про неї.

Як багато він думав про неї наодинці! Як багато думав, передумав там, у монастирі, після того ідіотського падіння. Зовсім не ідіотського, — усміхнувся він сам до себе, хоч воно було ненавмисним, але ж воно врятувало. Йому було соромно, незручно, такому вершникові впасти з коня! Вигадали переляк від поїзда, кінь злякався, поніс чи там несподівано став дибки, і він упав — просто ганьба! Насправді не коневі, а йому запаморочилося від усього. Ще дужча ганьба! Там він про це нікому не казав, не спростовував їхніх версій, тільки Літі сказав правду.

Він дійсно тоді був не при собі, вкрай ображений, наче розчавлений. Вийшов до сніданку, а тьотя Соня — мати Серафима — зовсім спокійна, але ні, він то її знає — напружена і чимось сполохана, повідомила наче між іншим:

— А ввечері заходила Єлизавета Миколаївна попрощатися, її викликали в якихось справах, і вона несподівано поїхала додому.

* * *

Як? Він її не побачить? Вона ж обіцяла бути тут! Мабуть, він дуже змінився, бо і Ада, і мати Серафима глянули на нього злякано, наче ось-

ось щось станеться. Нічого не сталося. Він зібрав усі сили, щоб сісти снідати з усіма, нічого не спитав, нічого не сказав. Ада швидко заспокоїла себе: йому просто чогось стало недобре, але одразу минуло, отже, п’є спокійно каву, вийшов покурити, а що мовчазний, так він взагалі став неговіркий. Нічого, позавтра повінчаються, і все буде як слід. Він змінився — взагалі змінився, але їй не хотілося про це думати. Все вже вирішено, і ніяких неприємностей з ним не виникає, тримається цілком чемно, пристойно, дорікнути ні в чому не можна, а те, що зненацька зблід і навіть немов схопився за спинку крісла, все ж таки він був поранений, а вчора затримався на цій Скельці. Довго їздили, ходили там. Він сам не поспішав додому. Вона взагалі ні разу не спитала його про рану, як він тепер почувається. Правда, мама одразу в розмові спитала, та він одмахнувся жартом і перевів розмову на інше. Може, все-таки наодинці треба було виявити більшу увагу. Але ж він сам не згадував і більше турбувався, як вони влаштувалися, чи вона відпочила, а наодинці вони майже й не були. Ще все попереду.

Адина мати нічого не помітила. Він, попаливши цигарку, знову зайшов до кімнати. Мати щось їй казала, його тітка, та завжди не зводить з нього очей, як з малої дитини, аж дратує цим Аду. Зараз, на щастя, Ігор не дав можливості навіть спитати нічого, поцілував тітці руку і сказав:

— Мені треба на станцію. Я згадав, мені треба дати полковнику телеграму. Я поїду верхи. Ти дозволяєш взяти коня?

— Аякже, звичайно, — відповіла тітка, ще не знаючи, як поставитися до цього прохання.

— Я швидко повернуся, за якусь годинку буду вже тут, — сказав він Аді. — Ви дозволяєте?

І він поїхав. Чого? Він і сам не міг би відповісти до ладу. Він мусив бути сам. Мусив отямитися. Різні шалені наміри спадали на думку, і він їх усі відкидав.

А за годину в келії ігумені почули, як заголосила Устинка.

— Матінко Серафимо! Ой, лишенько! Панича несуть!

Він був непритомний.

Ада враз відчула: ніякого весілля не буде, ніякого весілля не буде!

Отямившись, він не хотів, щоб хтось, крім тітки, заходив до його кімнати. Перший день він лежав надто безпомічний, не хотів, щоб його бачили таким, він ледве говорив, з великим трудом вимовляв слова.

Ада не дуже й поривалася. Ну, як це так — напередодні весілля впасти з коня і розбитися? Що вінчання відкладається, про це й мови не було. На який час?!

— Адо, зайди до нього, незручно, — сказала мати.

— Але ж він не хоче, щоб хтось заходив, крім тітки, лікаря та цієї чернички Устини. Він же не може ані сісти, ані встати.

Лікар сказав, що страшного нічого не сталося, що потрібний лише час, однак лежати спокійно, по можливості нерухомо.

Тітка не вірила, послала по лікаря аж у Полтаву. Вони підтвердили діагноз старого місцевого, повітового. Вона нікому не вірила, не відходила. Він нікого, крім неї, не хотів бачити, і навіть якщо Устинка сиділа в куточку кімнати, коли ігуменя мусила вийти, він заплющував очі, вдаючи, що спить. Та хоча йому й не було соромно, що от він упав і

тепер лежить безпомічний, десь усередині він радів — вінчання відкладалося, вінчання не буде, і він у цьому не винний!

І йому легше було перенести всі неприємності лежачого хворого і біль — все ж таки біль був, — він стримував стогін. Згадував своє перебування в лазареті, де начувся всякого, і знав: краще інколи як болить, ніж коли нічого не відчуваєш.

Але ж вінчання не буде, не буде! Слово честі, він же упав не навмисно! Всупереч тітці, він вірив лікарям і слухняно виконував усе, що вони наказували.

Коли б тільки одне слівце про Літу, дізнатися, що насправді з нею, він би був майже задоволений.

І раптом за кілька днів несподівано він почув про неї не одне слово, а навіть надто багато. І став думати, що він винний перед нею.

Як дивно, перед Адою він зовсім не відчував себе винним. Щось усе було тут не так, починаючи з комедії освідчення і заручин, наче всі розіграли, як по нотах, звичайні вправи, і раптом виявилося, що нема чого насправді слухати і далі грати.

* * *

Ада і мати її почувалися зовсім зайвими у цій несподіваній атмосфері турбот про хворого, але ж ображатися не було на кого. Вся увага була звернена на Ігоря, а Аду ніхто і не втішав!

— Знаєш, може, це все на краще, — раптом сказала мати Аді. — Хоча монахиня не вірить лікарям, але ж вони запевняють, що нічого небезпечного нема, тільки невідомо, коли він встане. Я гадаю, нам нема чого тут робити. Його добре доглядають, ти ж не будеш годувати з ложечки та, пробач, подавати і виносити за ним нічний посуд.

— Мамо, для цього найняли якогось хлопчиська, — перебила її Ада, все ж таки неприємно, коли про жениха говорять такі речі, — а годувати — це вже привілеї тітки, — скривила губи Ада, — я не змагатимуся з нею.

— Проте зайди, посидь коло нього і підготуй його, що ми їдемо.

Дійсно, можливо, дочка приховує від неї свої переживання?

Але Ада сказала:

— Безумовно, мамо, все це неприємно, я уже настроїлась на цей шлюб. Так наче все виходило гаразд, і мені жалко його. Але ми якимись надто чужими зустрілися зараз. Ми, правда, і раніше не були дуже близькими, але він завжди був веселий, дотепний, послужливий.

— Всі так милувалися на вас, коли ви вдвох танцювали, — зітхнула мати.

— Я гадала, що мені і вам буде з ним завжди зручно і приємно, — вела далі Ада, — краще, ніж з кимось іншим. Така вихована людина, нашого кола, але війна його дуже змінила. Хіба ти не помітила цього?

— На жаль, помітила, та вирішила, що це тимчасово, і потім твій батько наполягав, щоб повінчатися тепер, навіщо відтягати? — А про себе згадала: батько казав: "Війна, мало що трапиться, куля не вибирає", — вони розуміли одне одного, закінчувати думки не було потреби.

Звичайно, те, що трапилося зараз, не входило ні в які розрахунки... Нічого, вони повернуться додому, і, коли трапиться якась інша підходяща партія, треба, щоб Ада почувалася вільною. Слава богу, на палке кохання тут нема й натяку. Ада сама розуміла, що далі

перебирати не годиться, а він справді був підходящий "по всіх статтях"...

Ада не думала, коли заходила до нього, що за два дні її жених дуже змінився — зблід, змарнів, ще й непоголений. Навіть жалко його стало, але в ліжку лежала зовсім чужа, малознайома людина.

Він видавив усмішку.

— От бачите, як усе недоладно трапилося, — вимовив він. — Ви гніваєтесь на мене?

— Що ви, — щиро сказала Ада. Вона боялася розжалобитися, проте не хотіла примусити себе сказати, що все тільки відкладається, а не відміняється, і знайшла пристойну формулу: — Значить, не судьба, — мовила вона.

— Значить, не судьба, — повторив він, і обоє зрозуміли, що брехати не треба, і цим були задоволені.

З "тещею" прощання вийшло навіть теплішим. Зовсім трошечки брехні, яка перейшла в справжнє співчуття.

— Поправляйтесь, поправляйтесь, все буде гаразд. Лікарі кажуть, що нічого небезпечного нема, треба тільки вилежати. Пишіть нам, як і що.

— Обов’язково, — відповів Ігор, вдячний за цю чуйну брехню.

Без зайвих слів Ада і її мати попрощалися з ігуменею, і Ігор полегшено зітхнув, коли тітка зайшла і якось ніяково сказала:

— Поїхали.

— Ну й добре, не турбуйся, тьотю, — заспокоїв її Ігор.

Він же не думав, що вона знає більше, ніж він припускає, і турбуватиметься ще дужче... Він сказав тоді тільки:

— Тьотю, не переживай. Вона мене не любила... — І додав: — І я її не любив. Ми, напевне, просто не розуміли цього.

Вона то, мати Серафима, вже розуміла, що він Аду не любив. З того прощання з Літою зрозуміла і ще після одного випадку переконалася, що, на жаль, все складніше і важче. Ігор спав, вона тихенько зайшла до кімнати, і раптом він сказав чи спросоння, чи марив: "Літа... Літочка..." — але враз розплющив очі і побачив тітку.

— Тьотю, це ти? Я нічого не казав? Не кричав? — спитав він.

— Що ти? Може, я тебе збудила? Ти спав, коли я прийшла, — відповіла тітка байдужим голосом, і він заспокоївся.

Значить, він думав про ту, до якої вона сама його ненавмисне підштовхнула. Коли б знав, де впасти, то й соломки можна підкласти... та не знаєш...

* * *

І знову вона, сама того не підозрюючи зробила так, що повернула всі його думки про Літу в інший, ще небезпечніший бік. Від образи, болю, нерозуміння до відчуття своєї власної провини, ще глибшого суму...

Ненароком чужі руки, чужі слова повертають людину в інший бік.

Дійсно, до того начебто нічим не примітного зовні випадку все ж таки переважала гірка образа: як Літа після його такого щирого,

болючого признання, її обіцянки лишитися могла поїхати, не сказавши, не написавши ані слівця? Правда, вона приходила, вона передала тіткою, "щоб не гнівався, що не лишилася!" — не лишилася на вінчання? Так воно лунало в устах тітки. Може, тому, що тітка повідомила при всіх? А чому тітка більше нічого не казала потім йому самому? Ні, ні, він був гірко ображений Літою. Отак відштовхнула його — і все. І вже, певне, забула про нього зі своїм чоловіком, розумним редактором, яким пишається.

Та ненароком тітка знову сприяла тому, що всі його думки прийняли зовсім інший напрям. І як не дивно, цьому сприяла — хто б міг подумати — дияконiха!

Правда, ще перед тим за кілька днів до нього заходив її син Володька, і Ігор дізнався, що він учень Літи Миколаївни, живе у них, невдовзі повертається знову. Ігор наче між іншим сказав: "Еге, знаю, я тут з нею познайомився, пам’ятаю, передай від мене привіт".

У нього так защеміло серце, захотілося, щоб цей здоровило переказав, неодмінно переказав його привіт... йому так хотілося розпитати про неї, про її життя, говорити про неї, почути про неї, вимовляти вголос її ім’я самому. Він тоді стримався... ані слівця не спитав.

Грали в шахи, трохи побазікали про те, про се...

Та от до тітки зайшла дияконiха і принесла для нього бульйон і вергуни. Він чув її торохтіння з сусідньої кімнати.

— Матінко Серафимо, та ви ж знаєте, мій бульйон мертвого підніме, а я вже так годила йому, так годила, щоб вашому племінничку до здоров’я було, я йому сама варитиму, і не відмовляйтесь, і не відмовляйтесь, ви ж знаєте, так ніхто, як я, не зварить! А от вергунчики. Хай поласує бідне дитя.

Почувши "бідне дитя", Ігор трохи не чмихнув, не розсміявся вперше за цей час.

— Та мій бульйон і курячі котлети його швидше на ноги поставлять, ніж усякі там ліки! Не вірю я лікам, аж ніяк не вірю! Тільки їжі та зіллю. От зілля — інше діло! Ви вже дозвольте, я свій чай йому заварю, із зіллячком, з травицею такою лікувальною, звідки й сили візьмуться! Хіба мої бовдури коли хворіють?

Тітка, слава богу, не сперечалася і не згадала, що у її племінника зовсім інша хвороба, на яку її бовдури, на щастя, не хворіли, та вона була зворушена щирим співчуттям дияконихи, а те, що та сама напросилася варити для її Гарика, було цілком слушно.

Тут прибігла Устинка і сказала, що панотець і сестра Секлета вже чекають її коло церкви.

— О, боже мій, — зітхнула мати Серафима, — ну, дрібниці без мене вирішити не можуть! Знають же, що у мене тяжкохворий і я не можу лишити його самого.

— Матінко Серафимо, — з готовністю кинулася дияконіха, — то я посиджу, коли треба, і подам, Що треба, і нагодую. Йдіть, ідіть спокійно. Я ж, бачите, все приготувала і в рушник, і в хустку замотала, ще все тепленьке, я зараз і дам. Хіба я своїх не виростила, не знаю як і що!

— Ви дійсно можете зараз посидіти? Він начебто спить, ви посидьте, а як він мене гукне, підійдете до нього. Я не думаю, щоб я там забарилась, а втім, спокійніше, коли ви тут побудете. Він, знаєте, який, Устинку не наважується попросити води принести, щоб не потурбувати зайвий раз.

— Не хвилюйтеся, я ж сама мати, мене він не посоромиться. Захоче, я його і нагодую, і напою.

— Я вам дуже дякую, Меланіє Степанівно!

Ігор чув цю розмову, він згадав обід з архієреєм і як вони з Літою уминали дияконишині вергуни. Вони забігли тоді на хвилинку під час прогулянки, а всі були на вечірні. Він нічого не мав проти дияконихи, і коли вона, цікава до безкраю, заглянула до його кімнати під приводом, чи не треба чого, він привітно сказав:

— Заходьте, посидьте, якщо маєте вільну хвилинку. Ніколи не забуваю ваших вергунів.

— А я ще вам принесла, — загомоніла Меланія Степанівна. — Може, я вам зараз бульйончику у чашку наллю? Давайте я вам подушечку ще одну підложу, вам буде зручніше.

Вона справді зробила все вправно і, наливши йому в чашку бульйону, сама вмостилася затишно поряд у крісло і, підтримуючи чашку, заторохтіла, заторохтіла.

Їй здалося, що насамперед "бідне дитя" треба нагодувати, а потім розважати, а чим розважати, як не балачкою? А про що балакати? Ну, звичайно, про своїх синочків, двох гевалів, яких у люди виводить цей янгол — Літа Миколаївна. Ніхто з ним про Літу Миколаївну і не згадував, тітка навіть боялася і слово про неї вимовити, а тут дияконіха, дійсно без усякої підозри, аби щось говорити, розповідала, вимовляла і вимовляла щомиті: "А Літочка Миколаївна", "А у Літочки Миколаївни", "А як ми поїхали самі до Літочки Миколаївни". З її торохтіння виринало зовсім невідоме, і таке далеке, і незнане життя Літи. Він ніби між іншим ставив запитання. А Меланія Степанівна, задоволена, що розважила його, розповідала про все, що знала і бачила на тій таємній для нього "Різницькій горі", котра і для дияконихи була щось на зразок якоїсь держави, казкового окремого царства-государства зі своєрідними власними устоями, правилами, звичаями, і там була царицею, королевою, чарівницею Літа Миколаївна.

Але теж своєрідна цариця-чарівниця. Завжди зайнята, завжди в клопотах і в роботі.

— Та якби ж тільки своя праця, а то, знаєте, у кого яке лихо на Різницькій, у кого щось трапилось, кожен до Літи Миколаївни, як у рідну хату до рідної. Вона й вислухає, і заспокоїть, і порадить, і сама піде, куди треба, або якусь бомагу напише, і не відпустить, щоб не почастували, не нагодували, і не дасть там на кухні, а біля себе, за сімейним столом. А сама ж з ранку до вечора, з ранку до вечора хвилинки не має — трудолюбці, біженська школа, уроки, сама обідає похапцем, за дітей вже бабуня турбується. Поки Літа Миколаївна в школі, свої діти та учні-квартиранти з бабунею обідають, а чоловікові, як з редакції прийде, йому тоді подають. Тільки у свята всі спільно, а то всі зайняті. І бабуня уроки дає французької і німецької. І синок допомагає, такий розумний хлопець! А йому ж тільки дванадцять. Нашому Володьці задачі рішав і алгебру пояснював! Та й Сергій зроду-віку того не знатиме, що Олесик тепер знає. Сурйозний хлопець, таких розумних пошукати треба!

— А дівчинка? — спитав Ігор.

Дияконіха аж проясніла усмішкою:

— Дівчинка в матір пішла, Олесик у батька, небалакучий, а Галиночка — щебетушка така, до всіх сміється, з усіма гомонить, розпитує, розказує... З усіма учнями дружить, навіть зі старшими, усіх мирить, як посваряться.

— А зовні на матір схожа?

— Більше вдачею, вона більше, сказати, блондиночка, у Літи Миколаївни волосся каштанове, очі сині, а в Галинки кучерики зовсім золоті, підстрижені, просто віночок, а саме кругловиде, рожеве, очі

великі, блакитні, ну, як янголятко, та й годі. Нагородив-таки бог Літу Миколаївну дітками, і по заслузі — стільки вже людина працює!

— А чого ж вона так багато має працювати?

— Аякже?! Там одна редакція скільки грошей з’їсть! — сплеснула руками дияконіха. — А родичі всі? А батько свій хворий, окремо живе, і Літа Миколаївна за все платить, і тому, що доглядає, і лікарям, і чоловіка батьки з ними живуть, з Літою Миколаївною, як у Христа за пазухою — не невістка, а дочка. А своя сім’я? Та на ній же все тримається. Що вона, для своєї втіхи уроки набирає, передержників та таких халамидників, як наші? Та й відмовити нікому не може. Ми вже її так просили! От з ними увечері займається, а потім до півночі шкільні зошити перевіряє. Що це, радість яка? Нема людині зовсім відпочинку. Так ми її умовляли у нас хоч тижнів зо два пожити, відпочити, і раділа вона, що приїде і на весіллі вашому побуде. В кої віки зібралася, а то ж усе і влітку уроки, уроки, в кої віки вирвалася, — зітхнула дияконіха, — так і тут прислали за нею, мовляв, показові уроки вчителям, що на курсах, треба дати, наче без неї в Полтаві нема кому дати. Вона, правда, завжди ці показові уроки з своїми трудолюбцями показує, такий вже у неї дар, немов усе як по писаному проходить, а все ж таку людину треба берегти! Так ні! А лікарі вже попереджували, кажуть, що із серцем і з горлянкою у Літочки Миколаївни не все гаразд. Вона тут, бідненька, до того сполошилася, аякже, зібралася відпочити, погуляти у вас на весіллі — все ж таки розвага для неї, і нате вам, одразу збирайся та повертайся. А тільки-но з подругою, з Ольгою гомоніли, які плаття одягати, дуже їй хотілося на вінчанні бути.

Ігор слухав схвильований і боявся виказати хвилювання, а дияконіха торохтіла, торохтіла, вже упиваючись своїми спостереженнями, припущеннями, навіть вигадками, певна, що цим розважає хворого.

— Як уперше пішла до вас, до матері Серафими, ми питаємо: а чи гарний жених? А вона каже — такий гарний, такий гарний, очей не

відвести, і приємний дуже. Тільки за невістою нудьгує. Кажуть, що й невіста гарна. Ну, Олю, каже, добре, що поїхали, погуляємо! А другого дня сміху було, люди на неї, на нашу Літочку Миколаївну, дивляться і шепочуть: "А оце невіста приїхала!" Ну, потім ви з невістою вашою і з матір’ю Серафимою надійшли, то вже розібралися.

Добре, що Ігор був накритий ковдрою і не видно було, як він аж тремтить увесь, слухаючи її.

— А як їхала, така зажурена, така зажурена була, — джеркотіла дияконіха, — ще б пак, і не тільки відпочити, збиралася продуктів купити на селі. Тут же дешевше, а в неї кожна копійка зароблена, не з неба сиплеться, не спадщина батьківська, самій про батьків треба дбати.

Як це важко було слухати.

Довго не наважувався, та все-таки спитав:

— А чоловік у неї який?

— О, такий статечний, сурйозний, показний — нічого не скажеш, спокійний, ніколи ніхто й не чув, щоб на когось голос підвищив, а щоб хтось вилаявся у них у домі — боронь боже, хоч він і спокійний, і чемний, а я при ньому боялася чомусь і слова вимовити. Як Літочка Миколаївна за столом, то хоч і він тут же, а з нею завжди галасливо, весело, вона як розкаже що-небудь, так усі аж заходяться від сміху, і його вона не боїться.

— Так чого ж би їй чоловіка боятися? — здивувався Ігор.

— Аякже. — І, нахилившись до нього, конфіденціально мовила: — Він же від неї на двадцять п’ять років старший. У них і кімнати окремі, вона з дітками і бабусею, а він у своєму кабінеті. — І раптом, схаменувшись,

що, мабуть, наговорила зайвого, спинила і розмову, і тон. — Ой, я вас забалакала зовсім, може, я вам чайку принесу? Попийте та засніть, а то, мабуть, втомила вас своїми балачками, а вони вам ні до чого.

— Будь ласка, якщо можна, я вип’ю чаю, — погодився тоді Ігор, заплющивши очі. Йому хотілося хоч на хвилинку залишите ся зараз на самоті.

Він багато домислив сам, і багато було правдивого в його домислах, — він тільки цього не знав.

Зараз уночі він згадав балаканину дияконихи і раптом, вдивляючись у спляче личко Літи, зрозумів її здивовано-зачудований погляд, спочатку якусь ніяковість, що навіть вразило його, — адже вона була заміжньою жінкою, мала уже двох дітей, а так наче щось їй було в новину, а потім немов прорвався потік якоїсь надзвичайної ласкавості і ніжних слів, і ця ласкава ніжність викликала в ньому ще дужчу пристрасть. Ні, він не порівнював її з жодною жінкою, але знав, що ніколи ні з ким не відчував такої насолоди і втіхи, і не міг, просто не міг відірватися від неї. Це справді була "його" жінка, і він казав такі слова, які ніколи-ніколи не казав нікому. Лише до неї, тільки-но побачив її у музеї, одразу вирвалося "голубко моя". Це слово виринуло зненацька з глибини далекої дитячої пам’яті: так батько називав його матір, його молоду гарну маму. Вони, батьки, були ще молоді, коли загинули обоє, потонули в морі, катаючись на яхті, з ними був і наречений тьоті Соні. А він лишився зовсім маленьким і мало що пам’ятав. Хіба міг він називати так випадкових жінок, з якими стрічався раніше? Там віддавалася данина скороминучій чуттєвості, а тут були щастя, радість... любов... Наче справді вперше пізнали загадкові таємниці життя.

І щось у Літі було і материнське, і сестринське — взагалі безмежно рідне. Він же вгадав ще в монастирі, коли сказав, що хоче, щоб вона була його дружиною, щоб завжди була з ним.

Правда, сталося все не так, та однаково він відчув з нею непорушний зв’язок — і не хотів ні про що думати.

...А "черговий ранок" розвеселив їх обох.

* * *

"Черговий ранок" був ще також глупої ночі.

— Пусти, я хочу піти напитися, — мовила Літа, відкриваючи очі.

— Лежи, я тобі принесу.

— Ні, ні, я вже краще сама піду, — і засміялася.

Він зрозумів і засміявся також.

— Ну, так би й сказала! Тебе провести?

— Що ти! Хіба це на другій вулиці? По-моєму, поряд з ванною, тільки й усього.

Вона стрибнула через нього і побігла "поряд з ванною", а він швидко збив і поправив її подушку, потім почув, що у ванні захлюпала вода, і вона повернулась з вимитим лицем, така свіжа, наче справді вибігала на вулицю.

— Ач, і вмитися встигла! Ти змерзла? Лягай швиденько, я тебе закутаю, а то ще застудишся.

Йому було приємно дбати про неї.

Обоє сміялися.

— Я ж казав тобі ще в монастирі, що нам буде дуже добре вдвох. Але ще ніч, тобі треба поспати.

— Ти ж не хочеш спати.

— А чого ж я хочу?

— А коли я вгадаю, ти скажеш правду чи ні?

— Звичайно, скажу правду.

— Ти хочеш... Їсти!

— Лікусю, а знаєш, це правда, я трошки хочу їсти. — І додав, звівши брову: — Але ж я не тільки хочу їсти...

— Ти наче виправдовуєшся, — засміялася Літа, — за таку прозаїчну, цілком природну річ, що захотів їсти.

— А як ти вгадала?

— Уяви, я теж трошки хочу їсти! А ми завжди хочемо одного й того ж!

— Тоді порядок, і я більше ніколи не питатиму "можна" чи "не можна", — жартував він, цілуючи її. — Я знатиму — що хочу я, те й ти. Зараз пообідаємо!

— Чи повечеряємо? Чи поснідаємо?

— Я приніс такі смачні наїдки! Але ми не будемо вставати. Ще й ніч насправді. Я підсуну отой маленький столик сюди, до ліжка, і ми поїмо.

— Яке неподобство ти вигадав! Але сьогодні я тобі в усьому підкоряюсь.

— А не я тобі? Хіба нам треба скорятися?

— Справді. Але ж пам’ятай — це вперше і востаннє я дозволяю підсовувати столики і їсти в ліжку, — удавано строго мовила Літа і раптом злякалася — "а що, як справді вперше і востаннє? Ні, ні, завжди, коли захочемо!" І сказала йому весело, дивлячись, як він на підсунутому столику розв’язує і розкладає пакунок — знамениті єлисєєвські розтегаї, тістечка, яблука: — Та ти ж накупив на цілий полк!

Вони обоє сіли на краєчок ліжка.

— Ой, ти навіть смажених курчат купив!

— Це не курчата, це фазанчики. Вони були зовсім теплі і м’якенькі. Один тобі, один мені.

— Що ти, хіба я з’їм цілого? Давай з’їмо спочатку мого — тобі ніжка, і мені ніжка, а потім ти з’їси цілого свого, і я буду спокійна, що ти не помреш з голоду.

— Я наллю по чарочці вина. Почекай, у мене в несесері є набір чарочок, бачиш, одна в одній, як матрьошки.

— Така необхідна річ у чоловічому несесері! Але я майже ніколи не п’ю, ще сп’янію!

— Зараз треба! Для мене це шлюбна ніч. Хіба не треба випити за нашу першу ніч удвох! Це дуже хороше вино — рожевий мускат, а оце сухе. Я не знаю, яке ти любиш. По правді, треба було купити шампанське, але я побоявся тебе. Ти ж знаєш — я боюся тебе.

— Воно й видно! — засміялася вона. — Ну, мені неповну.

— Першу повну! Тільки повну! За нас! І за тебе, моя радість!

— За нас! За тебе, мій любий!

— Що ти сказала? Повтори, повтори ще!

— Хіба ти не чув цього цілу ніч? Кажу, кажу тобі, а ти ніяк не второпаєш!

— То ти казала спросоння, несвідомо. А тобі жалко повторити, щоб я таки зрозумів і повірив?

Але хіба можна було запам’ятати всі дурниці, які вони всерйоз і жартома казали одне одному, надаючи кожному слову величезного значення.

Раптом вона сказала задумливо, цілком серйозно і навіть трохи сумно:

— Як я хочу, щоб моя Галинка, коли виросте, одразу була щаслива, як я зараз, щоб одразу зустріла тебе, — ну, такого, як ти для мене. Адже потім вже нічого, нічого не зробиш.

Він хотів щось заперечити, але вона не дала йому сказати.

— Ні, ні, давай не говорити про це. Адже зараз ми вдвох. Не думай ні про що. Зараз спочинь, спи. Так добре ні про що не думати. Спи. Я з тобою. Я теж засну.

* * *

Вона знову дрімала, а він тільки лежав з заплющеними очима. Так. Це зовсім інше — шлюб, подружжя. Його зворушили слова Літи: "Як я хочу, щоб моя Галинка одразу стала щасливою, зустріла... такого, як ти для мене".

Та хіба це можна вгадати? От вони зустрілися надто пізно і так несподівано, могли б ніколи не зустрітися. А що з того, що зустрілися?

Ні, ні, він не думав про це, і то вже щастя і радість, що він пізнав справжню любов.

Хіба у кожного так?

Живуть товариші, знайомі, як і він досі жив: все як годиться, все як у всіх. Поки холостяки, існує звичайна формула для суто чоловічого життя — "для розваги, рівноваги, для здоров’я". Він ніколи не відвідував з товаришами якихось там будинків, ц" було б гидко, принизливо, в ньому виникала бридливість, але й не відмовлявся від участі, коли товариші влаштовували вечірки з кодовою назвою "на лужайке детский крик" — з жінками не дуже суворих правил, але ж не з одвертими повіями! Дівчата певного прошарку любили, коли їх запрошували. Ці молодики не були скнарами, не були брутальними, не совали гроші, а завжди припасали для жінок потрібні подарунки, зовсім не дешевенькі, завжди було весело з ними вкупі вечеряти, особливо коли в товаристві опинявся гарний, чорноокий, стрункий офіцер, якого звали Гариком. Він завжди "валяв дурня", співав, жартував, дівчата потім хвалилися, коли потрапляли в пару з ним. Інколи бував і обмін дівчатами за один вечір. Хлопці переморгувалися і раптом зникали з кимось з дівчат у кімнатці, над якою вивішували жартівливо намальовану назву "Поцілуйна". Туди не мали права заходити без умовного стуку і такої ж відповіді.

Вина й закусок було досхочу, траплялися серед них і випивохи і, звичайно, поводилися досить вільно, але скандалів ніяких не зчинялося.

Після такої вечірки іноді виникав більш-менш затяжний "фліртик", але ні в які тенета він не заплутувався і особливих турбот не мав. Взагалі ця сторона життя займала не дуже багато місця ані в розмислах, ані в турботах "про здоров’я і рівновагу". Все було як у всіх в його товаристві, тільки спокійніше і легше, бо жінкам він подобався, ніяких зусиль не треба було докладати, і він підсміювався з товаришів, коли ті опинялися в неприємному для себе становищі.

Тепер гидко було згадати цю формулу, що вони вигадали для себе: "для розваги, для рівноваги, для здоров’я".

Тепер він знав, що зовсім інше, непереможне, штовхає чоловіка і жінку одне до одного. Хай як завгодно назвуть це почуття, але ж справжнє — воно прекрасне, якщо не будь з ким, не те що випити чарку горілки мимохідь, а бути з жаданою, любимою, і зв’язане з найглибшим потрясінням душі і всього єства людини.

Ще й до монастиря, на фронті, під час наступу, відступу, йому було зовсім не до жінок. Незважаючи ні на що, романи спалахували навколо, скороминучі, випадкові. На коротких зупинках у нових містах, і на більш-менш довгих постоях з місцевими жительками. Звичайно, і з сестричками, санітарками, з іншими добрими, жалісливими маркітантками кожної армії! Але йому було все це без діла. Товариші були тоді певні, що він думає тільки про Аду, і не дивувались з його витриманості, може, справді, і це відігравало якусь роль. Коли ж він повернувся після монастиря, він став взагалі зовсім інший.

Він знову опинився в армії генерала Брусилова, тепер головнокомандуючого Південно-Західним фронтом. Після відпусток дійсно мало хто повертався в свої полки, багато намагалися влаштуватись десь у тилу, подалі від передових позицій. А Ігор повернувся. Навіть просив про це. Він мало кого зустрів із старих товаришів і тому особливо зрадів зустрічі з військовим лікарем-хірургом, який лікував його в лазареті. Це був давній товариш ще по корпусу, але Борис Степанович — так його звали — пішов навчатися до Військово-

медичної академії, шляхи з Ігорем розійшлися. Війна знову їх з’єднала. Тепер особливо зраділи один одному і стали близькими друзями. Борис Степанович дивувався, як змінився Гарик. Він нічого не розпитував. Ігор сам коротко сказав, що вінчання не відбулося, бо він, Ігор, зустрів напередодні весілля одну жінку, яку дуже полюбив, і ні з ким, крім неї, він не може бути. Подробиць ніяких, запитань також. Інші офіцери, нові знайомі, взагалі нічого не знали з особистого життя Ігоря, а він, коли помічав трохи тепліший, уважніший погляд, — не так часто й траплялось стрічатися з жінками, — наче між іншим, у розмові згадував дружину, давав зрозуміти, що він жонатий, сімейний. Самому іноді було смішно, як він поринав і сам починав вірити у вигадане, і коли казав, що його чекає дружина — в уяві виринав образ Літи. Він бачив, що жінки тоді не так ображаються на його байдужість і не кажуть, що він "пихатий" і "гордяк".

В якомусь польському містечку місцевий лікар запросив до себе Бориса Степановича з сестричками і його. Сиділи затишно, дружньо за столом. Жінку і дітей лікар відправив кудись далі від фронтової смуги, а сам лишився із старенькою тіткою і тепер турбувався і тужив за сім’єю. Кожен мав свій клопіт, особисті біди. Ігор помітив, як одна із сестричок значуще поглядає на нього, Ігоря, намагається бути коло нього, і він, ніби співчуваючи господареві, зажурено сказав, що теж турбується за свою сім’ю, що в нього уже двійко дітей, хоч дружина ще зовсім Молода і як там вона без нього вправляється! Перед ним в уяві виникла та картка — Літа обіймає веселу кучеряву дівчинку і серйозного гарного хлопчика.

Хазяїн співчутливо зітхав, розповідав про своїх дітей, а мила сестричка враз зів’яла.

— Що ти плів? — спитав потім Борис Степанович, який у гостях нічого не заперечував, але сам про себе здивувався.

— А так, сам не знаю чого.

— Щоб жінкам спокуси не було? — засміявся Борис Степанович. — Ач, бідний Іосиф Прекрасний, як бережеться!

— Ні, Борю, мені не треба берегтися, — сказав серйозно Ігор, — мені ніхто не потрібний.

Невдовзі він з обуренням розповів Борису, що трапилося з ним.

У групі, що привезла солдатам на фронт подарунки з тилу, приїхала одна жінка, раніше знайома з Борисом Степановичем. Таїсія Петрівна мала якесь відношення до Червоного Хреста, до різних установ, пов’язаних з благодійністю. Вона зраділа давньому знайомому і чомусь, затримавшись у містечку, час від часу навідувала його в лазареті.

Сама себе вона вважала передовою жінкою, трималася впевнено, все і всіх критикувала, палила цигарку за цигаркою і дивилася на всіх жінок у лазареті звисока.

Борис казав, що Таїсія Петрівна досить освічена жінка, з нею цікаво поговорити, але Ігор ніколи не розмовляв з нею. Він не любив розв’язних, самовпевнених людей, а її наче голе обличчя з прилизаною зачіскою і очима, які вона завжди презирливо примружувала і немов кожного оцінювала... такі люди йому не подобалися. Та особливої уваги Ігор на неї не звертав. Отак стрічався, коли заходив до Бориса, може, коли перекинувся одним-двома словами. Одного разу вона сказала йому:

— Я хочу з вами поговорити. Ви уникаєте мене, але мені потрібно з вами поговорити.

— Я нікого не уникаю, — чемно мовив Ігор. — Просто не траплялось нагоди, ми всі зайняті.

— Але ж ви сидите і розмовляєте з Борисом Степановичем, а коли я заходжу, розмова підкреслено враз припиняється.

— Ми давні друзі з Борисом Степановичем, мало про що можемо говорити.

— Дійсно, мало про що теревенять чоловіки між собою, — презирливо мовила Таїсія Петрівна.

— Ну, це вже нікого не обходить, — обірвав Ігор, йому вже нестерпна була і, головне, зовсім незрозуміла її настирливість. Щоб пом’якшити різкість, він сказав знову підкреслено чемно: — Якщо я вам потрібний, будь ласка, я до ваших послуг. У чім справа?

— От саме ви мені потрібні, і я хапаюсь за ваші слова "до ваших послуг". — Вона важко задихала, наблизилась майже впритул до Ігоря, наче вагаючись у чомусь, і раптом випалила: — Я хочу від вас мати дитину.

— Що?! — він скочив як опечений.

— Хіба ви не розумієте, що я сказала? — навіть наче пишаючись своєю сміливістю, спитала жінка. — Хіба це так незрозуміло? Я гадаю, що ви вищі за всякі умовності, і я вам даю слово, що ніяких претензій до вас не матиму. Я хочу мати дитину і вирішила, що саме від вас її матиму. Мені не потрібен чоловік, одруження, якісь там почуття. Я хочу мати дитину. Хіба це так важко зрозуміти? Ви не матимете до неї ніякого відношення.

Йому було дико все це слухати. Він навіть був ображений — невже він справляє враження такої розбещеної, безпринципної людини? І як ця жінка звертається з таким проханням, навіть не проханням, а якось наказово?

— Ви помилились, — сказав він, — ви ж освічена, розумна жінка...

— І без усяких забобонів, — вставила вона.

— При чому тут забобони? Ви мусите знати, що це не робиться за наказом, за замовою. Коли хочете, щодо цього в мене є забобони — дитину, та ще й передбачено, можна мати лише з людиною, яку любиш. Ми з вами зовсім чужі люди, двох слів не сказали.

— А мені й не потрібні слова, я знаю те, що мені потрібно знати.

Боже мій, його наче зсудомило від цих слів! Адже він так сказав колись Літі: "Я знаю про вас усе, що мені треба знати". Але ж то було інше, зовсім інше! Він любив її — тепер він був у цьому переконаний — з першої миті, з першого погляду, як побачив. Він сказав, що вже любить її дітей і що вона мусить бути його дружиною. І він потім, у мріях, малював собі, що у них будуть і спільні діти — Літині і його, але він любитиме всіх однаково. Обов’язково будуть і обов’язково однаково любитиме всіх, бо це її, Літині. Він згадав слова старого полковника, який іноді напідпитку любив повчати своїх "хлопчиків":

— Робіть що завгодно, гуляйте, поки молоді, закохуйтесь, а одружуйтесь лише з тією жінкою, з якою вам самим захочеться мати дітей, щоб саме вона стала матір’ю вашого сина.

На жаль, він не думав про це, коли женихався до Ади, він просто не замислювався над цим, і щодо дітей не відчував ані бажання, ані небажання. Вони якось і не говорили ніколи про дітей. Будуть, то будуть. Як у всіх. Можливо, Ада і не поспішала б з дітьми, не той був характер.

А побачивши картку Літи з дітьми, він почав думати і про це.

І раптом оця Таїсія, наче залізла брудними руками в душу. Що, вона його "курікулем віте" зарані прочитала і про всі медичні анамнези дізналася? І вирішила, що підходящий "по всіх статтях".

— Я знаю, що ви жонатий, але ж хіба чоловіки і до одруження, і після не грішать ніколи на стороні? — спитала вона ущипливо. — Я таких щось не стрічала.

Так вона, ще й припускаючи, що він жонатий, лізе з такими бажаннями?

Він вирішив, що з нею треба говорити напрямки, нехай це буде і образливо для неї. Але дивно, він відчував образу і за себе, і... за Літу. Начебто його спокушали на зраду Літі, начебто вона насправді його дружина, як він плів. Він таки сказав неприємні речі, але спокійно і чемно.

— Звичайно, я не був невинним хлопцем до одруження, але я знаю, що байстрят у мене не було і ніколи не буде. А тепер, коли я одружений, коли ми любимо одне одного, так щоб я розкидав байстрюків, тому що якійсь жінці заманулося! Пробачте за одвертість і за точні вирази, але ви підкреслили, що ви без забобонів. Те, чого ви бажаєте, абсолютно неможливо через мої старомодні забобони. Будьте ласкаві, забудьте цю розмову і ніколи зі мною не говоріть про це.

Вона його зненавиділа, коли стрічала, презирливо усміхалася і ледь кивала головою на чемне, але байдуже вітання. Він не звертав уваги, але обурено розповів Борису Степановичу.

— Чого ти так розпалився? Може, й справді самостійна жінка хоче мати дитину, не сподіваючись на шлюб, — намагався слабенько виправдати Борис Степанович свою знайому, хоча сам був здивований її вчинком.

— Ну, то й що? Я якийсь племінний жеребець?! — з обуренням трохи не закричав Ігор. — Ще й каже — "мені не потрібні ніякі почуття". Правда, може, коли б вона сказала, що відчуває щось до мене, я б і тоді, звичайно, не погодився, але якось би пом’якшив усе.

— Та вона, напевне, втюрилася в тебе по вуха і вирішила заполонити у такий спосіб. А губа в неї не з лопуцька, мене, рудого, так не обрала, а найкрасивішого, — сміявся Борис Степанович. — А втім, Гарька, ти такий став нестримний на язик. Солдати, звичайно, в захопленні, кажуть про тебе — "та це ж наш капітан, що вміє так чемно та ще й по-французьки лаятися". Про жеребця, я сподіваюсь, ти їй не сказав?

— А чорт його знає, пам’ятаю, що хотів вилаятися міцніше, та стримався. Правда, сказав точними словами, що байстрюків не було і не буде. Ти солдатів наших згадав, ніколи я нікого з них ще не лаяв. Це при них отого жевжика поручика, що приїздив зі штабу і просто знущався з нашого караульного, найспокійнішим тоном послав, ну, сам розумієш куди, та й додав ще чемніше по-французьки: Vous me comprenes, monsier , і що такого ставлення до нижчих я не терплю, і знову додав нашою великою російською мовою кілька класичних слів, а потім знову: Allez vous, s’il vous plait, je vous prie , і ще раз по-російськи. Солдати це чули і пройнялися до мене не просто повагою, а щирою любов’ю, бо та штабна гнида вже не одному далася взнаки. Його, виявляється, знали.

— І він тобі нічого?

— А що б він? Може, і зробив би яку капость, так його кудись перевели. І я був такий чемний, мабуть, він вирішив — маю якусь руку нагорі, краще не чіпати.

Ні, цими спогадами він не поділиться зараз з Літою, може, вона і посміялася б, але які недоторканні і небезпечні питання вони можуть зачепити, що буде потім... після війни...

Та хіба він мріяв про таке щастя, яке йому випало зараз?

От вона тут, коло нього, голівка на його плечі. Він подумав — "це її законне місце". І він боїться поворухнутись, дихнути голосніше, щоб не потурбувати, і хоче вловити її перший погляд після цієї ночі, а зараз хай спочиває.

Вона відкрила раптом очі, побачила його і всміхнулася.

Він поцілував її обидві долоньки. Доброго ранку, моя радість!

* * *

Вже був справжній ранок, хоча сіренький, пітерський, але їм було байдуже, що там за вікнами. Вставати ще не хотілося.

Лежали поруч такі рідні, близькі, заспокоєні.

— Уяви тільки, — мовив Ігор, — коли б я не зайшов до музею — страшно подумати!..

— І я б могла не зайти туди, коли б не згадала чудернацьке Галинчине доручення.

— Як я її люблю за це, твою Галинку, я їй мушу обов’язково передати якийсь подарунок. Хлопчику, звичайно, також.

— Що ти вигадав? Я їм везу і ще куплю деякі книжки, які вони бажали мати.

— От і купимо разом книжки і все, що підкажеш. Ляльку? Ти казала, що вона любить ляльки.

— Нізащо, як би це виглядало!

— Ти не скажеш, що від мене. Дійсно, вони ж мене не знають, але я хочу їм щось купити! Хіба цього не можна?

— Ні, ні, ні! — категорично заперечила Літа. — Гарику, я боюся за себе, я дивитимусь на ці речі, думатиму про тебе, і мені буде дуже важко, ще важче. Ні, ні, і це якось негарно везти від тебе подарунки, я не можу пояснити, але не треба.

Він уже й не питав, чи може він щось їй подарувати, було ясно і без слів, що не може.

— Але ж ти знаєш, — швидко заговорила Літа, відчувши його настрій, — ти даремно кажеш, що вони не знають. Олесик дійсно не знає, а Галинка — вона переживала за тебе торік. Адже вона і Жечка, моя хрещениця, все чули, коли я розповідала бабусі, моїй мамі, про монастир.

— Ти розповідала? — здивувався Ігор.

— Аякже, мама відразу збагнула — трапилось щось надзвичайне, бо я зовсім не збиралася так швидко повертатися, а про показові уроки я могла тільки в монастирі наплести, щоб ніхто ніякої підозри не мав. Я чесно сказала мамі, що я сподобалася жениху...

— "Сподобалася"! Знайшла слово!

— Ні, я трошечки не так сказала, — призналася Літа, — я сказала мамі правду, бо повірила, що ти мене полюбив, хоча не казав мені про це. Ти ж, правда, мені цього не казав, не роби такі очі, я все, все добре пам’ятаю. Ти казав, що не можеш вінчатися з Адою, бо думаєш тільки про мене. Я не знала, що мені робити, і тому втекла. Я не хотіла робити

лиха Аді, матері Серафимі. Я гадала — я поїду, і все буде гаразд. Я не могла переступити через чуже життя.

— І що ж твоя мама?

— Вона сказала, що я зробила правильно. Мама особливої ваги нічому не надала, вона звикла, що і до мене, і до сестер залицяються завжди і що я завжди всіх на сміх здіймаю. За мене мама найспокійніша, а от дівчатка, ці маленькі жінки, особливо Галинка моя, мабуть, відчули, що тут все не так і нічого смішного нема й не буде. І потім вони, дівчатка — Галинка і Жечка, все вигадували самі, що потім з тобою було і як би так придумати, аби усім стало добре. А як почули, що ти лежиш, це Володька приїхав, розповів, Галинка так журилася. Не знаю, хто більше — я чи вона.

— Ти журилася? — спитав схвильовано.

— Дуже. Тільки ніхто не бачив і не знав, — вона притулилась до нього. — От раз уже в ліжку, Галинка зі мною спить...

— Ви удвох спите? — запитав Ігор, ніби між іншим.

— Ні, утрьох. Я, Галинка і Мишук.

— Це твого чоловіка так звати? — намагаючись вимовити абсолютно байдужим тоном, спитав він.

— Ха-ха-ха! — нестримно зареготала Літа. — Ну, що ти, це ведмідь, улюблений Галинчин великий ведмідь. Вона його завжди вкладає поряд. Я його колись привезла їй з Петрограда. На щастя, цього разу вона доручила легше завдання — в музей, і воно справді вийшло на щастя.

Вона дивилася на нього такими очима, що він уже не насмілювався нічого питати про чоловіка. Щось там не так, як у всіх! І потім Літа так весело розповідала.

— А що вона замовила привезти? — він все-таки примудриться щось подарувати.

— Гоголя. Уже період Чарської минає. У нас є, звичайно, Гоголь. Але Галинка каже — я чорного Гоголя боюся, у нас старе видання, і там дійсно такі страшні ілюстрації до "Вія", до "Страшної помсти". Вона завжди на ніч виносить цю книгу зі спальні. Вона взагалі страшенна боягузка, коли мене нема, — скиглить, щоб Олесик дав руку, його ліжко поряд стоїть, або щоб бабуся з нею полежала. А я теж без Галинки не можу, ми в ліжку завжди ділимося своїми секретами. Це ж я тобі про інше почала, а ти мене своїми питаннями збив, — вона насварилася на нього пальцем. — Тоді, після монастиря, я вже казала, дівчатка довго не могли заспокоїтися і чомусь найдужче тебе жаліли.

— Ну, а кого ж було жаліти, як не мене? — напівжартома, напівсумно мовив Ігор.

— Не говори так, я тобі краще про Галинку докажу, ти сміятимешся. Вона раптом питає мене: "А Вітик схожий на Ігоря Павловича?" Це в їхньому дитячому товаристві два сусідські хлопчики — Вітик-"великий" — старший трохи за неї, і Віктор-"малий" — молодший, у неї закоханий. Вона більше дружить з великим, ми його навіть зятьком звемо, а її в його сім’ї невісточкою звуть, і вони не сердяться, наче так і має бути. Це так смішно — їхні дитячі романи, переживання. От навіть спитала мене, чи схожий її Вітик на Ігоря Павловича.

— І що ж ти?

— Я кажу: "Вітик — ще хлоп’я!" — "Так що? Коли Ігор Павлович хлоп’ям був, він на Вітика був схожий?"

— Я можу просто запишатися, якщо вона мене зі своїм Вітиком рівняє! А тепер ти їй скажеш щось про мене?

— Ні! — твердо і серйозно відповіла Літа. — Нікому нічого. Це вже так обернулося все по-справжньому. Нам самим треба впоратися. Поки що ніхто нічого не повинен знати. Поки що, Гаричок, рідний мій, інакше всім буде боляче, важко і без всякої рації. Хай скінчиться війна. Головне, щоб ти повернувся живий і здоровий. Ти ж своїй тьоті, матері Серафимі, нічого не скажеш? Не напишеш?

* * *

Що він міг сказати, в чому суперечити? Він поїде на фронт, а вона все розхлебтуватиме сама? Що? Як?.. Можливо, вона й права... Адже вони будуть так далеко одне від одного. Але вона нічого не каже про чоловіка. Що він знає про них разом? Те, що розповідала дияконіха, та те, що от вона з дітьми в окремій кімнаті? Це може нічого не значити...

А якщо війна затягнеться?..

А якщо...

— Я такий щасливий з тобою... Я знаю, я не маю права питати, робити тобі боляче, але ж і ти мене пожалій. Ти ж для мене все на світі, і от ми з тобою такі вже близькі, і ти повертаєшся до чоловіка, ти його законна жінка, ти його обіймеш, як мене, і він тебе цілуватиме.

Вона дивно усміхнулася — не то зневажливо, не то гірко — і похитала головою.

— От тільки про це не думай. Цього ніколи не буде. Я повертаюсь додому до дітей. А чоловік — не будемо говорити про нього. Це було б непорядно з мого боку говорити про нього зараз з тобою.

— Ти тільки скажи: він тебе дуже любить? Він не може жити без тебе? Звичайно, як він може не любити такої жінки!

— Коли б ти нас бачив, бував у нас, ти б зрозумів. Мені важко пояснити тобі, дуже важко пояснити чуже сімейне життя, навіть самому подружжю важко зрозуміти. Ти не дивуйся, я тобі одне скажу: він мене зовсім не любить, але жити без мене не зможе. І він дуже порядна, розумна людина, надзвичайно тактовний. Він ні в чому не завинив переді мною.

І я поки що перед ним.

— І ти теж не зможеш жити без нього? — вже з острахом спитав Ігор.

— Я не зможу жити без дітей. Це просто шматок мене. Але це ж зовсім інше. До них же ти не ревнуєш?

— Ні, це дійсно частина тебе. Дивно, але я їх люблю, особливо дівчинку.

— Її всі люблять. Правда, батько одверто любить більше сина і не приховує цього, але всі рідні більше її, а обидва дідусі з усіх онуків — найдужче Галинку.

— І розбалували, певне? Хоча і я б її балував!

— Ну що ти, вона зовсім не балувана! Ми більше панькаємось з Олесиком, він хворобливіший, і потім він винятковий, такий розумний, але й він не зловживає увагою до себе. А Галинка звичайна... така, як я...

І вона з усіма двоюрідними приятелює — і дорослими, і малими, з моїми учнями і хрещениками, з багатьма трудолюбцями.

— Ще й трудолюбці у тебе... — удавано розпачливо зітхнув Ігор. —

І до них теж не можна ревнувати?

— Я ж тебе ні до кого не ревную!

— О! Ще б ти мене ревнувала, коли я подихаю без тебе! І до кого? До моїх солдатів?

— Хіба там зовсім нема жінок? А сестри, а лікарки, а хіба міста, що ви пройшли, зовсім порожні?

— Мені просто смішно, що ти говориш. Я б навіть радів, коли б ти мене ревнувала!

— А що тобі, між іншим, казав по телефону твій Борис? — лукаво примружила вона очі. — Пов’язане з жінками? Я ж почула. Правда?

— Достеменна правда! — засміявся Ігор. Хоча Літа й жартувала, йому була приємна її цікавість до нього.

— Так скажи, на що він натякав?

Але Ігор зніяковів.

— Лікусю, про це мені незручно тобі говорити.

— Ні, ні скажи, — наполягала Літа. — Хіба. що зміниться від цього? Хіба тепер може щось змінитися?

— Та ні, це зовсім інше, що ти думаєш. Він здогадався, звичайно, що я не сам, і пожартував: "Cherches la femme?" Сказав: "Значить, твій великий піст скінчився, і ти розговляєшся на Великдень?"

— Значить, був "великий піст"?

— Невже ти можеш припустити, щоб я був з ким-небудь після зустрічі з тобою в монастирі? Борис знав, що я тримався дуже відлюдно, а для мене по телефону це так грубо пролунало. Я тільки тебе зустрів і ще не вірив своєму щастю. Я не хотів, щоб ти чула такі чоловічі розмови. Чортів Борька, а взагалі він дуже делікатний.

— Не сердься на Бориса, він же не знав, який у нас насправді великдень, — заспокійливо мовила Літа, — і я ж знаю, не просто через "піст" ми так зраділи, адже у нас були всі можливості не "поститися"! — вона погладила його по голові, по чорному волоссю, що вже відросло, було підстрижене, звичайно, не фасонно, але робило його ще кращим.

— Я злякався, що ти подумаєш...

Літа поклала йому руку на губи.

— Не кажи зайвого — "я подумав", "ти подумала"... Хіба нам було коли думати? — всміхнулася вона своєю живою, ніжною усмішкою, яку він так любив! — Ми ж обоє щасливі і раді, що вдвох! Оце головне!

— Ти справді моє щастя, бо все розумієш. І я подумки завжди все розповідав тобі, все, що діялося перед очима, що маю робити, в чому сперечаюсь з товаришами і з начальством, і завжди думав, як би ти поставилась до цього. Але справді, нам же було ніколи, — засміявся він і потягнувся зовсім по-домашньому, наче жінка, яка лежала поряд, була давно його безмежно люба і вірна дружина. — Я хочу, щоб ти знала все-все про мене, всю правду, — мовив він.

— Я теж хочу, щоб ти любив мене такою, як я є, без прикрас, — роздумливо сказала вона. — Хіба ти не помітив, не відчув, що я з тобою навіть не кокетувала, коли ми познайомились.

— Хіба ти й тоді хотіла, щоб я любив тебе? — здивувався Гарик.

— Що ти! Я про це й не думала. І ти ж не думав? Це ж було напередодні твого весілля...

— Сказати тобі правду? Я наче задихнувся, побачивши тебе.

— Та ти ж не дивився навіть, ти дивився в інший бік і насвистував "Прощання слов’янки". Я все добре пам’ятаю!

— Я просто злякався за себе. Але ж хіба ти не пам’ятаєш, я весь час просив тебе не йти, ще побути, погуляти, прийти раніше. Ти зникала, і весь світ затьмарювався. Я відчував, що не можу дихати без тебе. Мені вже було байдуже до всіх і до всього. Я тільки стримував себе, щоб поводитись пристойно при Аді, її матері, тьоті Соні. Я знав, що без тебе не зможу жити. Оте падіння врятувало мене. Але яке щастя — ти хочеш, щоб я тебе любив! Що мені ще треба в житті? — І раптом мовив, так жалісливо, іншим тоном, зовсім по-дитячому: — Мені так не хочеться вставати!

— А втім, треба, — з жалем мовила і Літа.

Та зараз вони ще не думали, що їм лишилося тільки кілька годин бути разом. Вони були ще разом.

— Я не можу від тебе відірватися, — зітхнув він, — хоч би швидше кінчалась війна...

J’ai lu, je ne sals oú,

Que les plus doux instans pour deux amants heureux.

Ce sont les enteriens d’une nuit d’insomnie,

Pendant l’envirment qui succéde au plaisir,

Quand les sens apaisés sont morts pour le désir;

Quand la main á la main, et l’áme a l’ame unie,

On ne fait plus qu’un ėtre, et gu’on sent s’elever

Ce parfum de bonheur qui fait longtemps rėver;

Quand l’amie en prenant la place de l’amante,

Laisse son bien-aimė regarder dans son coeur,

Comme une fraiche source, oủ l’onde est confiante,

Laisse sa puretė trahir sa profondeur;

C’est alors qu’on connait le prix de ce qu’on aime,

Et que du choix qu’on a fait on s’estime soi-mėme,

Et que dans un doux songe on peut fermer les yeux!

Я прочитав давно, не знаю де...

Що для коханців найсолодша мить

Зринає в час розмов нічних, безсонних,

Коли любовний шал вже не п’янить,

Та м’яко заколисує здійсненне.

І ти вже більш, ніж є, ти понад себе,

В жаданому, омріяному щасті.

Ти поряд із коханою, як з другом,

Нехай вона загляне в твоє серце,

Пречиста хвиля з джерела довір’я

Глибінь його відкриє невідому.

У мить таку і ти спізнаєш серце

Коханої — як свій єдиний вибір,

Та і себе тоді осягнеш глибше,

І в сні солодкому ми зімкнемо повіки…

(Переклала з франц. О. Крижанівська).

Літа швидко розіклала на столі ще й те, що лишилося від нічного бенкету.

— Ти нікуди не спізнишся? — спитала вона дбайливо.

— Ні, у нас ще є час, — і глянув прохально, — ми могли б пообідати разом. Ти нічого не їси і вночі нічого не їла.

— Ти ж чув, я обіцяла сестрі. І тобі ж треба до твого Бориса. Він з тобою буде на вокзалі. Може, це незручно, що я прийду на вокзал?

— Що ти, інакше не може бути! Коли б мені не треба було заходити за паперами, я б і на хвилинку не відпустив би тебе до поїзда. А Борис — це мій найближчий товариш. Може, ще й тому, що ми обидва змалку лишились без батьків. У мене, правда, була тьотя Соня, інші багаті родичі, правда, дальші, та все-таки дбали про мене потроху, а він нікого не мав, усього самотужки добився. Він, між іншим, єдиний знає про моє весілля в монастирі і хто його порушив, — Ігор підвів ліву брову, і Літа розсміялася. — Ти його побачиш і одразу зрозумієш, що це за людина. Він далекий від того кола, в якому я, на жаль, вештався до війни. Та по службі своїй я не міг інакше, але ж отакі стихійні біди, як війна, ставлять багато чого на своє місце і виявляють, хто є хто і що є що. А втім, Борис, я певний, і до війни був зв’язаний з іншими людьми, не тільки з медицини. Він і мені прочистив трохи мозок. Крім усього, він надзвичайний хірург. От уже лікар за покликанням! І, зверни увагу, він такий наче непоказний, сором’язливий, рудий, а руки в нього напрочуд гарні.

— Не може бути гарніших за твої, — ревниво мовила Літа, — я дуже люблю твої руки. — Вона взяла обидві руки Ігоря і притулила до грудей, як дитину, коли її заколисують.

Руки справді були гарні — вузькі, з довгими пальцями, та зовсім не пещені, просто чисті, міцні юнацькі руки, навіть трохи загрубілі та обвітрені.

— Велика різниця його і мої руки, — зітхнув Ігор. — Його повертають до життя людей, а мої мусять вбивати. Що зробиш? Чи дійдуть люди до того часу, коли не буде воєн, ворожнечі між країнами? Поки що це утопія, і треба захищати свою рідну. Знаєш, правду кажучи, по-справжньому рідною я відчув її тепер, на війні. Тепер часто думаю, скільки не сотень, а тисяч людей розумних, освічених, талановитих міркують, віддають свої сили, всю свою енергію на нові вигадки зброї.

Убити — якнайбільше і якнайшвидше, перемогти в цьому вчених інших країн, випередити... Не смійся з моїх дурних думок, це ж я тільки з тобою, Літусю, так можу говорити. Навіть з Борисом не так. Він каже, що я надто абстрактно підходжу до всього. Ти не смієшся з мене? Я з тобою, наче сам з собою, розмовляю.

У нього був такий тон, ніби він сам собі хоче щось довести, в чомусь виправдатись, у чомусь звіритись найближчій людині. І наче самому було дивно, що про такі речі він розмовляє з жінкою, з якою тільки-но провів таку палку, незрівнянну ніч.

— Що ти, Гаричку, я рада, що ти зі мною можеш так говорити, що ти хочеш, щоб я знала всі твої думки, що мучить, непокоїть твою душу, мислі, дратує тебе.

— Справді, я волів би мати іншу професію, та про це нема чого говорити. Я вже змалку втягнувся у військове життя і намагаюсь виконувати все чесно і найкраще, як було в традиціях нашої військової родини за діда-прадіда. А може, моя спеціальність згодиться після війни на щось інше? Я думаю, я міг би бути непоганим інженером, — раптом мовив він навіть якось наївно, по-дитячому, — ти не подумай, що я хвалько. Може, коли скінчиться війна, я все-таки вступлю до військової академії і мої знання і деякий досвід згодяться не лише для того, щоб убивати, руйнувати, але щось творити.

— А я навіть не знаю, в якому ти чині, — сказала Літа.

— Тепер майор. Однаково до генерала ще далеко, — засміявся він. — А ти генеральшею хотіла б бути? Ти для мене сама як генерал! — І знову сказав серйозно: — Обов’язків і відповідальності, повір, вистачає аж занадто. Я дуже радий, що я знову в армії Брусилова, його не порівняти з іншими командуючими. Чесна, пряма людина, ані краплини запобігання перед двором. Солдати вірять йому, бо він і розумний, і сміливий. Знаєш, в давнину люди казали: "Рать воєводою міцна".

Літа згадала слова Вишнякова. Вона з цікавістю слухала Ігоря.

— І він дає нам добрий приклад уваги до солдатів, — продовжував Ігор. — Навіщо брехати, до фронту я не замислювався над цим. Для мене, як і для більшості офіцерів, була наче суцільна солдатська маса на вченнях, на парадах, всі повинні виконувати одностайно накази, а ми їх муштрувати. А знаєш, коли я познайомився з тобою, я дужче замислився над людьми, твоїм ставленням до людей. Я відчув, що в твоїй праці для тебе нема суцільної маси в твоєму сирітському Трудолюбії, ані в твоїй біженській школі, ти про кожного дбаєш, як про рідного.

— А хто ж про них подумає, як про рідного? Пан? Пекарі? Ах, що я кажу, ти ж нічого про них не знаєш! Ти ж не знаєш, як мені доводиться воювати за них з паном, як цього року я полаялася з ним і трохи не покинула Трудолюбія. Але це я тобі потім розповім, як ми влаштували ялинку.

— Потім? Обов’язково потім розкажеш? — Ігор пильно глянув на неї. Як добре, що і вона відкладає щось на "потім".

— Усе, усе чисто розкажу, а зараз я тебе хочу слухати. Адже твій світ, воєнний, такий далекий від мене, а я хочу тебе уявити в ньому, бачити, розуміти.

Вона так слухала, що йому хотілося все розказати. Мабуть, це дуже добре, коли жінка любить так слухати, а не тільки сама гомоніти.

— Я хотів тобі розповісти, як цього року, — я вже був тоді на позиціях, — ми добре боєм відзначили різдвяні свята. Мені вони запам’яталися дужче, ніж колишні свята в столиці. Новий рік зустрів з офіцерами досить нашвидку, а на водохреща приїхав командир сусіднього дивізіону і кличе Брусилова до себе. Це свято, каже, в народі по селах особливо люблять і завжди відзначають не тільки молебнем, а й гулянкою, різними витівками. От, каже, солдати і молоді офіцери

концерт підготували, на лісовій полянці збираються цілу виставу показати. Брусилов поїхав і кількох офіцерів з собою взяв і мене покликав. Дійсно, таку виставу і такий маскарад влаштували на полянці! І ведмедями, вовками, козами повдягалися, в різні національні вбрання і чоловічі, і жіночі — і де тільки розжилися усім! Ну, звичайно, примітивно, інколи тільки натяк на татарку або українку, але сміх щирий все викликало, кожна вигадка, і, уяви, хоч неподалік снаряди рвалися, а всі веселилися, танцювали, співали, боролися. Слава богу, жоден німецький снаряд не влучив, а всі, наче наперекір, не звертали уваги, що смерть поряд. До себе повертаємось, чую, Брусилов комусь із своїх штатних твердо так каже: "Хай там що завгодно, я завжди з солдатами буду. Це мій народ".

— І я тепер так думаю. А треба думати, Лікусю, треба багато вирішити для себе. Якби ти знала, чого я тільки не начувся у Петрограді, що побачив у Парижі!

— У Парижі! Ти був у Парижі? Коли?

— От лишенько, я ж нічого не встиг тобі розповісти, хіба нам може вистачити одного дня? — розпачливо зітхнув Ігор. — А мені хочеться, щоб ти все-все знала! Я був наприкінці того року майже перед різдвяними святами та Новим роком, про які оце тобі казав, і то лише кілька днів, з групою фронтових офіцерів. Нас послали познайомитися з французькою новою удосконаленою зброєю. Я ж артилерист, можна сказати, старий фронтовий кадр і до того ж можу досить вільно розмовляти по-французьки. Щодо мов, на щастя, нас добре вишколили і в корпусі, і в училищі.

Загалом підходящим виявився для цієї групи. Я, правда, і раніше був у Парижі, це коли училище закінчив, тьотя Соня "подарувала" мені таку подорож. Ти бувала за кордоном?

— Ні, — сумно похитала головою Літа. — Тільки в Пітері, проїздом у Москві та по монастирях маму возила, — гірко всміхнулася вона. — Чоловік бував скрізь ще до шлюбу, тепер, крім Полтави, ніде не буває. От і ти вже скрізь побував.

— Тепер після війни ми поїдемо з тобою вдвох усюди, — впевнено, гаряче мовив Ігор. — Віриш?

Літа заспокійливо погладила його по голові.

— А цього разу я Парижа майже не бачив, але ж він і не такий став, війна теж наклала свій відбиток, як на все, і на наш Пітер. Він наче спорожнів, нема тих численних кафе на вулицях, кабаре, галасливої юрби при прогулянках, того шику на бульварах, жінок у розкішних туалетах, у відкритих ландо, безлічі театрів і театриків. Я тоді був ошелешений і приголомшений усім. А зараз бачив лише багато занепокоєного народу, трудового, військового, і жінок вже не в шикарних вбраннях, а теж стурбованих, що поспішали на роботу, навіть зовні зовсім інших, бо й мода змінилася. Багато підстрижених — ніколи возитися з зачісками, — засміявся він. — Ти диви мені, не смій підстригатися! А спідничка і в тебе модна — коротка і вузенька, що-що, а мода моментально і до нас долітає!

— Ач, додивився!

— На жаль, це було легше, адже на вулицях в очі впадало, а інше, за чим послали, роздивитись було складніше, а треба було багато з чим познайомитися і розібратися. Французи — прості французи, ну, такі офіцери, як ми, дуже милі люди, ми одразу знайшли спільну мову, навіть ті з наших, хто не говорив по-французьки. А от вища влада нас обурила до краю. Нам влаштували бесіду з президентом, з Пуанкаре.

— Що ти кажеш? З самим президентом? Який же він?

— Знаєш, він не справив на мене враження якоїсь виняткової, мудрої людини, як, звичайно, чекали ми від президента Франції. Зовні так собі, посередній адвокат. Спочатку подумав — пишається своїм демократизмом, от і прийняв нас без наших китайських церемоній. Посадовив усіх навколо свого письмового стола, в досить звичайній кімнаті, може, це й добре, але коли заговорив — я його просто зненавидів, та й мої товариші також. Ми гадали, що розмова буде про становище на фронті, про те, що ми можемо використати з їхніх технічних досягнень, або хоч трохи зацікавиться нашою армією. Це ж факт — адже наш фронт рятує їхній, але ж він говорив, говорив і говорив лише про те, що їхній представник зараз поїхав до Росії домовлятися про надсилання до них наших солдатів — не менш як 400 тисяч, по сорок тисяч щомісяця! Ти подумай — отак спокійно, навіть не дивлячись на нас, наче це само собою зрозуміло і належить саме так за їхню матеріальну допомогу. За їхні новітні снаряди ми повинні розплачуватися людьми — солдатами, навіть робітниками. Він пояснив досить цинічно нашому працівникові посольства, графу Ігнатьєву, дуже симпатичній і розумній людині, цю ганебну торгівлю, в якій Росія повинна була розплачуватися кров’ю наших людей. На нас він не звертав ніякісінької уваги, ні про що не розпитував. Ми, коли вийшли після цього прийому, просто лаялися, обурені до безкраю. Добре, що Ігнатьєв все ж таки допоміг нам у взаєминах з нашими французькими колегами — такими ж артилеристами, так що деякі наслідки від подорожі ми мали, хоч настрій був дуже пригнічений, вже не було навіть потягу до паризьких славних пам’ятних місць. Там ми дужче переконалися, що нашим союзникам саме до нашої батьківщини, її долі діла нема. Треба на свої сили покладатися. І сили ж є, але при такому управлінні, при такому уряді… Про це всі говорять, правда, по-різному, — Ігор махнув зневажливо рукою.

— У сестри я теж начулася, — сказала Літа. —У неї завжди в домі багато військових і невійськових. Я дивувалась одвертим розмовам навіть поміркованих, статечних людей. От полковник Вишняков, це один з найприємніших друзів Варюші, одверто казав — цар повинен зректися на користь брата, дати негайно справжню конституцію.

— Ну, не далеко ж він сягає, ваш полковник Вишняков! Мій Борис переконаний, що все в Росії мусить бути докорінно змінено, може, він занадто радикальний, але його думки мені більше імпонують тепер. Що я йому можу заперечити? Ти ж сама відчуваєш гірку несправедливість навіть на твоїх трудолюбцях? Так само я відчув, ставши ближче до солдатів. Мені чомусь довіряють, може, навіть через мою дружбу з Борисом, інколи навіть просять листа з дому до них прочитати, ще ж так багато зовсім неписьменних і яка разюча відмінність у житті тисяч, та що там, мільйонів людей! А те, що я бачив на власні очі, проходячи села, околиці великих міст. Знаєш, я не обурився, як дехто з моїх супутників, коли тут, на заводі, — у мене туди були деякі доручення, — ми помічали просто ненависні погляди робітників, я, власне, розумів їх. Вони зброю готують, їхні брати й сини з цією зброєю воюють, але заради чого? Заради кого? А життя у самих них яке, в халупах, в бараках! Тут, на Невському, багато чого не видно, от вчора я пішов і накупив усього, чого заманулось, а там, на заводській стороні, такі хвости коло крамниць. Головне — війну треба скінчити, треба вигнати німців з нашої землі. Ти не уявляєш, що вони робили з нашими людьми, де зайняли, а що з полоненими! Треба закінчити війну, хай там що, а там видно буде.

— А ви ж присягалися цареві, — зауважила Літа, згадавши слова когось з військових у Варюшиному салоні.

— Найменше через це, — гаряче заперечив Ігор, — найменше мене турбує і найменше я думаю про цю присягу. Отже, я тобі не присягався і не присягаюся, а я знаю, що буду тільки з тобою, — вставив він іншим тоном. — Тут мусить бути внутрішнє переконання і віра, — знову він вів серйозно. — Треба вигнати ворогів з нашої землі. Я ненавиджу війну. Я можу повторити за Гарібальді — він був моїм улюбленим героєм у дитинстві і в юності. Він казав: "Я ненавиджу війну, але мушу воювати, щоб захистити мою країну, мою bella Italia і мій народ, — вигнати перш за все австріяків". —Він трохи помовчав, прикусивши куточок нижньої губи. — Ти знаєш, я хотів на фронт тоді, коли почалася війна, ще з іншої причини. Нікому про це не казав. Я ще не думав ні над чим. Отоді вперше задумався. Влітку перед самою війною в Петрограді був великий

страйк робітників на кількох заводах. Крім поліції, послали на придушення про всякий випадок один гвардійський полк. На щастя, не мій. Я тоді відчув — я не зможу стріляти в них, робітників, беззбройних, які, власне, воюють за справедливість. Війна з німцями для мене була іншою справою — тут у ворогів стріляли.

— Але ж і там люди, — зітхнула Літа, — одне виправдання, що на нас напали...

* * *

— Літочко, не так усе просто. Народ одне, а цар-батюшка — це зовсім інше. Перш за все вигнати ворогів, а потім перемога буде за тими, з ким буде армія, а зовсім не через балачки і сперечання різних партій — скільки їх розвелося тут! Може, я ще не до кінця домислюю, ми з Борисом сперечаємось. Він же занадто радикальний, але в армії також не мовчать. Там же люди гинуть, а тут розмови про цю німкеню Алісу, Распутіна, придворні інтриги і про цього недоумка — Миколу.

— А знаєш, він до нас у Полтаву приїздив. Що творилося!

— Уявляю вибухи патріотичних почуттів! — їдко мовив Ігор. — До нас на позиції він також завітав, тільки Брусилов, згнітивши серце, влаштував зустріч — роботи, нашої бойової підготовки невпрогорт, а тут влаштовуй паради: хай солдати виявляють палку любов, відданість. А він же проходить перед строєм солдатів і не знає, що їм сказати, наче боїться слово вимовити. Ми всі відчуваємо: так просто ця ганебна війна не скінчиться, ми напередодні несподіваних, а може, для кого і сподіваних подій! Така колотнеча вгорі, а серед людей! Ми ще не відчуваємо всіх труднощів, що зараз скрізь. На заводі просто страшне робиться. Хоч би цю ганебну війну без ганьби закінчити.

Як дивно, що тут, у столиці, всі говорили набагато вільніше, ніж у них, у Полтаві, і зовсім не помічала вона ані краплі поваги і любові до царя і особливо до цариці.

Хіба що у Голубцова...

Літа пам’ятала, що й торік у монастирі Ігор вже говорив з приводу цього, але він тоді був розгублений перед усім юнак, і перед своїм особистим, і зневірою, невдачами на фронті. Зараз наче він, попри все, мав надію і віру на щось краще.

Немов читаючи її думки, він сказав:

— Я більше пізнав нашу батьківщину, і тільки образливо, що таким сміливим, одчайдушним народом керує купка нікчем, зрадників, шахраїв. А що ж буде далі? Навіть не уявляю...

Вона хотіла сказати йому, що їхня газета зовсім прогорає і що вона не тільки не сумує за цим, а навіть рада, не тому, звичайно, що по-дурному прогорає через безгосподарність, а що нарешті такої патріотичної газети з захопленістю перед монархом не буде. Та вона нізащо не хотіла згадувати чоловіка, говорити про нього ще й у цьому аспекті і щоб Ігор цікавився їхнім становищем. Тепер, їй здавалося, без газети, після продажу дому їм було легше, незважаючи на загальні труднощі життя.

А те, що Ігор сам змінився, "виріс", їй було приємно, це було їй ближче, і вона з ним могла говорити про те, що поставало зараз перед усіма і про що вона вільніше могла розмовляти зі своїми кумами — залізничниками з депо, ніж із співробітниками чоловіка з редакції. А з чоловіком говорили лише про практичні, побутові справи.

І добре, що нічого не сказала Ігорю, бо після сніданку виникла зовсім несподівана розмова.

— Ну, а тепер розкажи, що там за пан такий і що трапилось у тебе.

— Гарику, він не вартий того, щоб нам єдиний день на нього витрачати. А "паном" всі називають завідуючого. Чорт з ним, я його не боюся, швидше він мене. Я не хочу згадувати — я хочу бути з тобою...

— Лікусю, а мені треба поговорити з тобою цілком серйозно, — сказав Ігор.

— Коли роблять такі вступи, мені страшно, що за ними йде щось неприємне, а мені так добре зараз і так не хочеться ніяких неприємностей! Ну, гаразд, я слухаю цілком серйозно.

Ігор притягнув її до себе і посадив на коліна.

— Вступ цілком діловий, — зауважила Літа.

Але він дивився на неї без усмішки, і вона зрозуміла, що справді він хоче сказати їй щось важливе, а їй так хотілося відмахнутися від будь-яких важливих, "серйозних" думок, про них самих. Вона знала, що тут нічого не придумаєш.

— Лікусю, ти сама бачиш. Ми не можемо бути не разом, не вдвох. Хіба ми можемо існувати окремо, кожен сам по собі? Я це знав, відчув одразу, коли тебе побачив. Я знав про себе, що я ні з ким не буду ніколи, крім тебе, і ці місяці я був з тобою, а зараз, сьогодні, я переконався — ніщо не повинно нас розлучити.

— А війна? — спитала Літа.

— Війна розлучила стільки подружжів, але ж це не та розлука. Звичайно, я сьогодні їду на фронт, та я мушу знати, я знаю, що я з тобою, а ти зі мною.

— Ти сам казав, ще в монастирі, пам’ятаєш, що нічого не хочеш крадькома, не хочеш таємної зради чоловіка, не можеш, не хочеш бути лише коханцем.

— Хіба справа в словах, — палко заперечив Ігор. — Я справді казав це все, мало чого я не казав! Так що ж, ми мусили, вчора зустрівшись, чемно побалакати і розійтися? Чому? Для чого? Це було понад мою силу. Я не зміг. Я не був владний над собою.

— Адже я теж не була владна, — тихо мовила Літа, — я й не здивувалась, коли ти сказав портьє: "Зустрічав дружину", — і не заперечувала нічого... Коли б можна було ні про що не думати зараз... Головне, щоб ти був живий, Гаричок мій. Війна скінчиться, час уже покаже, як вчинити, щоб бути завжди удвох. Не треба зараз нічого вирішувати. Тільки пиши мені, обов’язково пиши, коли буде змога.

— Ти дозволяєш писати? Я й за це вдячний. І ти ж мені писатимеш? Тільки не хвилюйся, коли листів довго не буде. Можливо, довго не буде. Тільки ніколи не припускай, що я в полоні. Цього теж ніколи не буде. Це вже краще смерть, — сказав він твердо. — Не питай мене більше ні про що. Та ви ж там, удома, всі газети вивчаєте, пам’ятай, що я в армії Брусилова. Я зараз напишу, куди писати мені. А тобі? Я не хочу тобі ніяких неприємностей.

— Їх не буде. Ти писатимеш на адресу Варюші, а в конверт вкладеш лист для мене. Вона надішле, підписавши адресу сама. На три-чотири дні довше, але спокійніше. Не дивись так. Я розумію, це все не те, чого ти хочеш, чого ти прагнеш, але не треба завдавати зараз і собі, і мені зайвих хвилювань. Ми ж уже говорили про це. Хай скінчиться війна. Я розумію, тобі це важко, але ми з тобою, попри все, такі щасливі, це ж у нас ніхто і ніщо не відніме, і це з нами! Ти згоден зі мною?

— З однією умовою.

— З умовою? Ти сам сказав, що тепер ти зовсім-зовсім мій — і хіба нам потрібні клятви, запевнення, обіцянки? Я ж з тобою... і я знаю, що ти теж.

— І саме тому я хочу сказати тобі одну досить важливу річ.

— Не лякай мене!

— Ні, ні, голубко моя. Це звичайна земна річ. Саме тому, що я зовсім-зовсім твій, все моє належить тобі, не тільки серце і любов.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Постарайся зрозуміти і постався реально. Все-таки війна. Все може трапитись. Я певен, що тепер зі мною нічого не трапиться, я просто переконаний у цьому, але зрозумій, мені буде легше і спокійніше, коли щось ненароком і трапиться, — все моє, а в мене за спадщиною дещо є, все моє повинно стати твоїм.

— Ти що, збожеволів? При чому тут я?

— Як при чому? — навіть обурився Ігор. — Тільки що було доведено, між іншим, і словом} і ділом, що ми найближчі, найрідніші. Невже ти думаєш, що для мене ти лише жінка, з якою я жадав тільки тішитися? Я хочу, я мушу про тебе піклуватися тепер завжди. Все моє життя! Я вже зрозумів без твоїх пояснень, ніяка ти йому, ну, твоєму чоловікові, не дружина, ти про людей його "супруга".

Літа здригнулася, почувши це слово, яким називав її Альоша.

— Ти моя справжня дружина, хоча нам і не співали "Ісайя, лікуй", чого ж у разі моєї загибелі мої гроші залишаться моїй офіційній єдиній родичці — тьоті Соні, а вона віддасть їх на монастир? Це ж просто безглуздя! Хай краще вони підуть на твоїх трудолюбців! Правда, хай на

трудолюбців, яких ти виводиш у люди, а в них же ні чорта не буде, крім казенного одягу! Я то знаю, як юнакам хочеться мати вигляд не гірший за інших, не по собі, по товаришах знаю. Від цього ти не маєш права відмовлятися, коли так принципово не хочеш витратити на себе і своїх дітей, — він говорив запально, майже сердито. — Коли я лишуся живий, а я в цьому певний, я однаково їх витрачу на вас, я вже знайду спосіб, я щось вигадаю, мені вони не потрібні. Але ж тоді ми будемо вже разом, інакше не може бути, і вигадувати нічого не треба буде. А ти не хочеш зрозуміти, що мені й зараз було б легше і приємніше залишити собі якусь дрібницю, а все взяти і купити тобі коштовні речі, так, про всякий випадок, речі, які ти у важкий час зможеш використати. Це було б найрозумнішим купити сьогодні ж, зараз. Я бачив такі чудові діамантові кольє, брошки, персні! От зараз підемо і купимо, тільки зайдемо за грошима в банк.

— Ти таки збожеволів! — зупинила його Літа. — Невже ти гадаєш, що я взяла б у тебе хоч якусь річ?

— Ні, я бачу, з тобою не можна спокійно і розумно порадитися.

— Ти хочеш, щоб я спокійно радилася, що буде з твоїми грошима, коли з тобою щось трапиться? Я не можу й думати про це, а не те що говорити, радитись, — вона аж почервоніла.

— Ач, дурочка, як розсердилася! — раптом засміявся Ігор. — Я тебе не бачив ще сердитою! Це я можу сердитись, що ти не слухаєш мене.

— Чого б це я мала слухати? Я старша за тебе, — вже радіючи в душі, що тон змінився, адже вони не повинні, не можуть посваритися в останній, так, і в перший, і в останній день...

— Будь ласка, не задавайся, що ти старша. Ще в монастирі розвідка мені донесла, скільки тобі років. Між іншим, різниця — два роки. Усього! А оскільки рік на війні рахується за п’ять, то я далеко старший за тебе.

Він справді почувався тепер старшим за Літу, та й виглядав так.

— Врешті, бог дасть, я лишуся живим і тоді вже робитиму що захочу. Не сердься на мене, — ласкаво мовив він. — Не сердишся? А знаєш, чому Ада і її батьки теж поспішали, щоб ми тоді повінчалися? — раптом спитав він. — Вони вирішили, що як мене справді вб’ють, моя спадщина промине їхні руки.

— Звідки ти це знаєш?

— Знаю, вже знаю, інакше не казав би. Її двоюрідний брат прохопився, ми з ним випадково зустрілися. І я цілком заспокоївся, що я ні в чому перед нею не винен. Ти б чула, як її батько розмовляв зі мною діловито, з поважним виглядом про всілякі матеріальні справи — скільки у мене на спадщині, яку частину після одруження я одразу переведу на її ім’я і скільки вони можуть дати в придане, щоб я не мав надії на більше, бо у них ще син. А я, як йолоп, дивувався, що про це говорять, гадав, що так і треба, і тільки підтакував і виконував усе, на що вони натякали або навіть говорили напрямки. Ну, от перед святами чи іменинами — про що мріє Ада,, які брошки та персні подарувати. Між іншим, Ада нещодавно вийшла заміж за якогось лисого дипломата. Так що це моє щастя, коли твоя Божа Мати послала мені в монастирі тебе! Страшно подумати, що було б. А ти все-таки моя дружина і не хочеш нічого, коли я благаю тебе. — Він ніжно поцілував її.

і

Однаково він зробить те, що він вирішив, — і йому допоможе Борис, а з нею не треба про це говорити, коли вона так бере усе до серця.

— І давай більше про це не говорити, — наказала Літа. Вона справді хвилювалась, і Ігор хотів заспокоїти її.

— Я даю тобі слово, я нічим не порушу твого спокою, поки ти сама не покличеш мене і не скажеш, що ми можемо вже бути разом. Але пам’ятай, я вірю, що ти зі мною, що ми вдвох, і я тебе чекаю.

Вони сиділи мовчки. Немов усе було вирішено. А нічого ж не було вирішено, нічого.

Тільки знали, що дуже люблять одне одного, в це вірили і про це не говорили. Знали без слів.

— А ти мені можеш щось подарувати? — урвав він мовчання. — Я хочу мати твою картку. Якщо ти забороиш, я нікому її не покажу. Хіба ти не розумієш, як я хочу мати твою картку там, завжди при собі, мені було б легше в найстрашніші хвилини. Відчувати її і твій кучерик. Невже я й на це не маю права?

— Звичайно, маєш. Тільки не дивись так. Я принесу тобі на вокзал. Я потягну якесь фото своє у Варюші і привезу тобі.

— Ти ж приїдеш на вокзал? Правда? Ти приїдеш?

— Неодмінно. Ти завезеш мене, підеш у своїх справах, а увечері я приїду на вокзал. Скажи, який поїзд і який вагон. Мила моя піжама, треба уже скидати її. Тобі там хтось випере і випрасує?

— Нізащо! Я її навмисне так одягну після тебе.

— Я кладу в чемодан, як вона і лежала. Я нічого не торкаю, як ти сам склав, а то потім щось шукатимеш.

— Можеш перекласти і по-своєму, мені буде тільки приємно.

Справді, йому було приємно, що її маленькі ніжні й водночас енергійні ручки торкнуться усього, що він носитиме.

— Лікусю, на столі книжка, я купив собі, поклади, будь ласка, згори, може, довго їхати доведеться, я у вагоні читатиму. Я радий, що Блока купив. Ти любиш вірші?

— О! — тільки сказала Літа.

— Справді, яка шкода, що чотири дні у нас пропало, ми і до театру разом би пішли. Що ти вчора збиралася дивитися?

— "Дни нашей жизни", але я вже бачила, до Полтави приїздила хороша трупа, до нас приїздять гастролери, я майже завжди все передивлюсь. — Хотіла сказати "у нас же були завжди постійні місця в театрі", та спинилась і потім додала: — І я дуже люблю концерти. Вяльцеву я ні разу не пропускала. Я так люблю співи. І не смійся, я люблю слухати романси. — Вона наче виправдовувалась. — Ти, напевне, багато чув і знаєш серйозну, справжню музику?

— Чого б це я сміявся? Я сам дуже люблю і прості пісні. — Він якось дивно глянув на неї і прикусив губу, немов хотів щось сказати і спинив себе.

Ходити б з нею в театр, слухати концерти, читати улюблені книжки... радитись про працю... Це ж повинно, повинно бути!

— А ти мені даси своє фото? — спитала вона.

— Ти правда хочеш? — він не усміхнувся, а якось прояснів усім обличчям. — Я зараз погляну, чи є в мене тут більш-менш пристойне, вдалих не може бути, може, дублікати посвідок, маленькі, та ще на позиції любитель-кореспондент фотографував, вибирай сама.

Він вийняв з одного відділу чемодана кілька карток.

— Ну, от цю, хоча тут ти вже занадто замислений, але вираз твій.

З маленької картки він наче дивився на неї і чекав якоїсь відповіді.

— Можна надписати? — спитав він. — Щоб ти не сплутала з безліччю своїх поклонників.

— Як тобі не соромно так казати? Як ти можеш так казати?

— Ну, я пожартував, Лікусю, рідна моя, і я ж однаково не можу надписати так, як я хочу! Я все ж таки надпишу — тільки перші літери слів, а ти відгадай.

Він надписав на зворотньому боці: З.З.Т.Г.

— Просто як у Толстого, коли Левін освідчувався Кіті в коханні, — згадала Літа. — Але, по правді, не вони мої улюблені.

— І не мої.

— От над Наташею, Волконським і П’єром я й тепер плакала, коли перечитувала після кінематографа. Мозжухін — такий вже Андрій Волконський, і Наташа була в кіно достеменна. Давай відгадувати, що ти написав. А може, краще ти сам скажеш! Тоді, коли я дивитимусь на картку, я чутиму і твій голос.

Він обняв її і прочитав: "Зовсім-зовсім твій Гарька".

— Гарик, Гаричок, — поправила вона, — то ти для своїх волоцюг Гарька, он на цьому фото.

Вона взяла в руки другу фотографію — там навколо столу з батареєю пляшок стояла весела компанія, певне, якщо не після, так у розпалі бенкетування, і Гарик серед них.

— Літочко, так це ж ми знову зайняли Чорторийськ, і відзначали. Ти не уявляєш, як було трудно, коли б я докладно розповів про наші відступи, наступи, ти б простила всі гріхи мої і колишні, і майбутні. Війна — це дуже важка робота, важка, брудна і лиха.

— Не мені їх прощати, вони всі давно прощені, не тільки тобі, а кожному, хто на фронті, — сказала Літа, тримаючи в руках іншу картку — Гарик з біноклем коло гармати і ті ж самі хлопці біля нього, і враз дійшло глибше, ніж будь-коли: вони стріляють, але ж і в них стріляють, і вже кулі не минали Гарика, і тільки одне моління, благання лишилося в ній: "Хай він буде живий!"

Вона не думала вже про себе, про те, щоб побачилися, були вдвох, щоб якось усе владналося, ні, тільки одна думка — хай він буде живий!

Боже, невже настав час уже йти?

Прощатися, може, назавжди? Хай він про це не думає, йому не можна, не треба так думати! Їй хотілося сказати щось легковажне, незначне, але жодне таке слово не спадало на думку, крім "тільки б він лишився живий".

— Я молитимусь за тебе моїй божій матері. — І раптом грайлива думка спала на допомогу, і вона невимушено усміхнулася. — Хоча мені слід молитися більше Марії Магдалині, недарма я завжди їй співчувала, коли й не була такою великою грішницею, якою стала зараз.

— О, ти дійсно стала б великою грішницею, коли б не лишилася зі мною, — переконливо сказав він. — А за це, я тебе запевняю, і Марія Магдалина, і божа мати заступляться за тебе в разі потреби. Щастя

мусить лежати на страшному суді на терезі поряд з найдобрішими вчинками. А ти не уявляєш, скільки сил і зовсім інших добрих думок мені додала, і хай яке завгодно пекло мене чекає, не в засвітах, а на землі, я все тепер перенесу далеко легше. І не тому, що мріятиму про те, що буде, а тому, що вже було, і-ніхто від нас не відніме.

— Для цього варто було й погрішити, — мовила Літа, — якщо це зветься гріхом.

Але ж, як не дивно, вона зовсім не відчувала себе грішницею.

* * *

Вони вийшли з номера і під руку спустилися поволі сходами. Літа тримала в руці квіти, які вийняла з вази і загорнула в папір, щоб не померзли. Вони були ще зовсім свіжі. Він ніс її пакунок з подарунками дітям і свій невеличкий чемодан. Ігор віддав ключа портьє.

— Здається, у мене все заплачено?

— О, навіть більше, — портьє кинувся до касової шухляди, але Ігор махнув злегка рукою.

— Не турбуйтеся, я гадав, що затримаюся довше, але наказ виїхати сьогодні! До побачення, сподіваюсь, що до побачення.

— Аякже! Швидше, швидше повертайтесь, — портьє закотив очі вгору, даючи цим зрозуміти, що добре знає, куди їде Ігор. — А коли мадам, ваша дружина, приїде раніше, для неї ми завжди знайдемо найкращий номер.

— Дякую за гостинність! — мовив Ігор, а Літа усміхнулась, і портьє, дійсно не для годиться, захотілося, щоб вони ще приїхали.

Боже, як сумно виходити на вулицю!

Він міцно тримав її під руку.

— Дивись, які гарні саночки нам подають. Ми ще вдвох. Ми ще разом, правда?— казав Ігор.

Кучер вправно відкинув ведмежу запону. Ігор, майже піднявши на руках, посадовив Літу в сани і сів поряд, обіймаючи її за спину.

Вони були ще вдвох, разом.

У Петрограді рано темніє, і вже засвітили тьмяні вогні ліхтарів.

— Ти не спізнишся на вокзал? Я не прощаюсь, Лікусю. Я тебе чекатиму біля самого вагона.

— Не хвилюйся. Я буду обов’язково.

Було дуже сумно. Але вони були ще вдвох.

Вона прийшла раніше. Вдома у Варюші не сиділося. Як завжди, метушилася. Треба було відправити хлопців у корпус, обідали всі врозбрід. Варюша збиралася з Вишняковим на якийсь вечір, так що особливих розпитів не було, тим більше коли пожартували з приводу букета, який принесла Літа, вона нічого не заперечувала, а тільки загадково всміхалася на слова Вишнякова, що чарівна Літа Миколаївна мимохідь вбиває наповал, і, звичайно, жертви радісінькі бути вбитими у такий спосіб, а не десь на фронті. Вона знала, що її реакція — ніякого спростування чи пояснення, швидко припиняє всілякі натяки і цікавість. Оскільки спільного обіду не було, вона зовсім не схотіла їсти і сказала, що вся компанія їде проводжати на вокзал "тих, кого встигла вбити тут", і вони мають їхати на позицію.

— Проведемо, і я повернуся, — з удаваним жалем зітхнула вона, і Вишняков співчутливо покивав головою.

Тепер тут нікого ніщо не дивувало. Літа ще зайшла в крамниці, дещо купила і злякалася, що може запізнитися, найняла санки і приїхала навіть раніше, ніж треба. Ігоря ще не було. Вона спочатку була задоволена, що трохи отямиться на самоті, але за кілька хвилин злякалася, чи не переплутала вагон. З усіх вагонів підряд входили і виходили військові. Літа пройшла до сусіднього і знову злякалася, що пропустить Гарика, що поїзд рушить і вона його не побачить і не віддасть того, що купила для нього, так само як своєї фотокартки, яку потай витягла з альбома у Варюші і сховала у муфту, куди поклала і куплене в крамниці. Літа не звертала уваги, що на неї, як завжди скрізь, і зараз на пероні задивляються. Вона справді вже почала хвилюватися, що не побачить його, — вже, може, ніколи не побачить!— як раптом почула:

— Лікусю! Ти давно прийшла? Я затримався у вагоні чужого генерала. Ніяк мене не відпускав. Пробач, голубонько. Ти змерзла? Ходімо у вагон, ще є час. Я тебе познайомлю з Борисом, ми їдемо з ним у двомісному купе.

— Ти кажеш, ще є час? Так побудем краще трохи удвох.

— Якщо тобі не холодно, побудемо тут, — підхопив Ігор. — А ти принесла мені, що обіцяла?

— Принесла, от, — вийняла вона конверт з карткою, — я тільки не змогла надписати, я й хвилини не була там сама, не знаю, як і картку потягнула! Варюша не швидко виявить пропажу, та й не Подумає на мене. — Літа вийняла ще щось з муфти. — Це тобі від мене!

— Що ти! Мені так не дозволила нічого тобі подарувати!

— Та це ж зовсім не якийсь там подарунок, це просто те, що напевне тобі згодиться. Не смійся, я побачила в крамниці і вирішила, що тобі обов’язково там згодиться. Можеш подивитися, щоб ніхто тільки не помітив. Це теплі носки з верблюжої вовни. Я знаю, Ілечка, мій брат, шукав такі. Я випадково зараз натрапила. У тебе ж іноді, ти казав, нога болить, коли холодно або вогко. Тільки не смійся, що такий подарунок.

— О, що ти, я за нього тебе міцно розцілую. Лікусенько, ти така моя рідна, такий мій друг, ти все знаєш і розумієш! Лікусю, що з тобою? Не плач, не плач, хороша моя!

А вона плакала, сльози текли з очей, але обличчя не морщилось, воно лишалося таким же гарним, милим-милим...

Він вийняв з кишені білосніжний носовичок, — чомусь вона звернула увагу: такий білий-білий, чистий, охайний, у нього все було чисте, охайне, — і почав витирати їй очі

— Я злякалася, що ми розминемося і я тебе не побачу, — шепотіла вона.

— Ми ніколи не розминемося, люба моя, ніколи! Ти ж знаєш, тепер ми вже не розминемося! Ходімо в вагон, а то на вітрі ти поморозиш личко, ач, мокре яке!

— Ой, очі червоні?— все ж таки, як кожна жінка, занепокоїлась Літа.

— Ні, мої любі очі сині, як завжди. Вже нічого непомітно.

— Зіпсувала тобі носовичка.

— У мене ще є, а цей я заховаю.

У купе чекав на Ігоря Борис Степанович. Чомусь Ігор затримувався. Нарешті двері трохи відчинилися, — але то був не Ігор, — і просунув круглу, як кавун, голову сусіда — якийсь підполковник.

— Хто ця обворожлива жінка з Ігорем Павловичем на пероні? його дружина?— спитав підполковник. — Ви з нею знайомі?

— Ще ні, — якось невиразно промимрив Борис Степанович.

— Поспішайте, а то не побачите. Ну, й пощастило нашому Ігореві Павловичу. Він, правда, і сам сокіл!— Голова зникла і за мить знову з’явилася. — Ой, подивіться, подивіться у вікно з коридора, він їй сльози витирає і сам трохи не плаче. Просто тобі марш "Прощання слов’янки"! Ідіть погляньте!—аж прицмокував підполковник.

Борис Степанович, навпаки, наче прикипів до місця. Він знав у загальних рисах про історію в монастирі від самого Ігоря, що от він полюбив одну жінку за три дні до свого весілля і весілля не відбулося.

За Адою Борис Степанович не шкодував, а втім, йому було дивно: такий спалах і такий поворот, але ще дужче здивувався, коли на зауваження: "Що ж та жінка, знаючи про весілля і що наречена приїхала, так і кинулася тобі в обійми", — Ігор заперечив: "Що ти, я її навіть ні разу не поцілував. Вона втекла від мене. У неї чоловік і діти — сім’я!"

Не вірити йому було не можна.

Ніяких деталей не розповідав. Але ж Борис Степанович сам пересвідчився, що Ігор став взагалі уникати жінок.

Вчора, коли розмовляли по телефону, товариш зрозумів, що Ігор не сам і спитав: "Cherchez la femme?" На це Ігор послав його до чортів. Ну,

нічого, хай хлопець розважиться трохи перед фронтом! Але найменше він думав про ту жінку, що стрілася в монастирі.

І раптом сьогодні, коли Ігор заїхав за ним перед вокзалом, одразу ж сказав:

— Борисе, я вчора її зустрів, ту, що в монастирі... Ми зовсім випадково зустрілися. Ми вдвох були. Весь час. У мене в готелі. Коли ти дзвонив і дурниці всілякі молов. Ми тільки зараз розсталися, та вона приїде, обіцяла приїхати, ти її побачиш: — І додав: — Борько, я без неї подохну...

Чомусь Борис Степанович уявив її собі в стилі Кармен, жінкою, яка заманює, кокетує, перемагає для своїх жартів, і трохи ніяковів від думки, вони зустрінуться. Не вмів триматися з жінками. У лазареті — інша справа, та там хіба жінки? То товариші по роботі, колеги, а тут і Гарька спасував. Та слова підполковника: "Сльози їй витирає, і сам трохи не плаче", — не в’язалися з образом Кармен. А щоб Гарька розхнюпився!?

Може, вони попрощаються на пероні і Гарик не заведе її сюди, їй-богу, було б краще. І тільки він це подумав, як двері відчинилися, і зайшла Літа з Ігорем.

— Знайомтеся, — мовив Ігор, скидаючи шинелю. — Ви вже знаєте одне про одного, що ви мої найближчі люди на світі. Борю, це Єлизавета Миколаївна, або, як усі звуть, Літа Миколаївна, і мені так більше подобається.

— І мені також, легше звучить, — всміхнулася Літа, подаючи руку невеличкому худорлявому чоловікові з рудим волоссям і обличчям, густо всіяним рудими веснянками.

Він ніяково потиснув їй руку.

— Борис Степанович.

— Ой, — наче зраділа Літа, — у мене є учень — теж Борис і теж Степанович.

— І такий же рудий?— засміявся лікар.

— Він справді чимось схожий на вас, не тільки тим, що також рудий, його у нас всі дуже поважають, бо він дуже розумний, прекрасно вчиться, він з трудолюбців моїх, а тепер уже гімназист. От тільки одна вада — палко і безнадійно закоханий у мою дочку.

— Доведеться мені для цілковитої подібності закохатися в її матір, — добродушно сказав лікар.

— Я тобі дам! — насварився рукою Ігор. Йому було дуже приємно, що Літа одразу знайшла такий простий тон з його другом, вайлуватим і завжди сором’язливим з жінками.

А вона згадала слова Ігоря, що у нього дуже красиві руки. Точно, красиві і дуже доглянуті. Вона сказала:

— У вас руки як у художника.

— Так він же художник своєї справи, — підхопив Ігор. — Ти б бачила, які він робить операції, він же і мене латав. І не думай, що він такий тихий та смирний. Його в лазареті усі бояться більше, ніж ми свого генерала. Я, коли лежав у нього, теж боявся, — він підвів ліву брову. Те, що він, не замислюючись, казав Літі "ти", одразу створило дружню і просту атмосферу. — Скинь шубку, а то зігрієшся, вийдеш на холод і застудишся, — мовив він.

— Ні, ні, адже скоро йти.

— Тоді хоч розстебніться, а то справді застудитесь, — турботливо сказав Борис Степанович. — Лікарів треба слухати. Гарику, розстебни гудзики на шубі.

— Ви й зараз будете близько?— спитала Літа.

— Ну, не зовсім, адже я в лазареті, а Гарик завжди, — Борис трохи не сказав "у самому пеклі", та своєчасно схаменувся і викрутився, — він зовсім іншим зайнятий. У нього велике своє господарство, а в мене тільки лазарет. Та коли є можливість, ми бачимось, він забігає або заїздить в гості верхи, а інколи навіть на автомобілі.

— Не думай, що на своєму, коли примажуся до когось, — пояснив Ігор.

— Ну, так Нехай тільки в гості до вас забігає, а не потрапляє всерйоз і надовго, — хоча й усміхаючись, але зажурено мовила Літа.

— А що мені Літочка подарувала! — раптом похвалився Ігор.

— Слухай, ти став хвальком! Ви не помітили, Літо Миколаївно?

— Невже ти вважаєш мене хвальком?— здивувався Ігор, дивлячись на Літу і звівши ліву брову.

— Трошки-трошечки, — протягла вона, глянула в очі, і обоє згадали, як вона сказала вночі "трошки-трошечки"...

— Це тому, що ти трошки-трошечки... — почав Ігор, але Літа не дала йому договорити, поклавши руку на його губи.

— Хай уже він похвалиться, хіба ви не бачите, як йому хочеться, щоб я йому ще дужче заздрив!—сказав Борис Степанович, звичайно, не розуміючи, що у них пов’язано з цими словами.

— Але ж справді, мені незручно, щоб він хвалився таким простим, нікчемним подарунком, — зніяковіло мовила Літа, — зовсім нема чим хвалитися, нічого особливого.

Та Ігор із задоволенням розкрив пакуночок, і Борис Степанович побачив пухнасті довгі чоловічі носки. У нього щиро вирвалося:

— Та це ж розкіш, такий подарунок! Ви й не уявляєте, до чого це нам потрібна річ! Слово честі, я заздрю тобі, Гарька. Одягти такі носки в холодну або вогку погоду, — а він часто в наших лисячих норах ходить, нашій підземній країні, — інколи доводиться з окопів не вилазити, інколи, навпаки, кілька діб на вітрі, на снігу.

— Вони, бачиш, з верблюжої вовни, — гордо сказав Гарик. — Це вже справжня пічка, і такі м’якенькі, я б їх одразу вдягнув!— Він натягнув їх на руки і, пустуючи, приклав до щік. — А кажеш — нічого особливого! Це ж треба вигадати і знайти такий подарунок!

Він скосив очі праворуч, ліворуч, помахавши руками у пухнастих носках.

— Ой, ти на зайця схожий, і очі скосив, як заєць. Правда, Борисе Степановичу?

Літа і Борис Степанович сміялися, а Ігор подумав: "Слава богу, сміється!" Він так хотів її розважити, хоча самому було дуже сумно, і навіть коли жартував із носками, ще дужче дорогим був цей простий, але такий уважний подаруночок. Значить, "трошки-трошечки" вона його справді любить!

— Мабуть, мені вже треба виходити, Гарику, а то ще завезете. До побачення, милі. Щоб живі-здорові були! Але, Борисе Степановичу, якщо раптом Гарик потрапить до вас у лазарет не в гості, ви мені одразу дайте знати, одразу телеграфуйте. Я приїду, я вам допомагатиму. Я буду найкращою санітаркою.

— Як же ти зможеш приїхати? Усе покинути?— здивувався Ігор. — Що ти кажеш?

— Я вже знаю, що кажу, — вперто мовила Літа, — тільки щоб не треба було ані телеграм таких давати, ані приїздити, щоб ви обидва були в повному порядку.

Вона простягла руку Ігореві, він нахилився і поцілував, і вона поцілувала його в голову, а потім подумала з коротеньку мить — ще в скроню, в шрам.

— Щоб більше такого не трапилося, — і несподівано для нього перехрестила.

— Ви й другого безбожника перехрестите?— спитав зворушений Борис Степанович.

— Аякже, обов’язково, — серйозно відповіла Літа, даючи йому руку, яку лікар незграбно поцілував, а вона так само поцілувала його в чоло і перехрестила, як і Ігоря.

— Я вийду на хвилинку, — сказав Ігор.

— Йди, йди, тільки не затримуйся, уже перший дзвоник був. Зведи зі сходів, а то слизько. Обережно, дивіться!

Йому бажалося хоч якусь маленьку увагу виявити до Літи. Літа й Ігор зупинилися на пероні коло сходів вагона. Ігор хотів ще поцілувати,

сказати ще кілька ніжних слів, та тільки притулився лицем до лиця, як сюрчок просюрчав удруге і наказово гучно загудів паровоз.

— Спасибі, спасибі тобі за все... і прости мені, — лише мовив Ігор.

— За що простити?— здивувалась Літа. — Ой, сідай мерщій у вагон! Ти впадеш!

Вже стоячи на підніжці, він казав:

— Я збаламутив твоє життя, але я не можу без тебе! Прости мені...

Поїзд поволі рушив.

— Що ти! Я була щаслива з тобою!— Літа бігла поряд і крізь сльози всміхалася йому. Вона намагалась перекричати гуркіт коліс. — Тільки б був живий!

Він стояв у тамбурі і не міг вже розібрати дальших слів, але бачив, що вона всміхається йому, і ще біжить, і махає рукою... І він махав, навіть коли її вже не стало видно, все здавалось, що вона його бачить. Потім враз схаменувся і пішов у своє купе.

Розгублений сів мовчки коло товариша.

— Еге ж, — зітхнув Борис Степанович. — Я зовсім не таку уявляв, навіть боявся, що ти приведеш її в купе, а чарівливішої і милішої зроду не бачив. От тепер я вже напевне ніколи не одружуся — все буду порівнювати. — Він хотів розрадити товариша. — Я тебе розумію, щасливий ти, Гарька.

— А може, й нещасний, — мовив Ігор. — Як же буде потім? Я без неї не зможу... А в неї сім’я... Я нічого не знаю, як буде...

Він замовк, дивлячись у вікно і прикусивши куточок нижньої губи. І раптом усміхнувся. Він згадав, як уночі вона поцілувала його в куточок губ і в ліву брову. Глянув на Бориса вже іншими очима.

— Ні, все ж таки я неймовірно щасливий!

— Знаєш, Гарька, за таке щастя можна й нещастя пережити... — роздумливо мовив Борис.

БРУСИЛОВСЬКИИ ПРОРИВ

Газетярі, звичайно, відчували, що от-от щось має статися, почнеться зрушення. Олексій Іванович вже готував про всякий випадок матеріал для яскравої статті — він-то вмів це подати патріотично-піднесено, — був готовий, аби блискавично надрукувати того ж дня, як одержить телеграми, і він пильно заздалегідь вивчав усю пресу і, як звик, щось вирізав, щось підкреслював, якнайуважніше вдивлявся в карти. Прийшовши з редакції, він зачинявся в кабінеті, і Літа Миколаївна застережливо казала всім:

— Тихше! Не галасуйте і не бігайте попід вікнами. Дядя Альоша працює.

Вона, як завжди, не питала, над чим він працює, але ж сама, як ніколи, поспішала переглянути газети і прислухатись до розмов. Адже для неї брусиловські дії на фронті мали особливе значення. Ніхто-ніхто з сестер і подруг навіть віддалено, навіть приблизно не знав нічогісінько, а те, що одразу щодня хапали газети, тепер нікого не дивувало. Тепер читали й ті, що до війни в руки не брали жодної газети.

Олексію Івановичу принесли телеграму з редакції пізно ввечері, коли в домі спали. Вона ще сиділа в їдальні і тому сама відчинила двері і постукала чоловікові.

— Альошо, це до тебе, з редакції.

Чоловік швидко пробіг очима записку і сказав їй:

— Нарешті! Брусиловський прорив! По всьому фронту перемога! Йдуть далі. Треба на ранок свою статтю закінчити.

— Ти встигнеш?— спитала схвильовано.

Літа хвилювалася не з того — встигне чи не встигне. Вона знала, що передовиця чи фейлетон — все буде гаразд. На цьому він набив руку. Його статті читали з інтересом. Крім уміло знайденого тону, немов безпосередньої, довірчої розмови, який звичайно варіював залежно від теми, чоловік зі своєю освіченістю завжди до діла вставляв думки, афоризми славетних діячів, філософів, великих письменників. Коли треба було, могло промайнути почуття гумору, коли треба — зворушлива проникливість, а то й саркастична полемічність. І завжди все вміло, розумно, значущо. Та інколи Літу дратувало, коли він заради красного слівця міг написати і те, у що, Літа знала, не міг вірити. Вона ніколи не втручалася і не робила своїх зауважень. Ніколи. Та вона ніколи й не читала тільки-но написане до здачі, а тільки коли вже було на шпальтах газети. Вона вважала, що це не її розуму діло.

Зараз вона схвилювалась, бо переживала цей наступ з інших причин.

Чоловік на її запитання мовив:

— Аякже, складачі чекають. У мене вже все готове в голові. Які молодці! Які герої! Позавтра правитимуть молебні, і парад має бути. Ну, я пішов!

І вона пішла до себе, і не могла заснути цілу ніч. "Які молодці! Які герої!" Серед них був її Гарик. Коли б хто знав про нього, щоб радіти

разом... Ні, ні, добре, що ніхто не знає і навіть припущення не може зробити, щоб у неї було якесь своє, відокремлене від усіх життя, сповнене щастя і хвилювання. Поки що вона тільки хвилювалась за нього, за Гарика, і раділа, коли одержувала лист у секретці, — кілька слів, і від того, що це щось її недоторкане. Дивно, чи то від того, що завжди було ніколи, вона не думала, навіть не мріяла, а що ж буде далі. Жила тільки своїми повсякденними турботами і чеканням цих секреток. Їх просто зручніше було вкладати в інший конверт, і тільки молитись богові на всіх відправах, котрі, як і раніше, відстоювала з трудолюбцями, щоб Гарик був живий. Зараз вона раділа — нарешті наші перейшли в наступ, вона ж пам’ятала, як Гарик жадав цього і просив її стежити за газетами, він не міг писати про це! Чомусь цілу ніч, коли вона прокидалася, вона згадувала ту картку, яку побачила, вибираючи собі, — Гарик з біноклем у руках серед своїх товаришів коло гармати. У нього зосереджене, серйозне обличчя.

Навіть у великодню ніч, здавалося, не дзвонили так гучно, лунко, немов усі дзвіниці усіх церков у місті гучноголосо змагалися між собою, хто найдужче оголосить радісну, переможну звістку, про яку вже знали, звичайно, майже всі, з нічних телеграм до газет, а значить, новина вже поширилась по всіх усюдах. Після поразок, затишшя, різних чуток, то цілком песимістичних, то раптом таких, що знову підбадьорювали, нарешті очікувана, а втім, немов несподівана, приголомшлива звістка: прорив генерала Брусилова по всій лінії Південно-Західного фронту. Блискуча перемога! Наші йдуть далі!

Радісно було скрізь на вулицях, на Соборній площі! Наче спеціально до цього врочистого дня по всіх садках, — а садки у цьому місті коло кожного будиночка, — розквітнув бузок. Сонце ще не пекло по-літньому, але так було тепло, ласкаво, немов воно сповіщало: бачите, уже повернуло на добре! Скоро святкуватимемо й перемогу!

Усі вітали одне одного, з вуст кожного лунало:

— Прорив Брусилова! Нарешті! Тепер все піде гаразд! Герої наші! А Брусилов! Брусилов! Та всі ж знали, що він орел!

Як завжди — тепер усі "все знали" і передбачали!

У соборі було повнісінько людей.

Цікаво, як там Гарик святкує перемогу? Вона згадала і рудого Бориса. Славний такий друг Гаричка! Вона усміхнулась, згадавши його, і розчулено перехрестилася.

До чого піднесено співав сьогодні архієрейський хор! У цьому хорі багато і її трудолюбців. Заняття вже припинились, і вони зраділи, коли перед відправою побачили свою любу вчительку, таку чепурну, в святковому світлому платті з бузковими квітами і в такому ж капелюшку. Вони одразу підбігли до неї привітатися, і їхній диригент підійшов. У них був "не вредний" диригент, тільки занадто вдавав із себе якогось панича з "благородних". Перед Літою Миколаївною він завжди розшаркувався і цілував руку, взагалі, дивлячись на Літу Миколаївну, особливо намагався вдавати з себе інтелігента-артиста, а вслід їй закочував очі і казав:

— Ви, хлопці, навіть уявити не можете, яке вам щастя припало мати таку вчительку. Тільки вона розуміє, що таке хоровий спів, хорове мистецтво.

Сьогодні він майже танув на очах і немов неспроможний був видобути й слівця, {тільки мотав головою і нарешті патетично мовив:

— Такий день! Такий день! Хай сьогодні наші молитви почують наші герої! Ми співаємо сьогодні для них!

— Звичайно, милий Мосаїл Полікарпович, — відповіла просто Літа Миколаївна, — сьогодні всі наші думки і почуття з ними. Я сподіваюсь,

що мої хлопці це добре розуміють. Дякую вам за них, ви їх добре вчите, — вона усміхнулася йому і помахала рукою хлопцям. — Біжіть на хори, а то спізнитеся!

Їй кивали, вітаючи, подруги, вчительки, інші знайомі. Але їй хотілося бути самій. Її думки і почуття були, дійсно, там,"з героями". Зрозуміло, що сьогодні всі були святково збуджені.

Все ж таки вона постаралася після молебня швидко вийти сама і спуститися крутими сходами, що вели з Соборної площі просто на середину Різницької гори. Побачила — біжить Толя і махає листом у руці. Милий Толя — він такий чулий і знає, яка то радість кожному одержати швидше лист, а особливо приємно це зробити тьоті Літі.

— Тьотю Літочко! Вам лист з Петрограда, від Варвари Миколаївни. Я побіг назустріч, подумав, може, ви не прямо додому.

— От, голубчику, як добре ти зробив, — зраділа вона. — А де діти?

— Усі пішли в Корпусний сад, я їх наздожену.

Він то не знає, що всередині, звичайно, ще лист. Вона двічі одержувала так. Ігор вже просив пробачення, що не може писати часто і багато. Боронь боже, щоб вона нарікала! Перший лист прийшов на день народження — у квітні. Як він дізнався? Кілька слів у секретці. Кілька рядків. Але яких рядків! Таких простих і таких любих! Не подібний до інших, такий прямий, чіткий, але без усяких витребеньок, гарний почерк. Він не виводив літери, не намагався писати краще, якийсь "чесний почерк". "Схожий на нього", — подумала Літа. Можливо, з обережності, він не називав її по імені. Він звертався: "Радість моя!"— і підписувався: "Зовсім, зовсім твій Г". Піди вгадай, кому і від кого, коли хтось і знайде.

Як дивно, в другому листі, в якому він дякував їй за лист до нього, він писав: "Я люблю Твій почерк, він владний і ніжний, водночас жіночий і мужній, він такий красивий, але зовсім не за правилами каліграфії. Він схожий на Твою летючу ходу. І Твої знаки оклику! Я немов чую, як ти говориш. Я чманію, коли бачу конверт, підписаний Тобою, і ще дужче, коли розриваю і читаю Твої рядки, немов Ти знову коло мене. Я вдячний до безкраю, що Ти існуєш і я Тебе зустрів...". А в кінці, вже після підпису, що вже напевне став постійним з "їхніх" слів і тільки початкової літери імені, — раптом "Поцілуй і за мене дівчинку, вона мені снилася".

Зараз Літа не пішла в дім, а попрямувала в сад, в бузкову альтанку наприкінці алеї. Там вона прочитає на самоті спокійно. Хіба зможе спокійно?

В тих листах у конвертах, крім другого конверта з секреткою, вкладались і листи від Варюші. Варюша не надавала ніякого значення, що хтось там з фронту через неї передає листи Літусі. Літуся так поспіхом, між іншим попросила її про цю послугу перед своїм від’їздом з Петрограда, що Варюша, звичайно, погодилась. Може, якийсь бідолаха і закохався в її сестричку, а вона не хоче, щоб про це базікали вдома, щоб Альоша довідався, хтозна-що й подумає. Це її діла, за Літушечку вона спокійна, вона дурниць не наробить, може, з жалю і дозволила писати!

Літа якось не звернула уваги, що списаний лист був разом з секреткою в іншому конверті, вона прочитає його, звичайно, після секретки і дізнається потім, що там у Варюші, і швидше обірвала краї секретки.

От його прямий, чіткий почерк, що зразу заспокоює і переносить в інше існування. Який він славний, який він милий, її Гарик, хоч і написав знову кілька слів: "Радість моя! Щастя моє! Я ніяк не вирву хвилинки написати тобі як слід, багато, як хочу. Але ж ти розумієш усе і знаєш, як безмежно тебе люблю.

Завжди зовсім, зовсім твій тут і в засвітах, і скрізь!

Г."

От смішний! Згадав, що вона вірить у засвіти. Вона уявила, що він усміхався, коли писав це, і сама усміхнулась. Ох, їй справді досить цих рядків, щоб жити, дихати, радіти і любити всіх навколо! Тепер вона прочитає листа від Варюші. Але, розгорнувши його, побачила зовсім не Варюшин почерк.

Це був лист не від неї.

"Глибокошановна і дорога Літа Миколаївна! Пише Вам Борис Степанович, друг Гарика, який нас познайомив перед від'їздом у вагоні. Я надсилаю Вам його останній лист, як надсилав і попередні..."

Що? Що таке?.. Останній лист?.. Чому?..

Вона задихнулась, схопилась руками скроні.

"Гарик загинув у перший день нашого блискучого наступу. Загинув героїчно. Від цього нам не легше, ні Вам, ні мені. Він мені був найближчим з дитинства, і я не можу отямитись, хоча стільки смертей набачився за ці роки. Простіть мені мій недоладний лист. Але ж я Вам мушу написати і так написати можу тільки Вам. Він Вас дуже любив. Я радів за нього, що він зустрів Вас у своєму житті, хоча все, звичайно, було складно, але ж він любив по-справжньому, як рідко трапляється, і був щасливий з цього, і певен був, що все владнається, і будете завжди разом, і що інакше не може бути. Може, колись я Вас побачу, адже через Гарика Ви мені не чужа, і мені так важко, що саме мені припадає зробити Вам зараз боляче, повідомити про таке горе, та я гадаю, що все ж таки Ви мусите дізнатись від мене, а не випадково від когось стороннього або зі списків у газеті. Мені хочеться, дорога і вельмишановна Літа Миколаївна, написати Вам про те, як ми востаннє

бачилися з Гариком, зовсім не думаючи, що це востаннє. Він передав мені цього листа, секретку і наказав: "Ти теж напиши, бо мені, ти розумієш, зараз ніколи й на хвилинку зупинитися. Вона, — сказав, — зрадіє твоєму листу, я знаю, ти їй натякни, що та як у нас, потім я їй докладно все напишу. Напиши, щоб вона не хвилювалася, а вона радітиме нашим коротеньким вісточкам. Я не хочу, щоб вона турбувалася, я вірю, якщо все буде гаразд тут зараз, то війна швидко скінчиться, я в цьому певен"... Не знав він, що саме доведеться писати і пояснити Вам, але я не можу не виконати його просьбу, хоча він думав про інший зміст. Він був такий бадьорий, збуджений, ще й казав: "Ну, слава богу, починається. Брусилов усе, усе продумав, ми весь час такі зайняті були, зараз вирішив нам усім по черзі дати трохи відпочити, сьогодні моя черга, я й вирішив до тебе приїхати! — однаково, який там відпочинок!"

Ми ж знали, звичайно, що готується великий, небувалий наступ, про це пошепки говорили. Та Гарик недовго і пробув у лазареті. Увечері всі зібралися у найбільшому бараці-палаті, там лишилися тільки легкопоранені. Важких, був наказ, заздалегідь відправити далі, так що тривало деяке затишшя в лазареті. Вирішили і тих поранених, і персонал трохи розважити, відволікти увагу він неспокійних думок. Ще дехто і з інших частин з Гариком навідався. Експромтом концерт влаштували. Всі стали просити Гарика поспівати. Ви ж, напевне, знаєте, який у нього гарний, просто дивовижний голос, як він співав одчайдушно і захоплено. Він же в корпусі і потім в училищі завжди заспівувачем був і також любив співати і в хорі чи на маневрах у таборах. Та навіть і тут, коли бачив, що зібралася купка солдатів, щось мугиче на перепочинку, обов’язково присяде і підтягуватиме. Гарик не комизився, узяв гітару, у нашого фельдшера була, і заспівав жартівливу солдатську пісню: "Ать-два, ать-два, горе не беда, Канареечка жалобно поет!"

Слухачі розвеселилися, ніяк не вгамовувалися. — і сестрички, і лікарі, і поранені, а ще трапилися жінки з недалекого виселка, що своєю

охотою часто приносили молока, яєць, навіть на Великдень і нам пекли пасочки. "Ще, ще поспівайте! Ми вас не відпустимо! Встигнете!"

Він підморнув мені так змовницьки і з таким чуттям проспівав, підіграючи на гітарі: "День ли парит, тишина ли ночная"... Ви знаєте, напевне, цей романс! Він дивився на мене, і я розумів, що він думає про Вас. Не можу забути, як він це співав, — мов думав, що і Ви чуєте...

...С нею не страшен мне призрак быілого,

Сердце воспрянуло, снова любя...

Вера, мечты, вдохновенное слово,

Все, что в душе дорогого, святого, —

Все от тебя!

Літа на мить урвала читати. А вона ж і не знала, що він співає. "Ви ж, напевне, знаєте, який у нього гарний, просто дивовижний голос... Як він співав, одчайдушно і захоплено".

Хіба вона багато знала про нього, про його життя? Хіба можна було впізнати все за п’ять днів? Три з половиною дні в монастирі. Півтори доби в Петрограді! Але ж це було як усе життя... І що він любить співати одчайдушно і захоплено, не знала... не чула його, і чомусь від цього так стало ще нестерпніше боляче, немов утеряла найдорогоцінніше. Наче побачила, як іде в строю чи попереду і заспівує розгонисто, з насолодою, і всі підхоплюють. Наче побачила, як підморгнув Борису і палко заспівав про свою любов до неї:

Будут ли дни мои ясны, унылы,

Скоро ль я сгину, жизнь погубя.

Знаю одно, что до самой могилы

Помыслы, чувства, и песни, и силы —

Все для тебя...

Так же й було. Для неї і про неї!.. А вона ніколи не чула Гарика... Раптом згадала, там, у Петрограді, вранці в готелі, коли вона сказала, що любить ходити на вокальні концерти, він так дивно глянув на неї, прикусив куточок губи і одвернувся, немов стримав себе, — хотів щось сказати і спинився.

Усього не міг написати Борис Степанович. І так розписався, як ніколи не доводилось у житті, а вже кличуть його. То перед наступом було затишшя в роботі, а зараз везуть та й везуть. А тоді, на тому "концерті експромтом", один з офіцерів, який був раніше в одній дивізії з Гариком, а тепер знову зустрівся, сказав:

— Закоханий наш Гарик, присягаюсь, закоханий, ач, як співає! Ану кажи, признавайся, в кого ти такий закоханий!

— Як у кого? В свою дружину!— засміявся Ігор.

— Як у дружину?! Хіба ти жонатий? А казали ж, що ти, коли після лазарету їздив...

— Що казали?— урвав Ігор. — Кому краще знати: жонатий я чи ні? Тобі чи мені? Он Борька знайомий з моєю жінкою. Правда ж, Борька?

— Звичайно, правда, — знизав плечима Борис.

— Ще й яка правда!— раптом вигукнув хтось з офіцерів. — Це був той підполковник, що вгледів їх на пероні — Ігоря і Літу. — Ви б побачили ще, яка обворожлива женщина! Я як побачив, хотів підійти познайомитися, так наш лікар попередив — і не думайте, знаєте, який Ігор Павлович ревнющий! Обов’язково приревнує до вас і вас уб’є! Адже переді мною жодна жінка не встоїть! —він засміявся сам перший, а за ним і всі навколо, так було смішно, що такий напрочуд гарний Ігор Павлович може приревнувати свою жінку до цього опецькуватого, з круглою, як кавун, лисою головою чоловіка, а він вів далі: "Ох, — аж зітхнув він, — вмерти, та й годі!"

Ігор, звичайно, не розумів нічого. Він же не бачив, як з вікна дивився на нього з Літою цей підполковник. Але ж той підтримав. Ігор дружньо обняв його і мовив:

— Після війни я вас обов’язково познайомлю!

Як би про все це писав Борис Степанович Літі? А втім, ще про одну річ він мусив написати їй. Літа обов’язково про те повинна була знати.

"Одразу після Петрограда Гарик розповів мені, як Ви категорично відмовились від усього, що він має". (Борис Степанович не знав, як делікатніше пояснити, написати — грошей? майна?). "Він усе повторював: "Я знаю, знаю, тепер мене не вб’ють, тепер, коли я такий щасливий, як ніхто на світі, і став зовсім іншою людиною. А втім, про всякий випадок я тобі лишу розпорядження, ти не заперечуй, я не хочу, щоб усі мої гроші пішли на монастир. Хай вони підуть на будинок для дітей солдатів і молодших офіцерів, які загинуть на цій проклятій війні. Хай підуть на наших воєнних сиріт. Я б волів лишити Літиним трудолюбцям, але це може накласти тінь на неї, я думав про це, а сироти — скрізь сироти і злидні — скрізь злидні. Хай будуть на дітей наших рідних військових, у першу чергу солдатів". Він усе це оформив з печаткою, номерами банкових рахунків, і я, як свідок і доручитель, також розписався з його завіреним у полку підписом. Та я також чомусь був певен, що він лишиться живий, чомусь не уявляв іншого... Ще Гарик

сказав: "А якщо вже так станеться, попроси її, щоб вона колись завітала в той будиночок і приголубила сиріт, як вона вміє. А де він буде, будиночок, то вже байдуже. — І знову повторив: — Сироти — скрізь сироти, тільки щоб не на монастир. А живий лишуся — я їм, грошам, сам дам раду!" — І засміявся, весело так засміявся... Ніяк він не вірив, що може загинути. У труні лежав як живий, бо смерть наступила блискавично, його як решето, кулемет прошив. Може, на щастя, і болю не встиг відчути. У кишені його нагрудній в білий носовичок була загорнута Ваша карточка і пасмо волосся. Я не забрав, хай буде з ним. Так і поховали. За ним усі плакали — і сестрички, і солдати, і всі товариші. Зробили труну, і хрест поставили, і надписали. Поховали в дуже гарному місці на лісовій полянці. Там одразу виріс цвинтарик з нашими могилками, хто в перший день прориву загинув. Встигли поховати і пішли далі, і наш польовий госпіталь також рушив далі. Дівчата з ближніх сіл багато квіті" нанесли, бузку наламали, заквітчали могилки, пообіцяли доглядати, казали: "Вони ж за нас загинули". Я Вам писатиму з Вашого дозволу".

І підпис...

(Більше листів від нього не було).

Вона згадала, як сказала колись Ользі: "Наче нічого й не було". А тепер? Треба сказати також — забудь? Інакше не зможеш жити?

Але хіба вона зможе його забути і все, що було?

І нікому нічого не можна сказати, і ніхто нічого не повинен знати, сприйме по-своєму. Адже ніхто з її близьких не бачив і не знав його, і була б тільки зайва балаканина для розваги, непотрібні пізні поради, припущення. Ні, нікому вона нічого не розкаже, може, лише Галинці, коли та виросте, а вона сама буде старою. Щоб та була щасливою... Щоб не зробила з опалу помилок...

Машинально зламала квітучу бузкову гілочку і, мнучи її в руках, попрямувала каштановою алеєю додому.

Назустріч бігла заклопотана Галинка. Вона завжди або замріяна, або заклопотана, наче ось-ось щось треба негайно зробити. Зараз зона була заклопотана, поспішала. Може, до свого Вітика, щось негайно розповісти? Вона побачила маму і кинулась її обіймати.

— Ти була в церкві? На молебні? Правда, як добре, — цей Брусиловський прорив! Ти рада? Тьотя Сима вже прийшла з Гуленькою і Михасем, усі такі, як на свято, і знаєш, уже газету принесли, де татова стаття. Тьотя Сима тата вітала, каже — прекрасна стаття, — цокотіла Галинка. — І як це тато наче знав про цей Брусиловський прорив? Тьотя Сима казала, після обіду прочитає бабусі голосно. І щоб ми послухали. Ну, Олесик уже сам прочитав, а ми з Жечкою і Гуленькою послухаємо, там же про наше військо. Вони ж усі герої, правда? Тато такий задоволений! Ой, це бабуся послала тебе пошукати, зараз до обіду вже на стіл накривають. Я тільки на хвилинку Вітика гукну, щоб теж прийшов, і тебе наздожену.

Галинка поцілувала маму, і Літа її також поцілувала ніжно-ніжно.

Як тоді Гарик сказав: "Поцілуй свою Галинку. Я її дуже люблю".

І в листі згадав.

Боже мій! Хай вона буде щаслива, коли виросте.

...Брусиловський прорив... Усі як на свято...

Прекрасна стаття в газеті...

Але ж ти був щасливий зі мною? Хоч недовго, хоч "трошечки-трошечки"?..

Як же мені вийти до всіх і радіти з усіма?..